

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

Johannes Voldemar Veski

Az észti irodalmi nyelvet elsőnek ROSENPLÄNTER 1813—1832-ig megjelent *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache* c. folyóiratában a tallini nyelvjárásból akarta kialakítani. E nyelvjárás elsőbbségét főként AHRENS nyelvtana (1843) és WESKE MIHKEL munkássága, különösen *Eesti keele õpetus ja kirjutuse wiis* (1879) c. műve biztosította. E nyelvnek azonban sok hiányossága volt, amit különösen az írók éreztek. Ezért megindult a nyelvújítás, melynek első tudatos képviselője két újságíró, JANNSEN és GRENZSTEIN volt. A sokféle egyéni szóhasználat, az írásmód sokféklesége nehezítette a megértést, ezért az újságok nyelvi lektorokat alkalmaztak. Egységsíténi kellett a nyelvtani szabályokat is, mert a nyelvjárásokban levő különbségek folytán jelentkező variánsok csak hátráltatták az irodalmi nyelv kialakulását. Érthető tehát, hogy az irodalmi körök, az Eesti Kirjameeste Selts (1868—1893), a Noor Eesti (1905), az Eesti Kirjanduse Selts (1907) sokat foglalkoztak nyelvi kérdésekkel.

E problémákkal vajúdó időkben (1899) vállalt nyelvi lektori állást különböző lapoknál JOHANNES VOLDEMAR VESKI, és lett moztatójává az Eesti Kirjanduse Selts rendezte nyelvészeti konferenciáknak, melyek eredményét 1912-ben Eesti kirjakeele reegliid címen adta ki.

A nyelvújításban ekkor már két tábor volt: egy radikális irányzat, melynek vezetője AAVIK volt, aki köré a Noor Eesti fiatal írói tömörültek, és egy mérsékeltabb irányzat, melynek élén VESKI állt, aki a nyelvújításról vallott nézetét először az Eesti kirjakeele edasiarendamise teedest című értekezésében fejtette ki. E figyelemre méltó elvek lényege a következő: az észti nyelvet gazdagítani, fejleszteni kell, de a nyelvújítás alapja csakis a beszélt népnyelv lehet. E célra a rokonértelmű szavakat, a szóösszetételt, a szóképzést, a nyelvjárások szokincsét kell felhasználni és csak akkor forduljon az író idegen elemek kölcsönzéséhez, ha a fenti eszközök elégtelenek volnának. Kerülni kell az idegen szavakat, ha van párhuzamos észti szó. A finn jövevényszavakat pedig el kell észtesíteni, ha idegenszerűek. AAVIK véleménye ugyanis az volt, hogy a finn nyelv elemeit mintegy sajátját használhatja az észti író is.

VESKI 1914-ben az Eesti Kirjanduse Selts titkára lett, majd 1915-től az Eesti Kirjandus című folyóirat szerkesztője. Minthogy pedig e folyóirat lassan a hivatalos fórum szerepét töltötte be, VESKI elvei váltak irányadóvá az irodalmi nyelv kialakulásában.

Már 1910-ben hozzáfogott VESKI egy helyesírási szótár szerkesztéséhez. E mű Eesti õigekirjutuse sõnaraamat címen 1918-ban jelent meg és egy félév alatt el is fogyott. Ezért az Eesti Kirjanduse Selts megbízta egy újabb, teljesebb nyelvhelyességi szótár elkészítésével. Ennek munkálataihoz 1919-ben

kezdett hozzá és 1925-től 1937-ig három vastkos kötetben, 1720 lapon jelent meg a 130 000 szót tartalmazó Eesti õigekeelsuse sõnaraamat, melyben leszûri a nyelvújítás eredményeit is.

VESKI nemcsak összefoglalta és rendszerezte a nyelvújítás eredményeit, hanem maga is alkotott új szavakat. Különösen a szaknyelvek megújításán fáradozott sokat. Ennek jellemzésére elegendõ megemlítenem, hogy 1907-tõl 1940-ig több mint 100 000 mûszavat tartalmazó 30 különféle szakszótár elkészítésében mûködött közre. Egyéb újításai leginkább a fentebb említett nagyszótár útján terjedtek el.

Mielõtt Észtország a szocializmus útjára lépett, VESKI a tartui egyetem észt nyelvi lektora volt, akit 1938-ban az akkori szabályok értelmében nyugdíjaztak. 1944-ben a tartui egyetem docense lett, 1946-ban az észt nyelvészeti tanszék vezetését bízták rá, majd 1947-ben az észt nyelvészet tanára lett az egyetemen. 1946-ban az Észt Tudományos Akadémia tagjává választották. 1956-ban magas korára való tekintettel nyugdíjba vonult. Tudományos és nevelõ munkáját azonban tovább folytatja aspiránsok vezetésével és a készülõ Suur õigekeelsus-sõnaraamat (Nagy nyelvhelyességi szótár), valamint szakszótárak és kétnyelvû szótárak készítésében való részvételével.

JOHANNES VOLDEMAR VESKI ez évben töltötte be életének 85. évét. Ez alkalommal õszinte tisztelettel és szeretettel köszöntjük az észt nyelv nagy tudósát és kívánjuk, hogy eredményekben gazdag munkásságát még soká folytathassa népe javára!

LAVOTHA ÖDÖN

Friedrich Kainz: Psychologie der Sprache

Stuttgart, Enke. I. Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie. 1941. XII + 373 l. II. Vergleichend-genetische Sprachpsychologie. 1943. XI + 633 l. III. Physiologische Psychologie der Sprachvorgänge. 1954. VII + 571 l. IV. Spezielle Sprachpsychologie. 1956. VIII + 537 l.¹

I. „Pszichológiák vannak, pszichológia nincsen”. Többé-kevésbé korunk számos tudományára alkalmazható ez a mondás, de kevésben tapasztalható annyira a szintézis hiánya, mint éppen a lélektanban.

STEINTHALNAK — az ötvenes-hetvenes években írt — nyelvpszichológiai munkái HERBERT intellektualista-mechanisztikus lélektani irányának jegyében születtek, WUNDT saját pszichológiai rendszerét érvényesíti a Völkerpsychologienak a nyelvrõl szóló részében. De melyik irányt kövesse a legújabb évek nyelvpszichológusa? Az asszociációs lélektant, az appercepciós pszichológiát, a szellemtudományi pszichológiát, a pszichoanalízist, az individuálpszichológiát, a jungi irányzatot, a watsoni behaviorizmust, a reflexológiát, az alakpszichológiát, a perszonalizmust vagy más lélektani iskolát? A helyzetet nehezíti, hogy az irányzatok egy része — vagy legalább számos követõje — nagyon is sokszor mereven elzárkózik a saját skatulyáin kívül született eredmények

¹ A WUNDTÉNÁL is nagyobb terjedelmû munka tüzetes ismertetése külön füzetet kívánna. Tájékoztatónk kisebb kerete megokoltá teszi, hogy csak azokra a fejezetekre térjünk ki bővebben, amelyek ismerete bizonyos szempontok miatt fontosnak látszik. Az I., ill. a II. kötetet EDUARD HERMANN tüzetesen bemutatja a Göttingische Gelehrte Anzeigenben: CCIV [1942.], 29—43; CCVI [1944.], 77—102; ugyanitt a munka indo-európai szempontból való bírálata. R. SCHILLING a Z. f. Phon. u. allg. Sprachwissenschaftban közli a mû tartalmát, mégpedig a II. kötet egy részét (II, 215—31), a III.-ét (IX, 300—8) és a IV.-ét (IX, 385—95) igen részletesen.

elől. Míg a lélektani irányok és eredmények nagy szintézise el nem következik, a leghelyesebb álláspont bizonyára az eklektikusé. Ez a fölfogása KAINZnak is: munkájában nem egyszer expressis verbis szembe is száll az alapelvek monizmusával. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a több tekintetben érdemes pszichológiai iskolák egyike-másika a nyelvlelektanban vajmi keveset alkotott; gondoljunk például az Adler-féle individuálpszichológiára.

KAINZ műve a bécsi egyetemen tartott előadásából alakult ki; belső formájukat munkájában megtartotta: „...der einführende Charakter sollte bewahrt bleiben, das Grundlagemässige und Enzyklopädische der Vorlesung, desgleichen und vor allem ihre pädagogische Haltung” (I.: előszó). Ebből természetszerűen következik számos ismétlés általában a munka stílusának nagyobb „redundanciája”, hiszen az előadásorozat több félévre terjedt (II.: előszó). Ez nemcsak hátrány, hanem előny is, mert megkönnyíti a könyv megértését.

Mi a munka tárgya s a nyelvlelektannak első és legfőbb célja? „...die Sprachpsychologie hat... zu erfassen, was an Akten und Prozessen im Sprechenden und Sprachverstehenden Individuum vorgeht” (I, 23); másutt — részletesebben — a kutatás tárgyáról így nyilatkozik: „Das Sprechen, der Sprechakt als Vollzug einer psychophysischen Tätigkeit und Handlung, die lebendige Rede als Vorgang, die (Einzel-) Sprache im lebendiger Erscheinung, in ihrer wirklichen Verwendung jeder Art, als Verständigungsmittel im sozialen Verkehr oder als blosser Ausdruck von Vorgängen unseres Innern” (I, 22). Ezek után talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy KAINZ mindenekelőtt az egyén lélektanának szempontjából írta művét. A nyelvlelektan „másodlagos” témái közé tartozik az egyes nyelveknek — mint a magyarnak, a franciának — a vizsgálata (I, 23—4). Ezt a szerző későbbi munkája feladatának tartja (IV, előszó).

A módszerrel illetően nem is egyszer nyilatkozik. A történeti módszer egyeduralmát határozottan ellenzi: hiszen neurológusok és az elmekórta művelői is — mint az afázia kutatói — mélyen be tudnak tekinteni a nyelv lényegébe, funkciójába és fejlődésébe (I, 24). KAINZnak a lélektani irányokkal kapcsolatos eklektikus álláspontjából következik, hogy nem egyoldalú a módszereket illetően sem. Nem tagadja a behaviorizmus jelentőségét, de a viselkedéslelektan vizsgáló módja elé helyezi az élménypszichológiai módszereket, így az introspekción (I, 35), hiszen az úgynevezett objektív lélektanok — a reflexológia, a behaviorizmus — sem képzelhetők el önmegfigyelés nélkül (I, 34, 53): „Übrigens vermag der Behaviorismus seine Introspektionsgegnerschaft gar nicht lückenlos durchzuhalten: die Kenntnis der individuellen Spracherfahrung als sinngebendes Schema ist auch für ihn notwendige Voraussetzung” (I, 57). Azt hiszem, hogy ma éppen nem fölösleges hangsúlyoznunk e nézet helyességét. Hogyan írjuk le és magyarázzuk — például — a beszédben érvényesülő érzelmi elemeket, ha abból indulunk ki, hogy érzelmet még nem éltünk át? Hogyan magyarázná a vakon született pszichológus a synaesthesiás nyelvi jelenségeket? — A nyelvlelektan legbővebb forrása természetesen a sok megfigyelése (I, 35, 37—8 és passim). KAINZ nemcsak idézi mások kísérleteit, maga is él e vizsgáló módszerrel, de nem becsüli túl. Igaznak tartja ugyan, hogy ez a természettudományok adta módszer ezaktabbnak látszik, az „ezaktságot” azonban relatív fogalomnak mondja: „Exakt ist die dem jeweiligen Forschungsgegenstand und Erkenntnisziel angemessene Methode” (I, 36). Hangsúlyozza, hogy az egyén lélektanának elvein kívül érvényesülniük kell a társaslelektani szempontoknak is (I, 30).

A módszer kérdésével kapcsolatos, hogy a lélektan ágai közül mértékben fölhasználja a gyermeklelektant és az állatlelektant, de főképpen a pszichopatológiát. Egyik alapelve a mű nem egy fejezete fölé mottóul kívánczik: „Pathologia illustrat physiologiam”. Mindezek eredményeit nem elszigetelten közli, hanem — elsősorban a fejlődéslelektan szempontjaival — igyekszik szerves egészzé alakítani.

2. Az általános nyelvlelektani kérdéseknek szentelt első kötetben a tudományelméleti bevezetőt a nyelv lényegét fejtegető rész követi. Ez utóbbiból kiemelem a nyelvnek és a szemléletnek, valamint a beszédnek és a gondolkodásnak a viszonyát tárgyaló fejezeteket.

A nyelvvel kapcsolatos szemléleti elemeket illetően ismerjük azt a fölfogást, amely szerint a szó azáltal kap értelmet, hogy jelszerűségénél fogva fölidézi a megfelelő képzetet (I, 128). Az a kérdés, milyen képzetről van szó: a szemléletéről, vagy a szemlélet nélkülről. A tapasztalat szerint a beszéd folyamán a szavak nem szemléletes képzeteket idéznek föl; különben tudatunk a mozi vetítővásznához hasonlítana, ahol a képek folytonosan váltogatják egymást. A beszéd értelmét közvetlenül fogjuk föl, anélkül, hogy „fantáziaképeket” kellene belekevernünk. Az értelem szól az értelemhez, s amit közöl, vagy felfog, az mind absztraktum (I, 128—9). A nyelv a maga egészében elvont, s ezt kell állítanunk még a szókinccs konkrét értelmű részéről is. Ez

utóbbi csoport szavai fölidézhetnek azonban szemléletes képzeteket is („Immerhin lassen sich diese über den Verstehensvorgang hinaus leicht in Anschaulichkeit überführen...”: I, 129). A beszéd fölfogásának lelki folyamatában, pontosabban a jelentésélményben rendszeren nincs különbség konkrét és absztrakt jelentésű kifejezések között (uo.). Eidetikusoknál végzett kísérletek során az egyik kísérleti személy éppen olyan jól megértette a *heilsam* szót, amely az orvoságos üveg képét idézte föl benne, mint a *heilsame Strafe* kapcsolatot, amelynél elmaradt a belső kép. Ha elfogadjuk a szemléletesség elméletét, akkor kérdés az is, hogy az említett szemléletesség csak azokra a szavakra vonatkoznék-e, amelyek a látási képzetekkel kapcsolatosak. Gondolnunk kell arra is, hogy az ember általában szag-, íz- és tapintási érzetek emlékképét nem tudja fölidézni (I, 130). KAINZ további okfejtése is amellett szól, hogy bármely szónak a megértése nyelvi-fogalmi jellegű (nem pedig szemléletszerű), akár látási, akár más érzetterülettel kapcsolatos a jelentés (I, 130—1).

Nemcsak TH. A. MEYER és mások gondolatmenete, E. R. JAENSCHNEK az eidetikusoknál végzett vizsgálataival a würzburgi iskola kísérletei erősítik ezt a megállapítást (I, 127—31, 137—42), KAINZ számos filológiai érvet is fölsorakoztat. Például: ha helytálló lenne a szemléletesség elmélete — véli a szerző —, nem találánk képzavart olyan költő műveiben, mint G u t z k o w: „...eine schmutzige Hand wühlte im Kasten und tritt alles, was ihr vorkommt mit Füßen” (I, 134).

Ha bizonyos esetekben mégis valamely szemléletes elem iktatódik a nyelvi jel és a tárgyi tartalom közé, akkor csak olyan többletről van szó, amely nem tartozik a megértési folyamat lényegéhez. A beszéd megértésének formulája tehát nem: nyelvi jel — szemléletes képzet — a fogalom fölfogása, hanem: nyelvi jel — fogalom (I, 130—1).

Mi a beszéd és a gondolkodás viszonya? Az irodalomban fölmerült a kettő azonosságának elmélete (a beszéd = hangos gondolkodás; a ki nem nyilvánított gondolkodás = belső beszéd), továbbá az ún. párhuzamossági teória, amely szerint a beszéd és a gondolkodás ugyan nem azonos, de párhuzamos, végül többen a kettő különbségét vallották (I, 142—6).

KAINZ az utóbbiak közé tartozik: „Wenn auch das Denken keineswegs zwangsläufig an die Sprache gebunden ist, so hat doch jedes echte, d. h. sinnvolle Sprechen immer irgendetwas Denken zur Voraussetzung” (I, 146). Íme néhány példája! Ha egy szerelő az elromlott motort vizsgálja, hosszú próbálgatás után megtalálhatja a baj okát, anélkül, hogy egyetlen egy szó is fölmerült volna tudatában. — Nem nyelvi, hanem szemléleti alapja volt Kekulé nagy fölfedezésének, a benzolgyűrű szerkezete megállapításának. — A sebész az új operációs eljárásról nem annyira szavakban, mint szemléletes képzetekben gondolkodik. — Más érvek is amellett tanúskodnak, hogy igaza van a nyelv nélküli gondolkodást illetően BINET-nek: „...quelque peine que nous ayons à nous représenter une pensée sans le secours des mots et des images...elle n'existe pas moins” (I, 165).

Mindez nem jelenti azt, hogy KAINZ tagadja a gondolkodás és a nyelv közötti mély genetikai összefüggést és szinkronikus kapcsolatot: „Vielmehr bestehen hier enge genetische und funktionelle Beziehungen, und wenn es auch ein sprachfreies Denken gibt, so sind doch die Fälle ungleich häufiger, wo das Denken durch die Mitwirkung der Sprache mannigfache Förderung erfährt. Der Normalfall ist wohl der, dass Begriffsergebnisse gemeinsam mit Worterlebnissen vorkommen und dass das Bedeutungsergebnis an das Denken des muttersprachlichen Wortzeichens gebunden ist” (I, 166). E kapcsolat szoros voltát az afázia-kutatás eredményeivel is igazolja (I, 147—51), s méltatja a nyelv szerepét a gondolkodás ökonómiájában és az elvont fogalmakkal dolgozó értelmi tevékenységben (I, 155—62).

A harmadik rész a nyelv funkcióit ismerteti. Számos nyelvelméleti nézet közül BÜHLERÉ hatott legjobban KAINZRA: elfogadja a kifejezés, felhívás és ábrázolás hármasságát, de BÜHLER régebbi műszavaihoz ragaszkodva, Kundgabe-t és Auslösung-ot mond a Sprachtheorie újabb terminusai — az Ausdruck² és az Appell — helyett (megokolásuk: I, 175; 187—8; I. alább), bizonyos nyelvi funkciókról szólva pedig a Darstellung helyébe a Bericht, Verständigung és Information terminust iktatja. Fontosabb eltérés, hogy KAINZ a nyelvi funkciók két nagy csoportját különbözteti meg: az elsődlegesek közé sorolja a három dialogikus funkciót (a bühleri kifejezést, felhívást és ábrázolást), továbbá a BÜHLER említette monologikusait, a másodlagos funkciók között tárgyalja az esztétikaiit, az etikaiit, a mágikus-mítikusait, végül a logikaiit. Hangsúlyozza azonban, hogy a Sprachtheorie céljának szempontjából helyes BÜHLER fölfogása (I, 175).

² KAINZ Ausdrucknak a dialogikus Kundgabe monologikus ellentét-párját nevezi (I. alább).

Az elsődleges funkciók közül a kifejezésnek elsősorban érzelmi jellege van (I, 177—82). A kifejezés tartalmazta tények mint ilyenek nem fontosak, jelentőségük csak a beszélő egyén érzelmeinek tükrözésében (I, 180), illetőleg leereagálásában (I, 181) van. Figyelemre méltók azok a jelenségek, amelyek folyamán a kifejezés szolgálatában álló elemek az ábrázolás funkciójába csapnak át. Hadd említsünk meg ezzel kapcsolatban egy érdekes példát. Ha valaki — mondjuk — a drágulásról vagy olesőbbodásról szól, a hangok időtartama, a hangerő és a hanglejtés mint kifejezési tényező a beszélő érzelmeit tükrözi vissza ugyan, de ezek a kifejező elemek ábrázolhatnak is. Ezt bizonyítja, hogy a hallgató mindebből nem egyszer jól következtet a drágulás, vagy olesőbbodás fokára. Ha azt hallóm, hogy egy óriási ház terveznek a Nagykörúton, az épület nagyságára következtethet az *óriási* szó kiejtésének módjából, elsősorban érzelmi jellegű elemeiből is. Persze éppen az adja meg az elemek másodlagos ábrázoló jellegét, hogy koránt sincs szó mindig tudatos következtetésről: ez esetek nagy részében közvetlenül fogom föl a mondat értelmét.

Az egyik funkcióból a másikba való átcapás a nyelvtörténet folyamán is nem egyszer előfordul (I, 182). KAINZ példáit érdekesen kiegészíthették volna ZOLNAI BÉLA-nak idevágó kutatásai.

A felhívás és az ábrázolás tárgyalása után a nyelv monologikus szerepét vizsgálja (I, 185—219). Részben E. WINKLER nyomán a kifejezésre két szót használ: a Kundgabe a nyelv dialogikus szerepébe tartozik, az Ausdruck a monologikusba. Az előbbi csak hallgató jelenlétében lehetséges, az utóbbinak nincs közlési célja (I, 187—8). Mi hát az Ausdruck funkciója? A leereagálás (I, 188). Ide kívánczolt volna a pszichoanalízis bizonyos kutatási területeinek az ismertetése. Talán nem tévedünk, ha részben közvetett pszichoanalitikus hatással magyarázzuk a leereagálásnak a kifejezés tárgyalásában való szerepét. Ti. a leereagálás és a katarzis a lélekelemzés fogalmai közé is tartozik: „Unter Ausdruck begreift man die Abreaktion stark bewegender Gefühle durch Äusserung mittels Sprachlaut und Wort (also konventionell geprägter Laut-Bedeutungseinheiten), wobei es nur auf die kathartische Wirkung der Aussprache als solcher ankommt” (I, 193). Az indulatszók lélektanában is alkalmazza a leereagálás fogalmát: „Was die Entladung bewirkt, ist nicht allein die akustisch-motorische Sprechleistung, sondern die mittels der Wortbedeutungen erzielte Umsetzung dumpfer, gestaltloser Gefühlszustände in die Klarheit sprachlich formulierter Begriffe” (I, 209).

Az egyén érzelmei, indulatai számos alkalommal tudatosodnak s öltének nyelvi formát. Ezzel a jelenséggel párhuzamos a nyelvek egy filogenetikus sajátága: az érzelmei reflexszerű megnyilvánulásai egyre inkább jelszerűekké, végül a nyelvalkotóréseivé válnak (indulatszók: I, 211). Itt szól a szerző a szitkozódás lélektanáról is, megemlítve a magyar és a román szitkozódás egy sajátágát is (I, 195—7).

A belső fölszólításnak s a nyelvnek mint a gondolkodás segítőjének ismertetése után a másodlagos nyelvi funkciókat tárgyaló színes, sok tekintetben eredeti fejezetek következnek. Míg az elsődleges funkcióban a szavak a jel szerepét töltik be, azaz a jelentés hordozói és közvetítői az emberek közötti érintkezésben, valamint lelki életükben, addig a másodlagos funkcióban a nyelvi jelek nem csak közvetítenek, hanem mint önértékű elemek hatnak „szimbólum-testükkel” (I, 219).

A nyelv esztétikai funkciójáról csak röviden szól a szerző, mivel más munkáiban tüzetesebben fejtegetett ezzel kapcsolatos kérdéseket.

Az etikai funkciókkal kapcsolatban említi először is azokat a kifejezési eszközöket, amelyeket a nyelv megteremtett „um im Sprechverkehr zum Ausdruck zu bringen, dass der Sprecher seinen Partner als Persönlichkeit achtet” (I, 224). Mint ismeretes, néha tudatosan mellőzik mások megbecsülésének nyelvi kifejezését, hogy azt, akivel beszélnek, eltoltsék a csökkentértékűség érzésével. KAINZ itt is idéz egy magyar példát: *lemagázni* ('jemand durch ein abschätziges Höflichkeitspronomen herabwürdigen'; uo.).

Az idevágó nyelvtani sajátágok (I, 224—6) közül kiemeli a német *man* névmásos parancsot mint különösen sértőt és gőgöset; „Man lache nicht!” Említ magyar példát is: az *írj?* és *dolgozz!* nyers parancsként hat, az *írjál!* és *dolgozzál!* hosszabb alakok alkalmasabbak az udvariasabb kérésre. Megemlítjük, hogy e hely fogalmazásából félreértés származhat: „...die für den barschen Befehl vorhandenen kurz abbrechenden Formen ...rein äusserlich eine Verlängerung erfahren, wo es ein höfliches Ersuchen auszudrücken gilt, um ihnen den brüskeren Charakter des kurz Abbrechenden zu nehmen...” (I, 225). Való igaz, hogy él nyelvünkben a rövidebb és hosszabb alak KAINZ említette funkciója, de létrejöttükben — mint ismeretes — több tényezőnek volt szerepe.

Az eufémizmust és a litotest, valamint az udvariasság nyelvtani tárgyaló fejezetet — a többi között — a nyelv hazugságairól szóló lapok követik (Sprachliche Lügenerscheinungen stb. I, 232—8). Kár, hogy a szerző — szerényen — ilyen rövidre fogta azt a nagy

anyagot, amelyről érdekes tanulmányt írt a LIPMANN és PLAUT szerkesztette tartalmas tanulmánygyűjteménybe (Die Lüge 1927). A nyelv etikai funkciójával összefügg a nyelvészeti szkepticizmus fő problémája (hazug-e a nyelv mint ilyen?), továbbá a szofizma, a kettős értelem, a reservatio mentalis és a hazug hallgatás kérdése is.

A nyelv sokrétű mágikus-mitikus és vallásos kapcsolatairól színes képet ad. Ebben bizonyára magyar nyelvi jelenségek is háttérét találjuk. Csak az *ige* szó ejtésére utalok; azt hiszem, szakrális oka is van annak, hogy a 'verbum divinum' jelentésű *ige* szót a reformátusok közül sokan hosszú *i*-vel ejtik, ezzel szemben a szófaj nevét röviddel.

A nyelv logikai-megismerő szerepének filozófiai kapcsolatú ismertetése zárja be a funkciókról szóló szakaszt.

Az első kötet negyedik és utolsó részének a tárgya a nyelv eredete. Mint ismeretes, nyelvudományunk meglehetősen tartózkodó az ehhez fűződő spekulációkkal szemben. TROMBETTI munkájának eredményeit éppen nem fogadta általános elismerés, s aligha növelte a bizalmat a nyelv eredetére vonatkozó feltevésekkel szemben SCHWIDETZKYnek merész tárgyú és című könyve: Schimpansisch, Urmongolisch, Indogermanisch (Leipzig [1932.]). Persze ez utóbbi csak szélsőséges példa. — Hogy a pszichológia művelői sincsenek egységes állásponton, azt az általános lélektani különféle nézetek összefoglalása is mutatja (I, 302–8). Nemcsak a negyedik résznek, hanem az egész kötetnek egyik legérdekesebb fejezete: Paläopsychologie der Sprachanfänge (I, 309–44). Maga a paleopszichológia szó KAINZÉ (vö. I, 310): „Das Wort »Paläopsychologie« soll... nichts anderes sein als eine handliche metaphorische Kurzbezeichnung für diejenigen Forschungsbemühungen, denen es sich um die Erfassung der Struktur des sprachlosen Bewusstseins und die Sprachwerdung im Zusammenhang mit der Menschenwerdung handelt oder kurz gesagt, um »den geistigen Aufstieg der Menschheit«" (uo.).

KAINZ paleopszichológiájának fontos tétele, hogy az első embernek nemcsak pszichéje volt, hanem volt valamiféle nyelve is (eine Art „Sprache"; I, 311); azt azonban, hogy az emberi nyelv miként alakult az állatvilág közlési eszközeiből, sem a nyelvlektan, sem más tudomány nem képes egzakt módon kimutatni (uo.). Főként NAUNYNT követve, KAINZ a beszéd fejlődésében nagy jelentőséget tulajdonít a kéz szerepének, hiszen a központi idegrendszerben a kettő közeli kapcsolatban van egymással (I, 315–6); a nyelv szempontjából különösen fontos a jobbkezesség kialakulása (I, 316). Úgy vélem — SARASIN és mások munkássága nyomán —, hogy még a kőkorszak és a bronzkori hatása körül is alighanem változóban volt (legalább az emberiség egy kis részében) a beszéd központi idegrendszerének fiziológiája; erre vallanak a kőkorszaki és bronzkori leletek, amelyek a jobbkezesség fokozatos terjedését mutatják (ez utóbbira l. ERNST GRÜNTHAL, Die Bedeutung des Überwiegens einer Grossrindhälfte beim Menschen: Deutsche medizinische Wochenschrift 1949: 943–6; l. még: W. LUDWIG, Das Rechts-Links-Problem im Tierreich und beim Menschen. Berlin 1932, 300 kk.; HAJDÚ PÉTER: ActLingu. I, 180).

Mint WEINERT, úgy KAINZ is nagy fontosságot tulajdonít a tűz föltalálásának: ez is hozzájárult az emberi száj kialakulásához, hiszen — például az ételk sütése révén is — munkáját megkönnyítette, így egyre alkalmasabb lett a beszéd hangjainak képzésére (I, 321–3). SCHWIDETZKY gondolataiból KAINZ a rétegződést találja említésre méltónak (I, 331). Eszerint — például — az ember bizonyos hanggal való megnyilvánulásai a fajfejlődés ősi korából valók. Ezek voltaképpen még nem tartoznak a beszédhez, s az egyénben — bizonyos érzelmek hatására — a tudattalan vagy alig tudatos rétegből törnek elő.

Az ősnyelv rekonstrukciója kísérleteinek ismertetésére (I, 332–4) nem térünk ki.

A paleobiológia alapján el kell-e fogadnunk a nyelv monogenecizmusának elméletét? Igen is, meg nem is. Ha a nyelvre mint langage-ra gondolunk, igen, de ha langue-ról van szó, már nem: „Sprache als Sprachfähigkeit, als Vermögen, sich eines darstellenden Zeichengefüges zur Symbolisierung und berichtenden Mitteilung von erlebten Sach- und Sinnverhalten zu bedienen, ist ein einmaliger Erwerb... In bezug auf die Entstehung der »langue« geht... ein Polygenismus sehr wohl an" (I, 334–5). Meg kell jegyezni: KAINZ lehetetlennek tartja annak a kérdésnek nyelvlektani eszközökkel való eldöntését, hogy a nyelvek egy ősnyelvből származtak-e: „...ob sich von [den]... frühesten Lautgestalten irgendetwas erhielt, was als fester Bestand einer »Ursprache« in alles Folgende ein- und damit weiterging: das ist eine Frage, deren Entscheid. zumindest dem Sprachpsychologen unmöglich ist" (I, 335).

3. Mindezek a kérdések átvezetnek a második kötet (Vergleichende—genetische Sprachpsychologie) anyagához. Ennek tárgya: a gyermek nyelve, a primitívek nyelve, az állatok közlési rendszere, a nyelvpatológia,

továbbá az álom és különös lelkiállapotok nyelvi megnyilvánulásai, a jelbeszéd és a redukált nyelvek. Ha csak belelapozunk a könyvbe, az a benyomásunk, hogy mindez lazán függ össze egymással. Igazat kell adnunk azonban a szerzőnek abban, hogy itt a könyvkötő szintetikus tevékenységénél többről van szó (II, előszó). A különben szerteágazó anyagot egységes szempont szálalival fűzi össze, e kötet minden részében azt vizsgálván, hogy mit következtethetünk a tárgyalt jelenségek szerkezetéből és létrejöttéből a nyelv lényegére, funkciójára és keletkezésére (uo.).

A gyermek nyelve — már STERN is így tanítja — a külső körülmények és a (belső) hajlamok állandó együtműködésének, konvergenciájának eredménye (vö. II, 69, 76, 80). A már évezredek óta felmerült kérdés most is időszerű: milyen nyelvi megnyilvánulásai vannak a környezete beszédétől nem befolyásolt kisdednek? A problémának jórészt az úgynevezett biogenetikai alaptörvény adott aktualitást: ha az egyén fejlődése a fajfejlődés megismétlése, akkor a gyermek nyelvi fejlődéséből következtethetünk az emberiség nyelvfejlődésére. Mivel a gyermekre — igen kevés kivételt nem számítva — hat beszélni környezete, meg kell keresni azokat a közös elemeket, amelyek különféle népekhez tartozó kisdedeket egyaránt jellemezzek, de nem tulajdoníthatók a milli hatásának. Ilyen egyező elem például az, hogy a csecsemő hanggal való megnyilatkozásai először monologizáló-kifejező jellegűek (II, 70). De semmi bizonyosat nem lehet mondani arról, hogy a kisded hangképzése mennyiben rokon az ősembeiével, bár bizonyos kapcsolat lehetséges a kettő között (II, 72). Az első nyelvi jelekre mind az ontogenezisben, mind a filogenezisben jellemző differenciálatlan voltuk: nem pusztán objektív megjelölések (Bezeichnungen), hanem nagyrészt érzelmi-akaratil jellegűek (II, 71—2). A beszéd természetes jeleinek aránylag nagyobb szerepe (a konvencionálisakkal szemben) ugyancsak megtalálható az egyéni és a faji fejlődés kezdeti fokán (II, 70—1).

A gyermeknyelv fejlődésében azonban mindenekelőtt a nyelv rétegszerű fölépítését kell észrevennünk. Ez tükröződik az afáziában és az elmebetegségekben is, itt ugyanis — természetesen — először a nyelvi épület legfelső emeleti sérülnek, pusztulnak (II, 69). Így tehát nemcsak a gyermek, hanem az afáziások, elmebajosok beszédének vizsgálata is világosságot deríthet a nyelv filogenezisének kérdéseire.

A szerző azonban előbb a primitív nyelvvélel foglalkozik. Itt óvatosságra int az a körülmény, hogy a legkezdetelesebb népek is már aránylag fejlett nyelve van (II, 90). Mindamelllett a gyermeknyelvvél való összehasonlítás annyil párhuzamot mutat, hogy itt sem látszik hiábavalónak a faji fejlődésre való következtetés (vö. II, 74, 167). KAINZ utal a gyermeknyelv három szakaszára: a szubsztanciális (főneves), az akciós (igés), valamint a minőségi (és viszonyító-mellékneves stb.) stádiumra. Ezek szabályos egymásutánjának nyoma van a primitív nyelvekben is (II, 76; a gyermekre vonatkozóan I. STERN, Die Kindersprache, 1928⁴; a primitívvekkel kapcsolatban e tételnek bővebb kifejtése nem lenne fölösleges). Úgy véli, hogy nem megokolatlan ennek az aránypánnak a föllállítása: „Kindersprache: Vollsprache = Primitivsprachen: Kultursprachen oder = Frühphasen der Kultursprachen: deren Hochphasen” (II, 165). Emelltt szól például az a körülmény, hogy a kezdetleges fokon élő népek szavaikat sokszor a jelbeszéd (Gebärde), élénk mimika, mutató gesztusok stb. közé ágyazzák be (uo.). A gyermekek kifejezéseiben, a kezdetleges nyelvekiben is igen nagy szerepe van a hanglejtésnek: ennek változtatása révén ugyanaz a szó többfélét is kifejezhet (II, 165—6). Párhuzamot mutat a hangmetafora és -szimbolika jelensége is: a nagyot, a kicsit, a szörnyűt sajátos artikulációval, reduplikációval, nyújtással s más hasonló eszközökkel fejezik ki (II, 166), vö. a magyar gyermeknyelvi *nagy* és a reduplikációs *nagy* — *nagy* alakot (az utóbbi nem ritka a mesékben sem). Talán még szembetűnőbb hasonlóság van a primitívvekké névmágiája és a gyermekek névrealizmusa között (uo.; az utóbbira I. például PIAGET munkáit). A konkrétól az absztraktig vezető út is mutat párhuzamosságot (I, 167; talán nem lenne fölösleges itt a pluralitás fokának megmagyarázása); bizonyos mondattani és más sajátosságok is közösek (I, 168 stb.).

Mivel az állatoknak nincsen nyelvük, csak szubjektív közlési rendszerük: a gyermeknyelvvél való összehasonlítás csak a beszédfejlődést megelőző időszakaszra vonatkozhat (II, 254). A szerző hangsúlyozza a különbségeket: a kisded hangjai sokkal plasztikusabbak, változatosabbak (II, 255). Hasonlóságot mutat viszont — a többi között — két másik jelenség. Az egyik: a kisded hangsorai nem differenciálódnak a tárgyak, jelenségek szerint, amelyek a hangadást kiváltották, hanem csak érzelmi állandóságot mutatnak; ugyanaz a hangbeli megnyilvánulás ugyanolyan érzelemhez fűződik (II, 257). A másik: a nyilatkozatok emocionális tartalmát a beszédet meg nem értő gyermek és az állat is sokszor megérzi: síránkozó hangra a kisded is, a kutya is számos alkalommal sírással reagál (II, 258).

Az afáziások³ vizsgálata hasonló jelenséget mutat: nem egyszer elpusztult jóformán az egész beszédképesség, de megmaradt a zenei elem mint a legősi réteg (vö. II, 289). Ismerek egy mély kedélyvilágú afáziás asszonyt, aki számos érzelmét, kívánságát ki tudja fejezni megmaradt *mostan* szavának hangerejével, tempójával és hanglejtésével.

Ez a jelenség RIBOT törvényéből, a „loi de la régression”-ból következik. Ismeretes, hogy az emlékezet pusztulása először az új emlékképeket sújtja (II, 294); az emlékezetten kívül a lelki élet más területeire is érvényesnek találták e szabályosságot: a visszafejlődés többé-kevésbé a fejlődés fordított képét mutatja. De a törvényszerűség legalábbis nem kivétel nélküli (II, 296). Ezzel kapcsolatban KAINZ megemlíti, hogy az absztrakt szavak sokszor túléltek a konkrét értelmüket (II, 296—9). Idevág ROMAN JAKOBSON érdekes tanulmánya is (Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. Uppsala 1941).

Az elmebajosok beszédét tárgyaló résznek mintegy vezérgondolata az a különben ismert nézet, hogy az elmebetegségek jelentős része archaikus-primitív fokra való süllyedést jelent. A skizofréniában például nem ismeretlen a névmágia (II, 370): tudjuk, hogy a primitívek világában is él a névvarázs, s a gyermeknyelvben sem ismeretlen a névmágia (vö. II, 166). A skizofréniások neologizmusai a primitívek s a gyermek szóalkotásaira emlékeztetnek (vö. II, 371). A gyermeknyelvvél való rokonságra vallanak még például az elmebajosok artikulációs hibái és agrammatizmusuk is.

A beszéd zenei elemei általában igen erősen ellenállnak a betegség romboló hatásának, de némely körképben ez a réteg aránylag korán sérül (II, 382). Úgy vélem, hogy nem lett volna fölösleges itt megemlékezni SCRIPTURE-nek a hanglejtéssel is kapcsolatos, úttörő beszédneurológiai munkásságáról.

A gyengeelméjűekről szóló fejezet kiemeli, hogy bizonyos ősi elemek, mint a hanglejtés, a jelbeszéd és a mimika, különösen nagymértékben érvényesülnek a gyöngélméjűek beszédében. Primitívek és normális kisgyermeknek közlési rendszere is mutat hasonló jelenségeket (II, 403; l. feljebb).

Kezdetleges fokon levő nyelvek és gyöngélméjűek artikulációja is rokon: „Rezente Primitivsprachen sind voll von gutturalen und pharyngalen Artikulationen... Die Entwicklungsgestörten Kinder behalten nun mit ihrer gaumigen, röhelnden, rauhen und kehligen Artikulationsweise... phylogenetisch primitive Sprechweisen bei, vielmehr, sie verfallen atavistisch in sie zurück” (II, 408—9). Azt hiszem, hogy tüzetesebb vizsgálata szorul a „gutturális” ejtés. Számos oligofréniás gyermek csakugyan olyan benyomást kelt, mint amilyent a szerző leírt, érdekes azonban, hogy az ún. gutturális színezet ellenére is sokuknál megállapítható a *k* és a *g* hiánya. Ez nyilván KAINZ malmára hajtja a vizet, hiszen ő megemlíti, hogy az egyik kezdetleges nyelvben, a számokban a XVIII. századig hiányoztak e hangok (II, 155). Az alacsonyabb fokon levő gyöngélméjűeket valóban szókinésük csekély volta is kényszeríti gesztusok használatára (II, 404). Tapasztalatom azonban nem erősíti meg azt az állítást, hogy az ún. mongoloidok (Down-féle betegségben szenvedők) szókinése átlag nem több kb. öt szónál. („Ein auch nur etwas grösseres Sprachvermögen gehört bei den Mongoliden schon zu den Seltenheiten”; II, 398.). Két magyar kéziratos szókinésvizsgálat — KOLTAI MAGDOLNÁÉ és MILE ILONÁÉ — 1600-nál, illetőleg 3000-nél több szót sorolt föl egy-egy mongoloid gyermek, illetőleg felnőtt vizsgálata alapján (ez utóbbi szavainak számát a szerző is, én is legalább 5000-re becsüljük).

Itt tesszük szóvá egy műszó használatát: a könyv a gyöngélméjűséget pszichózisnak nevezi (Defektpsychose: II, 396, 398, 411). Ma pszichózison általában csak az elmebetegséget értik, s e terminus használatában nem követik ZIEHEN jeles munkáját (Die Geisteskrankheiten des Kindesalters. Berlin 1917). Hogy nem szükséges ragaszkodni a ZIEHEN-féle értelembhez, azt mutatja KAINZ könyvének következő helye is: „Kombinationen von Schwachsinn (meist leichten Grades) mit verschiedenen Psychosen hat R. NEUSTADT beschrieben. Im Fall, dass ein Schwachsinniger psychotisch affiziert wird,⁴ scheint die Sprache besonderen Beeinträchtigungen zu unterliegen” (II, 399).

Az álombeli regresszió nemcsak a gyermeki fejlődési szakaszba, hanem az emberiség ősi-kezdetleges stádiumaiba való visszatérést is jelenti (II, 444). Éppen ezért az álombeli nyelvi megnyilvánulások párhuzamot mutatnak primitív jelenségekkel (II

³ A beszédképesség központi idegrendszeri eredetű zavarát (egy görög ifjú ajánlására) körülbelül egy évszázaddal ezelőtt TROUSSEAU nevezte el afáziának (FORSTER: Neue Deutsche Klinik X, 152).

⁴ Én emeltem ki.

412), s több mindenben emlékeztetnek az ontogenezis és filogenezis korábbi szakaszaira (II, 443). A fentebb tárgyaltak után nem meglepő a kóros nyelvi elemekkel való hasonlóságuk sem (II, 412 stb.).

A gyermeknyelvvvel nemcsak az álombeli artikulációs hibák mutatnak rokonságot, hanem a megfelelő szó alkalmazásának (megtalálásának) a zavarai és a neologizmusok is („sprachliche Neubildungen”: II, 443—4). Az álom archaikus-primitív vonásaihoz tartozik még pl. a képszerűbe való visszatérés („die primitive Regression ins Bildliche; II, 441). Az álom szimbolikájával foglalkozó fejezetben nem lett volna fölösleges a pszichoanalízis erre vonatkozó nézeteinek ismertetése.

A *hipnózis*, az alkohol (vagy más mérgek) okozta mámor, a narkózis, a delírium, továbbá az eksztázis és az úgynevezett parapszichikus jelenségek nyelvlelektani vizsgálata követi az álomról szóló fejezetet. Érdekes jelenség, hogy az egyéni nyelvfejlődés mélyebb rétegei mint szabadulnak fel — például — az ittasság hatására; magam is tapasztaltam, hogy egy szlovák anyanyelvű, magyarul kitűnően tudó, művelt magyar ember — borozgatás közben — gemináták helyett rövid hangokat ejtett. Ez valóban párhuzamos bizonyos afáziás tünetekkel; mint a Gyógypedagógiai Főiskola Lélektani Laboratóriumának közléséből értesültem: megtörtént, hogy a köznyelvi kiejtést az afázia következményeképpen a gyermekkori *ö-zés* váltotta föl (hasonlóan KAINZ II, 300—1). (Az álombeli, hipnózis alatti beszéd alkalmat ad a *beszéd folyamata automatizmusának* tanulságos vizsgálatára: II, 480—95).

A jelbeszédnek (Gebärdensprache) is sok vonása rokon a gyermek, az afáziások és a primitív nyelvénél, valamint az emberiség ősi nyelvénél bizonyos — kikövetkeztetett — sajátágaival (II, 518). Íme egy példa. Több afáziás elvesztette a „vörös”-t (rot) mint a színek csoportjába tartozó fogalmat; az említett érzetminőséget azonban megértik, s ki is tudják fejezni a „wie Blut” megjelöléssel. A süketnéma a vöröset (rot) ajkára mutatva fejezi ki (II, 519). A süketnémák és a primitívek közös vonásaihoz van egy magyar adalékunk is: mikor a váci süketnéma-intézet növendékei dinka-négyekkel találkoztak, „csakhamar olyan eleven mimikai-beszéd fejlett ki köztük, hogy a dinka-négyek nem tudtak a csodálkozástól hova lenni” (KLIS LAJOS: Közérdekű tudnivalók a süketnémákról. Vác 1901. [Gyógypedagógiai Könyvtár, 1. sz.] 19). Különbösen meglehetősen általános az a tapasztalatunk, hogy a műveltség alacsonyabb fokán levő, különböző nyelvű emberek sokszor aránylag könnyen megértetik magukat egymással.

Itt említhetjük meg, hogy érdekes hazai feladat lenne a magyar süketnémák jelbeszédének történeti szempontú vizsgálata. Vannak régebbi magyar adataink (például REUSCHERNEK mintegy fél századdal ezelőtt megjelent munkájában), ezeknek a maiakkal való összevetése alapján számos változást látunk. Tanulságosak a jelek etimológiájának a kérdései, továbbá a jel-nyelvjárások tanulmányozása (a budapesti és az egri süketnémák jelnyelvénél különbségeit már tárgyalta LEOPOLD KLÁRA egy kéziratot dolgozatában).

A jelnyelvtől, a jelbeszédétől (a Gebärdensprachétól) KAINZ is megkülönbözteti a jelzésnyelvet (ez utóbbi LAKÓ GYÖRGY szava a Zeichensprachéra): „Hier verstehen wir unter Zeichensprache alle semantischen Vornahmen optisch präzipierbarer Art, die unterhalb des eigentlich Gebärdensprachlichen liegen, selbst wenn in Randerscheinungen und Grenzfällen Bewegungen menschlicher Gliedmassen die Verständigung tragen” (II, 537). Ha — például — a közlekedési rendőr fölemeli a kezét, hogy megállásra intsen, még nincs dolgunk jelnyelvvél. A hajósok zászlójelei és sok katonai jel is a jelzésnyelvbe (Zeichensprache) tartozik. Ezt azonban nem nevezhetjük igazi nyelvnek; a jelbeszédétől (Gebärdensprache) szűk használati területe is megkülönbözteti. A jelzésnyelvben különben alig van természetes, mintegy önmagától értetődő jel, például a gallok csak előzetes megbeszélés alapján tudhatták meg, hogy a tűz és füst az ellenség közeledtét jelenti.

A „Tonsprache” meghatározása: „...alle Verständigungsvornahmen, die zu Zwecken der Kundgabe, der Auslösung und berichtenden Mitteilung akustische Zeichengebungen benutzen, die nicht im Sinn der Lautsprache phonematisch geprägt und artikuliert sind” (II, 539). A könyv példaként idézi a [svájci, osztrák] hegyi lakók jódlizását és az erdélyi román pásztorok hangjeleit. Megemlíthetjük, hogy nyilván hasonló funkciója van a dunántúli mészárosok és halasok kiáltásában a sajátos hanglejtésnek és ritmusnak: a távolabb levők, például a kertekben dolgozók már csak a „Tonsprache” közvetítésével fogják föl a kiáltás értelmét. (*Meszét végyenek meszét! Halát! Mint hallottam, a „tikászok” szintén énekelve kiabálták a múlt században Zalában: Csibét, tikot, tikmonyat, auszi, auszi.* — A városban is ismert: *Drótozni-fótozni!*) — A füttynyelv, dobnyelv és más akusztikai rendszerek közös vonása kezdetlegességük; a Tonsprache az artikulált hangokat felhasználó nyelvnek elődje mind az egyén, mind az emberiség fejlődésében (II, 539).

Az úgynevezett redukált nyelvek köre igen változatos, ide tartozik (II, 552—90) a pidgin-English, a kreol nyelvek, a lingua franca, az afrikaans,⁵ a basic English és még sok más. KAINZ ezekben is fejlődéslélektani párhuzamokat keres az egyéni és a faji nyelvfajlásához (az afrikaans és a gyermeknyelv párhuzamára példa: II, 582).

4. A beszéd folyamat fiziológiai lélektanát nyújtja a mű harmadik kötete. Az elvi tisztázásra törekvő bevezetés után négy fejezet következik; ezek tárgya az agyi lokalizáció, a beszélés, a beszéd megértése és a beszédbeli érintkezés („Das Gespräch”).

A beszéd agyi lokalizációjának kialakulása — mint ismeretes — szorosan összefügg az afáziák tanával. Miután (vagy száz esztendővel ezelőtt) BROCA, illetve WERNICKE afáziások vizsgálata alapján megállapították a mozgató, illetőleg a felfogó beszédközpontot, a nem is nagyon kései utódok a nagyagyat egyre jobban fölparcellázták, igyekezték kijelölni minden képesség központi idegrendszeri területét. Például a mondat megértésének helyét KLEIST a gyrus temporalis superior hátulsó részébe helyezte (III, 89; hasonló lokalizációs kísérletek: III, 30); újabban már a gyorsírásnak is külön helyet találtak az agykéregben (vö. IV, 139). KAINZ ismerteti a merevebb lokalizációs felfogáson kívül az erre következő visszahatást és a közvetítő elméletet is (III, 28—107; a jobb agyfélteke szerepéről: III, 90—9).

A beszélésben KUSSMAUL két egymástól határozottan elkülöníthető folyamatot különböztet meg, a dikciót és az artikulációt (III, 119, 118). Mi a dikció? „Der Ausdruck 'Diktion' bezeichnet die Gesamtheit der Prozesse und ihrer dispositionellen Grundlagen, durch welche das innersprachliche Konzept (die subvokal verbalisierende Vorbereitung einer mündlich oder schriftlich zu vollziehenden Äußerung) zustandekommt” (III, 140). Az artikulációt KAINZ a nálunk szokásos értelemben használja, s KUSSMAUL e műszavát az „äußere Sprechhandlung” kifejezéssel helyettesíti (III, 118); ez utóbbi meghatározása: „... das hörbare Verlautharen eines gedanklich-innersprachlichen Konzepts durch die Muskelmotorik der peripherischen Sprachorgane oder die Gesamtheit der inneren und äusseren Bewegungen, welchen die Worte als gegliederte Lautkomplexe ihre Entstehung verdanken” (III, 199). A dikció fejezetében a belső beszéd („innere Sprache”) fogalmának finom elemzése (III, 148—56) azért is jó szolgálatot tesz, mert ennek során KAINZ ráirányítja a figyelmet az „innere Sprachform”-nak az említett műszóval való — nem is nagyon ritka — összekeverésére.

Az artikulációs bázis öröklődésének problémájával kapcsolatban a szerző — szerényen — nem tartja magát illetékesnek a döntésre, de számos nézet és adat gondolatébresztő ismertetését adja. Ebből azt látjuk, hogy még ma is vitatkoznak egymással az öröklési tényezők szerepének hívei és ellenzői (III, 297—306). Úgy vélem, hogy az öröklési tényezők döntő szerepe ellen szólnak bizonyos hangváltozások. Ha az ómagyar korban végbement jelentős hangváltozásokra gondolunk, azt kell kérdeznünk, hogy a XV. századi gyermekek honnan örökölték hangrendszerüket. Hiszen 6—7 nemzedék előtt élő őseik még másképpen beszéltek. De hogy az öröklésnek is van valami szerepe, azt bizonyítja a temperamentum és a beszédtempó összefüggése: a temperamentum ugyanis öröklődik, azt meg talán mondanunk sem kell, hogy a beszédtempó befolyásolja az artikulációt. Persze a beszélőszervek öröklődő sajátosságainak is lehet színező szerepük. Mindenesetre igaza van KAINZnak abban, hogy a kérdés tisztázásához még alapos nyelvélektani és biológiai kutatásra van szükség (III, 306).

Nyelvélektani munkák gyakran elhanyagolt területét tárgyalja a beszéd megértéséről szóló (IV.) rész. A könyvre általában jellemző az agy kéregalatti (subcorticalis) részei szerepének figyelembe vétele, de ebben a szakaszban az agytörzsről vonatkozó újabb kutatásoknak különösen nagy szerep jutott. Az artikulálatlan üvöltés, a nevetés és a sírás végső soron subcorticalis eredetűek (III, 425). Az olyan nyelvi kifejező eszközök, mint a fenyegető kiáltás félelmes hangereje, ijesztő hangmagassága, nem a beszélő agykérgi működésének az eredménye, hanem az agytörzs — még nem eléggé ismert — funkciójából származik. A beszéd bizonyos zenei elemeinek fölfogása is az agytörzs munkája (III, 426). Jellemző NIETZSCHE szava: „Das Verständliche an der Sprache ist nicht das Wort selbst, sondern Ton, Stärke, Modulation, Tempo, mit denen eine Reihe von Worten gesprochen wird — kurz die Musik hinter den Worten, die Leidenschaft hinter dieser Musik, die Person hinter dieser Leidenschaft: alles das also, was nicht geschrieben werden kann” (III, 430). Úgy látszik, KAINZ mindezeket a jelenségeket agytörzsi eredetűnek tartja (uo.).

⁵ Délafrikai nyelv, amely nagyrészt a hollandusból fejlődött.

Érdekes a kérgi és az agytörzsi eredetű hangelemek elhatárolása: „Hierher [ti. az agytörzshez] gehören freilich nur die emotionellen Töne der Rede, die affektiv wirkenden Klangfärbungen, nicht dagegen die semantischen Toneme, die als sinnaufbauende lexikalische Faktoren mit den Phonemen auf einer Stufe stehen und eine Angelegenheit der sensorischen Sprachregion sind” (III, 430—1). Természetesen az agytörzsnak a beszédben való szerepe nem önálló, hanem csak a központi idegrendszer egész funkciójában érthető meg (III, 434).

A harmadik kötet utolsó részének címe: „Das Gespräch”. A beszédbeli érintkezés lélektanát, fiziológiáját, kórtanát és szociológiáját tárgyaló szakaszt — s egyben a kötetet — a hallgatás című fejezet rekeszti be. A hallgatás (Schweigen) más, mint a nem beszélés (Nicht-Reden; III, 523); a hallgatás is lehet kifejező, sőt tartalmaz, így tehát „sprachlose Sprachhandlung” (III, 522—3). Ebben már Révész Géza is egészen sajátos, nyelvhez kötött megnyilatkozási formát látott (III, 527). Van aktív, sőt agresszív, továbbá védtelen, túró és szenvedő hallgatás is. De egészen más a hallgatás hatása, ha nincsenek meg bizonyos (nem nyelvi) közlési lehetőségek (gondoljunk a telefonbéli hallgatásra). A hallgatásnak mint kultikus elemnek, mint (angol) nemzeti karakterológiai vonásnak, mint bölcséleti kérdésnek megvan a maga monográfusa. A leggazdagabb azonban a probléma kórtani részének a szakirodalmá. Itt hívjuk fel a figyelmet a kötet kiadása után két évvel megjelent dolgozatra: GEORGIUS SCHNAYDER, De antiquorum hominum taciturnitate et tacendo (Wrocław 1956).

5. A negyedik kötetnek — a speciális nyelvlelektan — a k — négy része az írást, az olvasást, a nyelvérzéklet, illetőleg az úgynevezett nyelvi tévcselekményeket tárgyalja.

Az írás lélektanához kapcsolódó területek közül a grafológia minden bizonnyal a legtermékenyebbek közé tartozik. Mivel KAINZ az alkalmazott nyelvlelektan egy újabb művében kívánja földolgozni, itt csak érinti ezt a problémacsoportot, például a központi idegrendszer subcorticalis részéről (IV, 75—8), az írás sajátosságairól (IV, 121—30) és mélylélektanáról (IV, 152—61) szólván. Mint az imént láttuk, a hanglejtés stb. bizonyos elemei a kéreg alatti részből erednek, jóllehet a beszéd maga kérgi tevékenység. Ugyanígy az írásban is bizonyos egyéni árnyalatok subcorticalisak, de az írás mint szellemi tevékenység kérgi jellegű. Sajátos, hogy bár a kifejező mozgások tana — legalább WUNDT óta — ismeretes filológusaink körében, a grafológia nem kapott polgárjogot. Pedig eredményeinek felhasználásával nem egy irodalomtörténeti kérdés kerülne közelebb a megoldáshoz, s talán még több vetődne föl.

A nyelv és az írás viszonyát tárgyaló fejezetnek (IV, 30—42) sokat nyújthatott volna ZOLNAI BÉLÁNNAK a látható nyelvre vonatkozó munkája. Kár, hogy számos általános érdekű magyar munkához nem tudnak hozzáférni a külföld tudósai.

Az olvasásról szóló részben is — miként az előbbiben — tekintélyes helyet foglalnak el biológiai fejtegetések. A közléselemélet is szóhoz jut, mégpedig egy helyesírási kérdéssel kapcsolatban is: tudniillik információelméleti megfontolások kívánatosnak tartják a német főnevek nagy kezdőbetűs írásának megtartását (IV, 180). Az olvasás folyamatának lélektani elemzése és az olvasó típusok ismertetése után — az írást tárgyaló szakaszhoz hasonlóan — a patológiai jelenségekről kapunk tájékoztatást. BALOGH JÓZSEFNÉK a hangos olvasásról szóló jeles dolgozatát talán föl lehetett volna használni az olvasó típusok tárgyalásában. („Voces paginarum”. Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens: Philologus LXXXII, 84—109, 202—40).

A nyelvérzéklet — a harmadik rész tárgyával — talán azért is foglalkozott kevesebbet a szakirodalom, mert e fogalmat tisztázatlannak és tudománytalannak tartották. A német irodalomban már az elnevezés is (Sprachgefühl) elidegenítően hat: Gefühl ugyanis főként érzelmet jelent. Ezért is szentelt a szerző egy 6 lapos fejezetet ennek a kérdésnek: „Ist das Sprachgefühl ein Gefühl im echten Sinne?” (IV, 301—6). A Sprachgefühl elnevezése föltehetően A. SCHLEICHERTŐL származik, s a többé-kevésbé tisztázatlan fogalomra mintegy húsz évvel ezelőtt H. LINDROTH hívta föl a figyelmet (IF. LV). KAINZ nem is egy helyen meghatározza, illetőleg körülírja a nyelvérzék fogalmát: „Als Sprachgefühl bezeichnet man ein dunkles, unterschwellig wirksames Wissen um das Sprachübliche, eine durch weitgehende Sprachvertrautheit geschaffene und ständig verfeinerte Disposition, sich der Bestände der betreffenden Sprache in normgemässer Weise zu bedienen” (IV, 325); „Das Sprachgefühl ist das unmittelbare Funktionieren von Schematen, die sich auf Grund sprachlicher Erfahrungen gebildet haben” (IV, 350). A nyelvérzék kérdését csaknem 100 lapon elemzi, itt is tekintetbe véve fiziológiai és kórtani szempontokat.

A beszéddel kapcsolatos úgynevezett tévcselekmények (Fehlleistungen) ismertetése és okainak vizsgálata zárja be a négykötetes munkát.

Ezeket a jelenségeket öt csoportba sorolja a szerző: a) a nyelvbtlés; b) a félreballás és a félreértés (Verhören und Missverstehen), c) az írásbeli botlás (Verschreiben), d) szedők tévedései, e) az olvasásbeli botlás.

E részben is van úgynevezett mélylélektani fejezet, de érdekes, hogy KAINZ a Tiefenpsychologie szót itt is, az írásról szóló szakaszban is tágabb értelemben használja, tehát nem a pszichoanalízisre vagy rokon irányaira gondol; a legutolsó lapokon azonban figyelembe vesz freudi szempontokat is.

Ismeretes, hogy a nyelvbtlások és a hangváltozások között többször is kerestek kapcsolatot. Ezért sem érdektelen, hogy nyelvélektani munkájának kiegészítéseképpen KAINZ egy újabb dolgozatot adott ki: Linguistisches und Sprachpathologisches zum Problem der sprachlichen Fehlleistungen (Öst. Ak. d. Wiss. Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 230. Bd., 5. Abh. Wien 1956, 134 l.).

6. Reméljük, hogy KAINZ nagy és kitűnő munkája újabb kiadásokban is megjelenik. Ezért is a következőkben néhány — főleg magyar, illetőleg finnugor tárgyú — megjegyzést teszünk.

I, 78.: „Man denke etwa an...den vokalharmonischen Lautwechsel der Suffixe im Ungarischen, die in ihrer Erscheinungsform im konkreten Wort durch ästhetische Gesetze bestimmt sind: *atya-nak* (!) (= dem Vater), aber *ember-nek* (= dem Manne)...” — Azt hiszem, hogy — legalábbis több esetben — vitatható a magánhangzó-harmónia esztétikai jellege, kivált pedig ilyen eredete.

Uo.: a *-ban*, *-ben* ragot névutónak mondja.

Uo.: „In anderen finnisch-ugrischen Sprachen kann das Pluralsuffix *-ar*, *-är*, *-ör* lauten.” Finnugor nyelvben nincs ilyen többes jel; török nyelvjárásokban azonban nem ismeretlen a *-lar*, *-lär*, *-lor*, *-lör* alak.

I, 114.: „So gehört etwa in manchen Sprachen die Kopula zu den wesentlichen Satzbestandteilen, ...das Normale ist dieses Fehlen im Ungarischen, weil dort das Hilfsverbum *sein* die Rolle des fehlenden Auxiliars *haben* mitübernehmen muss (*nekem van = mir ist*, ich habe) und daher in blossen Existentialurteilen gar nicht gesetzt wird, wodurch in solchen Fällen der Nominalsatz die Regel wird: *érdekes a könyv* (interessant das Buch).” Ha helyes ez a gondolatmenet, akkor hogyan magyarázzuk ezt a típusú verbo-nominalis mondatot: *A könyv érdekes volt*. Hiszen az 'ich hatte' szokásos magyar megfelelője: *Nekem volt*. Az is kérdés, hogy miért nincs a finnben általában nominális állítmány, noha a német *haben* igét a magyarhoz hasonlóan fordítják.

Uo., ugyanerről szólva: „Im neusten Russisch ist es unter finnischem Einfluss zu ähnlichen Erscheinungen gekommen.” Úgy vélem, hogy ez legalábbis bizonyításra szorul.

II, 125.: a lapp nyelvre való hivatkozásnál (és sok más helyen is) jó lett volna a forrás megjelölése.

II, 137.: „Ebenso werden in den Sprachen Mikronesiens...die Ausdrücke für Körperteile und Blutsverwandte nie ohne suffigiertes Personalpronomen verwendet.” Mivel KAINZ — helyesen — hivatkozik arra, hogy fejlett nyelvekben is megtalálhatók primitív nyelvek bizonyos sajátosságai (II, 147–8), megemlíthetünk néhány magyar nyelvű sajátóságot is: például *bátyám*, *húgom*, *ipam* birtokos személyrag nélkül nem használatos.

Uo.: „So hat das Jakutische keine Namen für Bruder und Schwester schlechthin, sondern nur besondere Worte zur Bezeichnung des älteren oder jüngeren Geschwisters”. A magyarban is pl. a *nővér* nyelvújítási szó. A franciában sincs 'testvér' jelentésű főnév, s francia gyermeklélektani munkák az angolban sem általános *siblinggel* helyettesítik.

II, 157.: „Das grammatische Geschlecht ist in manchen Sprachen selbst nur noch in Ausläufern vorhanden: so im Englischen und Ungarischen, wo der Artikel nicht mehr die Funktion des »Geschlechtsworts« vollbringt.” Nyelvünkben régen sem volt a névelőnek „Geschlechtswort” szerepe.

III, 287: kiigazítandó az az állítás, hogy a mai magyarban *s o h a s c m* kezdődik szó két mássalhangzóval. Több általánosan használt hangutánzó és hangfestő szavunk, valamint jövevényszavaink ellentmondanak ennek a nézetnek.

IV, 339: a magyar *üdvöz* szóról: „...infolge des auslautenden -z jedoch, das zugleich eines der verbreitetsten denominalen Verbalsuffixe ist, hält man er für ein Verbum und gebraucht es in diesem Sinne.” — A magyarban ma már nincs *üdvöz* ige.

A kötetek végén levő irodalmi utalások nem könnyen áttekinthetők. Ha a szerző nevé mellett ott találjuk: „a.a.O.”, akkor esetleg 50 vagy 100 idézéssel előbb találjuk meg a kérdéses mű könyvészeti adatait. Kívánatos lenne névmutató és részletesebb tárgy-mutató is.

De mindezek — és más hibák is — részben a mostoha viszonyok következményei. Hiszen a könyv első két kötete a háború alatt jelent meg, a többi résznek majdnem befejezett első kézírata pedig 1945-ben a harcok martalékává lett.

Csak halvány képet adtunk KAINZ művének hatalmas és változatos anyagáról, s ismertetésünkben számos érdekes kérdés maradt említetlen: a gyermek szókinccse, a nyelv szerepe a világkép kialakulásában, a „prelogikus” gondolkodás, a rovarok, madarak és majmok közlési rendszere, beszéd és ének, szavak és mondatok megértése stb.

Nincsen — tudunkkal — még egy összefoglaló nyelvlélektani munka, amely az itt tárgyalt részletrészeket ilyen kimerítően tárgyalja. Az áttekinthető szerkezet és a világos stílus, fogalmak finom elemzése, a szerzőnek jó megfigyelőre valló tapasztalatai, nagy filozófiai, irodalmi jártassága és az óriási szakirodalom földolgozása KAINZ művének jellemző vonásai.

VOSSLER, a nagy romanista még így vélekedett: „...[wenn die Psychologie] schon bei uns betteln geht, so soll sie sich nicht den Anschein geben, als schenkte sie uns etwas oder als stände sie im Tauschhandel mit uns” (Sprache als Schöpfung und Entwicklung. Heidelberg 1905, 23). KAINZ műve azonban bizonyára hozzájárul a lélektan és a nyelvtudomány kölcsönösen hasznos kapcsolatainak elmélyítéséhez.

VÉRTES O. ANDRÁS

Gertrud Pätsch: Grundfragen der Sprachtheorie

Halle (Saale) 1955, M. Niemeyer Verlag, I—VIII, 181 l.

A szerző a munka bevezetőjében megjelöli céljait. A nyelv lényegének, mibenlétének megértéséhez szükséges főbb elméleti kérdéseket óhajtja tisztázni: Melyek a nyelv lényeges, jellegzetes sajátosságai, mi a sajátos szerepe a társadalom életében? Okozati összefüggésben áll-e az emberi lét egyéb jelenségeivel? Milyen módon rögzíti és teszi közölhetővé a gondolatokat? Milyen kapcsolatban áll a nyelv a nyelvközösséggel? Hogyan hat a társadalom történelmi fejlődése a nyelvre? Végül is milyen a nyelv fölépítése, hogyan egyesülnek a részei szerves egésszé? E kérdések vizsgálata során kritikai elemzésnek veti alá azokat az elméleteket, melyek nagy hatással voltak a német nyelvtudomány fejlődésére. Ez a kritikai rész foglalja el a könyvnek mintegy első harmadát (1—52). A mű második részében a nyelv mibenlétével, funkcióival, eredetével, a nyelv és a gondolkodás, a nyelv és a társadalom kapcsolatával foglalkozik (53—133). A munka harmadik része pedig (134—72) a nyelvi rendszerrel. A könyvet „A nyelvtudomány feladata és módszerei” című fejezet zárja le.

Nem könnyű ötvenkét oldalon leírni az összehasonlító módszer kialakulását és lényegét, ismertetni és bírálni HUMBOLDT, STEINTHAL, PAUL, WUNDT, CASSIRER, BÜHLER, SAUSSURE, BRØNDAL, HJELMSLEV tanításait, s mellesleg még a logisztikát is. Ilyen röviden csupán a lényegről írhatunk, és a lényegyet nehéz megtalálni, főként ha a szerző alig támaszkodhatik elmunkálatokira. PÄTSCHnek nem sikerült, és nem is igen sikerülhetett ezt a feladatot kielégítően megoldania.

Nem egy találó megjegyzéssel, jellemzéssel találkozunk azonban a fejtegetésekben. Helyesen jellemzi a behaviorista irány vulgáris materializmusát (47—9). Sikerült HUMBOLDT gazdag, de olykor szövevényes elméletéből kiemelnie azt a három gondolatot, amely később a legtermékenyebbnek, egyszersmind azonban sok hiba forrásának bizonyult (a nyelvben a világnézet nyilvánul meg; a nyelv nem ergon, hanem energia; a belső forma elmélete). Kritikája HUMBOLDT követői s még inkább HUMBOLDT eltorzítói ellen irányul.

Hasznosak és találóak azok a megjegyzések is, amelyek STEINTHAL, PAUL és WUNDT lélektani felfogásának elégtelenségére, helytelenségére utalnak. STEINTHAL merő hypostasisnak tekinti a nyelvi fejlődés törvényszerűségeire vonatkozó tételeket, minthogy az ilyen felfogás önálló létet tulajdonít a nyelvnek (17). PAUL sem ismeri fel a nyelv aktív irányító tevékenységét, hiszen ő is csak a konkrét beszédfolyamatnak tulajdonít objektív létet (20). A hangtörvény-elmélet példáján kívánja a szerző bemutatni, hogyan mutatkozik meg a gyakorlatban az újgrammatikus elmélet jó és rossz oldala (35—44). Véleménye szerint helyesen tekintették törvénynek az egyes hangtörvényeket, mert „szükségszerű és lényeges összefüggésről van szó, hiszen ettől függ végső soron az egész nyelvtudomány, amely nélkülül nem volna képes nyelvek rokonságára következtetni” (39, vö. még 150). PÄTSCH szerint, az a hiba, hogy az újgrammatikus nyelvészek maguk sem voltak tisztában a fölfedezett törvények jellegével, azzal, hogy társadalmi törvényekről van szó, amelyek csupán bizonyos történelmi közösségekre érvényesek, és érvényük az időben is korlátozott (39). Másrészt — helytelenül — a nyelvnek csupán a hangtani oldalát nézik, és nem látják, hogy a hang összefügg a nyelv többi oldalával is (41). Azt hiszem, PÄTSCHnek itt nem sikerült megfelelő módon helyreigazítania az újgrammatikusok tévedését. Az úgynevezett „hangtörvény” nem törvény a szó igazi értelmében, nem

fejez ki szükségszerű, okozati összefüggést (hogy az összefüggés „lényeges”, mert ettől függ a nyelvtudomány léte, ez csupán játék a szavakkal). A társadalmi törvény is törvény, azaz meghatározott feltételek mellett mindig bekövetkezik. E feltételeket a hangváltozások esetében azonban egyelőre csak utólag tudjuk meghatározni. A változások szabályszerűsége törvények közelségét sejteti, ezeket azonban még nem sikerült felszínre hoznunk. Tévedtek az újgrammatikus nyelvészek akkor is, amikor a törvénynek kivétel nélküli érvényt tulajdonítottak, hiszen a valóságos törvényeket is leplezheti kisebb vagy nagyobb mértékben a véletlen, és leplezhetik ellentétes irányban ható törvények, így egyebek között bizonyos szemantikai vagy grammatikai jellegű összefüggések, amelyeknek elhanyagolását PÄTSCH joggal helyteleníti (41). Túlságosan az olvasóra bizza a szerző annak megállapítását is, hogyan függ össze a hangtörvények kialakítása az újgrammatikus nyelvelmélettel. Hiányolhatjuk, hogy PAUL elméletét bírálva csupán a pszichológizmusnak szentel figyelmet, és észrevétlenül halad el egy rejtettebb, de talán nem kevésbé lényeges másik hiba, a historizmussal leplezett történetietlen szemlélet mellett, amikor is az újgrammatikus nyelvészek a nyelvi jelnek a mai rendszerben betöltött szerepét összetévesztik történeti összefüggéseivel, vagy más szóval, amikor a legújabbkori fejlődésről nem vesznek tudomást, vagy legalábbis az etimológizáló szemléletet tekintik tudományosnak, szemben az „öszönös, laikus” nyelvszemlélettel. Ebből az ahistorizmusból következik, hogy az újgrammatikusok olyan kevés érdeklődést mutattak a nyelvek jelene iránt.

BÜHLER funkcióelméletében a három nyelvi funkció, a kifejezés, a felhívás és az ábrázolás erőszakos szétszakítását kifogásolja a szerző (34). Idézi CSIKOBAVÁT, aki szerint BÜHLER az ábrázolás funkcióját elválasztja a beszélőtől és a hallgatótól (35). Az összetartozó jelenségek szétszakítása együtt jár a fogalomalkotással, a tudományos gondolkodással. BÜHLER megkülönbözteti ezt a három funkciót, de hangsúlyozza, hogy a három funkció a konkrét beszédaktusban együttesen jelentkezik. Olykor azonban a kifejezés vagy a felhívás, máskor az ábrázolás dominál. („Doch das sind, um es noch einmal hervorzuheben, nur Dominanzphänomene, in denen wechselnd einer von den drei Grundbezügen der Sprachlaute im Vordergrund steht”, Sprachtheorie 32).

BÜHLER a nyelvi jelenségek jelszerűségével is tisztában van: éppen ez képezi második axiómáját (Sprachtheorie 33 kk.). Amikor a híressé vált „Es regnet” példáját kommentálja, kiemeli, hogy a mondat akkor is utal a meteorológiai jelenségre (a rajtunk kívül álló tárgyra), amikor a mondat, a hanglejtés és a beszédhelyzet segítségével a kifejezés vagy a felhívás eszközüvé válik (i. m. 46). CSIKOBAVA megjegyzése BÜHLER elméletének teljes félreértésén alapul. BÜHLER sohasem állította, hogy a beszéd a beszélők nélkül is ábrázolhat. Az sem helyes, hogy PÄTSCH meg sem említi BÜHLER mező-elméletét, amely a modern szemantika szerves részévé vált.

SAUSSURERŐL szólva helyesen állítja előtérbe, hogy a nyelv társadalmi jellegének hangsúlyozása negatív célzatú SAUSSURE előadásaiiban: erősen összefügg a beszéd anyagi elemeinek tagadásával. Nem fejt ki azonban elég világosan, mi az, ami SAUSSURE elméletében helytelen. Azt kifogásolja, hogy SAUSSURE szembeállítja a langue-ot a parole-lal, hogy abszolutizálja a langue-ot. Talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy SAUSSURE a langue-ot is konkrét jelenségnek tekinti, és az egyszeri, konkrét beszédjelenségek mellé állítja, a parole-lal azonos fogalmi szintre helyezi. Továbbá, hogy parole-on hol a konkrét beszéd folyamat egészét, hol a beszéd esetleges, lényegtelen elemeit érti, s így juthat arra a következtetésre, hogy a beszéd, a nyelv konkrét, anyagi megnyilvánulása kívülesik a „langue-nyelvész” érdeklődési körén. Nem tér ki PÄTSCH arra sem, hogyan állítja szembe SAUSSURE — helytelenül — a nyelvi jel szubsztanciális jellegét a jel rendszerszerűségével, holott ez a strukturalizmusnak egyik sarkalatos tétele. Nem értjük meg így, hogyan csapott át a jel és a jelem (a beszédhang) differenciatív karakterének értékes felfedezése olyan alapvető tévedésekbe, amelyek gátolják hatottak és hatnak a kutatásra. Minderre már csak azért sem kerülhetett sor, mert SAUSSUREREL a szerző alig egy oldalon foglalkozik, és ebből az oldalból is 12 sort egy Marx-idézet foglal el.

A logisztikának öt sort szán PÄTSCH, s ezt az öt sort a logisztikával foglalkozó kutatók címére adresszált, meglehetősen durva tréfálkozás tölti ki. PÄTSCH vagy igen elfogult vagy igen tájékozatlan ebben a kérdésben. A logisztika vagy matematikai logika a modern matematika szerves része. Elméleti alapja ugyanakkor a logikai gépek, a fordító gépek technikájának, és behatolt vagy behatolóban van a társadalomtudományok területére is. Hogy milyen szerepe lesz (vagy lehet) a nyelvtudománynak, azt ma nem látjuk még világosan. Annyi biztos azonban, hogy a könnyed, felületes állásfoglalás ilyen súlyos és nagyhorderejű dologban indokolhatatlan.

Siettség érződik az egész történeti részen. A szerző szemmel láthatólag minél gyorsabban igyekszik eljutni ahhoz a konklúzióhoz, hogy „egyetlen javasolt út sem bizo-

nyult járhatónak" (51). Ez a sietség azonban sokat levon a konklúzió értékéből, meggyőző erejéből. Joggal vehetik föl az ellenfelek, miért nem kerül szóba: milyen jelentős szerepe volt SAUSSURE-nek abban, hogy ma a nyelvet mint összefüggő rendszert vizsgáljuk, hogy az élő nyelvek tanulmányozásával gyarapítjuk ismereteinket. Kifogásolhatják, hogy a szerző meg sem említi: a strukturalista nyelvészek korrigálták SAUSSURE egyik tévedését, amelyet PÄRSCH joggal bírál (45), és összcakapcsolták a rendszer gondolatát a történeti kutatással. Furcsálható, hogy szóba se kerül SCHUCHARDT, JESPERSEN, MEILLET vagy CH. BALLY neve, s hogy általában az olvasónak az a benyomása támadhat a fejezetet olvasva: nem marxista kutató legjobb esetben a vulgáris materializmus alapján állhat.

A nyelv lényegéről szólva SZTÁLIN meghatározásából indul ki a szerző. Eszerint „a nyelv számszám, eszköz, melynek segítségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és kölcsönösen megértik egymást" (A szovjet nyelvtudomány kérdései 238). Szembeállítja ezt a meghatározást WEISGERBER felfogásával, aki nem vonja kétségbe, hogy a nyelv kétségtelenül a kifejezés és a közlés eszköze, úgy véli azonban, hogy lényegét tekintve szellemi alkotó erő („eine Kraft geistigen Gestaltens") (55). PÄRSCH jól látja, hogy ebben a felfogásban annak az idealista filozófusnak a célszerűtől a praktikustól való viszolygása jut kifejezésre, aki a szellemi principium elsőbbségét félti (56). Nem helyesellhető azonban az a mód, ahogyan SZTÁLIN meghatározásának jelentőségét igyekszik kidomborítani. Egy egységes ellentáborba tömöríti ugyanis mindazokat a nyelvészeket, akiktől szerinte idegen az a felfogás, hogy a nyelv önálló eszköz (53). A sztálini meghatározásban, jól tudjuk, semmi új sincs. Megtalálhatjuk LENINNél (Válműv. I, 816), a XVIII. századbeli angol filozófusoknál stb. Lényeges lehet, amint lényeges volt MARR felfogásával polemizálva is, kiemelni a nyelvnek ezt az alapvető szerepét. Helytelen azonban úgy feltüntetni a dolgot, mintha ez forradalmi újdonság lett volna a nyelvtudomány történetében.

A szerző a továbbiakban ismét BÜHLERrel vitatkozik (57—60). Érvelése azonban nem gazdagodik lényeges új elemmel. Majd (aránytalanul) hosszan foglalkozik B. SNELL-nek BÜHLERÉVEL lényegében megegyező funkció-elméletével.

A nyelv eredetéről szólva (67—82) PÄRSCH — helyesen — nem azt vitatja, hogyan keletkezett a nyelv, hiszen ennek eldöntéséhez számos próbálkozás ellenére sem rendelkezünk még megbízható anyaggal, hanem inkább azt veti fel, miért kellett a nyelvnek kialakulnia. A kérdésre ENGELS és MARX írásai alapján ad választ, kiegészítve ezt PAVLOV néhány gondolatával (a feltételes reflexek szerepe a környezethez való alkalmazkodásban; a második jelzőrendszer jelentősége). Kiemeli a termelő munka során megjelenő célfogalom fontosságát a nyelvi jelek kialakulásában (71). Ezután sorra veszi a nyelv keletkezésére vonatkozó ismert elméleteket, amelyek szerint a nyelv ösztönös reflektorikus felkiáltásokból (ROUSSEAU, DARWIN, STEINTHAL), a munkát kísérő kiáltásokból (NOIRÉ, BÜCHER), spontán kifejezőmozgásból (WUNDT), utánzásból (DARWIN, WHITNEY), onomatopoezis alapján (PLATON, LEIBNIZ) vagy isteni adományként (W. SCHMIDT) jött létre. Ezek az elméletek nem adnak választ arra, hogy miért váltak konvencionális, gondolati tartalommal bíró jelekké az ösztönös hangjelenségek, hogy miért változott meg gyökereken a funkciójuk. E kérdésre alighanem ENGELS és MARX műveiben találjuk meg a legkielégítőbb feleletet. Ebben PÄRSCH-nek igaza van. Meg is fordíthatjuk azonban a dolgot. Ha tudjuk is, miért kellett a nyelvnek kialakulnia, nem tudjuk még, hogy miből, hogyan alakult ki. A szerző nem választja el az új szükséglet keletkezését a szükséglet céljaira szolgáló hangos jelek kialakulásától. Semmi okunk sincs arra, hogy a l i m i n e elvessük akár az onomatopoezis, akár a reflektorikus hangok elméletét, hiszen segítségükkel választ tudunk adni arra, hogy miért az egyik, vagy a másik hangsoport vált valamilyen tartalom hordozójává. Az első jelek keletkezéséről természetesen semmi bizonyosat nem tudhatunk, annyi azonban logikai posztulátumnak tekinthető, hogy valamilyen természetes, asszociatív (szimptomatikus vagy szimbolikus) kapcsolat kellett hogy legyen a jelölő és a jelölt között, hiszen nélkülül nem lett volna érthető a jel, s nem válhatott volna a továbbiak folyamán önkényes (anyagától független, szabad) nyelvi jellé. Helyesen mutat rá a szerző arra, hogy a jel önkényessége folytán képes csupán a konkrét tárgytól elszakadva a tárgyak összességét átfogni az általánosítás, az absztrakció erejénél fogva (89). Ami azonban a rögzített jelre áll, az nem vonatkoztatható a kialakulóban levő jelre, a jel kialakulására, keletkezésére. Ugyanezért nem céltól rá a kifejező mozgások szerepére az ősi, primér jelalkotásnál az sem, hogy a gondolkodás kezdettől fogva fogalmak segítségével történik (91). A természetes megfelelőesnek éppen addig van jelentősége, amíg a jel létre nem jött, a fogalom meg nem szilárdult.

A nyelvről és a gondolkodásról szóló fejezet elején MARXra és SZTÁLINra támaszkodva a nyelv és a gondolkodás elválaszthatatlanságát hangsúlyozza. Mivel a nyelv és a gondolkodás egyaránt a termelő tevékenységből fakad, meddőnek tekinti azt a sokat

vitatott kérdést, vajon a gondolkodás keletkezett-e előbb, vagy a nyelv (83—5). A valóság és a nyelvi forma összefüggésével foglalkozva ismét rátér a hang és a jelentés kapcsolataira (85—91), s ezúttal összekapcsolja a nyelvi jel önkényességének kérdését a szómágiával. Elveti annak lehetőségét, hogy az ősközösség idején az emberek mágikus jelentőséget tulajdonítottak volna a szavaknak. „Az első ember sohasem juthatott volna el a világ valóságos megismeréséig, ha a mindennapi megélhetésért folyó harcában nem a külvilág objektív tapasztalataiból indult volna ki, ha ahelyett, hogy fegyverrel védte volna magát, és fegyverrel kereste volna táplálékát, varázsszavakra bízta volna magát” (87). Abból, hogy a tabuisztikus tilalom kiterjedt az érintésre és más óvintézkedésekre is, azt a következtetést vonja le, hogy a szónak nincs ezekben a közösségekben mágikus jellege (87). Hivatkozik továbbá arra is, hogy a legprimitívebb népeknél nem találkoznak a szavak mágikus erejébe vetett hiedelemmel (88).

Hogy helytelen volna az ősközösség fokán élő emberektől a racionális gondolkodás elemi készségét is megtagadni, ez bizonyos, hiszen a természettel folytatott harcuk eredményei valóban azt bizonyítják, hogy az ősemberben megvolt már ez a képesség. Ugyanilyen helytelen volna azonban a világ és a szavak szemléletében megmutatkozó lényeges különbségeket eltagadni. Hogy mint vélekedett az ősi társadalmakban élő ember a szavak mágikus erejéről, erről éppoly keveset tudunk, mint az ősember szavairól. Hogy ilyen hiedelmek azonban ma élő primitív népeknél (a legprimitívebbeknél is) fellelhetők, sőt megtalálhatók szublimáltabb formában civilizált népeknél is, ez kétségtelen tény. Az is bizonyos, hogy a fejlődés elvével kerülünk szembe, ha az ősembert jobban, racionálisabbnak, babonás hiedelmektől mentesebbnek képzeljük el, mint a magasabb műveltségi fokon álló törzsek és népek tagjait, vagy a kapitalista társadalomban élő parasztság egyes rétegeit. A megélhetésért folytatott valóságos harc, a természet megismerésére való törekvés nem áll ellentétben azzal, hogy az ember természetképébe misztikus elemek keveredtek, s hogy eleinte gyakran irreális eszközöket használt a természeti erőkkkel folytatott küzdelme során.

MARX egy kevésbé ismert, csupán orosz kiadásban hozzáférhető írásából kiindulva beszél a szerző ezután a gondolkodás fejlődéséről. Az emberek aktív kapcsolatban állnak a külvilággal, legyűrik a nehézségeket, és megszerzik a számukra szükséges dolgokat. A tárgyak jellegzetes sajátosságai fokozatosan bevésődnek agyukba. Amint tevékenységük bonyolultabbá válik, a dolgok egész osztályát képesek megnevezni. Az ősember nem teoretizál, cselekvő érdekei szabják meg szemléletét. Fokozatosan jut el csupán a dolgok lényegének felismeréséig. Gondolkodásunk tehát szüntelenül fejlődik, fogalmaink állandó mozgásban vannak, írja a szerző LENINTE Hivatkozva (92).

A szavak nem követik gépiesen a gondolat útját, saját törvényeik szerint fejlődnek. A víz fogalma sokat változott a görög filozófiától napjainkig, a vizet jelölő szó azonban nem túlrözi szükségképpen ezt a változást (93). A Déli-tenger szigetvilágának lakói *lima*-nak nevezik a kezét, és ugyancsak *lima*-nak nevezik az ötös számot is. Ebből nem következik, hogy ma sem rendelkeznek tiszta számfogalommal (94). A szó többnyire nem a dolgok lényegét ragadja meg; inkább valamely feltűnő konkrét sajátásból indul ki. Az ismertetől az ismeretlen felé halad a gondolkodás, ezt tükrözik az olyan új elnevezések, mint például a *léghajó* (95). Alacsonyabb társadalmi fokon élő népek gyakran alkotnak felületen ismeretek alapján gyűjtőfogalmakat. Ebből azonban helytelen volna misztikus, irracionális gondolkodásmódot következtetni (96). Akár hangokkal jelölünk, akár meglevő jelek újraértelmezése, átképzése, összetétele segítségével, a jel sohasem áll a dolgok lényegével szükségszerű kapcsolatban, vonja le a végső következtetést a szerző (97). Ezt az igazságot is kiegészíthetjük azonban egy ellentétes igazsággal. A másodlagos (jelen vagy jeleken alapuló) jelalkotás éppoly kevésbé lehet önkényes, mint a primer jelalkotás. Valamilyen, gyakran csak nagyon felszínes megfelelés mindig van az elnevezés és az elnevezett tárgy vagy jelenség között.

Akár a szókinccset, akár a nyelv szerkezetét vizsgáljuk, nyelvenként lényeges eltéréseket tapasztalunk (98). „Túláságosan kiemeljük a gondolkodás szubjektív és egyéni oldalát, ha ezeket az eltéréseket néplélektani okokra vezetjük vissza” — írja PÄTSCHE (99), és STEINTHALER, majd WEISGERBERE utal. WEISGERBER nem vonja kétségbe, hogy gondolkodásunk a valóságban létező tárgyakból indul ki, azt azonban hangsúlyozza, hogy a nyelvben kifejezésre jutó, a nyelvben rögzített szemléleti mód meghatározza az egyes ember ítéletét, magatartását. „Az ember, aki beleszületik valamelyik nyelvbe; élete végéig anyanyelvének igézte alatt áll, a nyelv gondolkodik helyette” (Muttersprache und Geistesbildung 161). Sokszor és sokféleképpen juttatta kifejezésre azt a gondolatot, hogy a tárgyi világgal nem állunk közvetlen kapcsolatban; hogy köztünk és a külvilág között egy szellemi közbülső világ van („geistige Zwischenwelt”), amelyet a nyelv határoz meg (Vom Weltbild der deutschen Sprache, I. 35 kk.). PÄTSCHE ezt a közbülső

világot ahhoz az alap és a felépítmény között álló közbülső valamihez hasonlítja, amelynek egyesek a nyelvet tekintették, amíg SZTÁLIN erre rá nem cáfolt (101).

Azt hiszem, PÄTSCH téved, amikor attól tart, hogy az ilyen „néplelektani” szemléleti mód szubjektívizmushoz, az egyéni elem túlzott kidomborításához vezet. Ellenkezőleg WEISGERBER az újgrammatikusokkal szemben éppen a nyelv objektív jellegét emeli ki, a nyelv számára nagyon is létező eleven valami. Felületes az analógia WEISGERBER „közbülső világ”-a és a SZTÁLIN cikkében szereplő felfogás között. WEISGERBER kiindulópontja helyes. A nyelv valóban az egyes beszélők tudatán kívül létező, az egyes ember tudatát befolyásoló, a társadalmi gondolkodás eredményeit őrző valóság. WEISGERBER hatalmas nyelvi anyag segítségével szemléltette a nyelv aktív szerepét az egyes emberek tudatának formálásában, és ezzel lényegesen gazdagította a nyelvről alkotott felfogásunkat. Minthogy azonban csak a nyelv aktivitását látja és láttatja, az egyénét nem, a nyelvből végzettszerű hatalom válik, az egyén jóformán a nyelv börtönében él. A valóságtan az egyént a nyelv, a társadalmi gondolkodás hordozója nagyon erősen befolyásolja, de nem béníthatja meg. Ha az egyénnek nem volna lehetősége a kezdeményezésre, a nyelv sem változna, és nem változna a gondolkodás sem.

Meglepően kevés helyet, mintegy háromnegyed oldalt szentel a fejezetben PÄTSCH a nyelv és a logika viszonyának (102—3). Csupán azt hangsúlyozza, hogy helytelen a logikát és a grammatikát azonosítani, s hogy a nyelv a saját törvényeit követi. Az ítéletalkotás és a mondatalkotás kapcsolatait nem is keresi.

Befejezésül MARX alapján utal a gondolkodás társadalmi jellegére (103—4).

E fejezetben több hasznos útmutatás akad azok számára, akik járatlanok a marxista filozófiában. Nem viszi azonban előbbre az elméleti kutatást. Szóba sem kerül a szófajok és a gondolkodás kategóriáinak kapcsolata: nem firtatja, mi lehet az eredete és mi a funkciója az olyan „üres” grammatikai formáknak, mint a *genus*. A gondolkodás és a nyelv időrendi kérdéseit félretolja azzal, hogy mindkettő a termelő tevékenység folyamán alakul ki. A bonyolult, ma is megoldatlan problémákat, így a nyelv és a logika, a mondat és az ítélet viszonyát úgyszólván nem is érinti. Nem kapunk kielégítő választ arra a kérdésre sem, mennyiben befolyásolhatja a nyelv az egyéni gondolkodást. Láttatható például minőségi különbséget ott, ahol a valóságban csupán mennyiségi különbségek vannak stb. A nyelv és a gondolkodás viszonyáról szóló hatalmas irodalmat alig veszi figyelembe. Behatóbban csak WEISGERBERREL foglalkozik. Meg sem említ olyan lényeges (és veszedelmes) új áramlatokat, mint például a filozófiai szemantika. Nem kerül szóba sem itt, sem egyebütt a nyelvészeket közelről érintő új, matematikai megalapozottságú tudomány, az információ-elmélet, nem is szólva a logisztikáról, amelyet egyetlen megvelő megjegyzéssel „intéz el” a könyv első részében. A nyelv — PÄTSCH meghatározása szerint — történelmileg meghatározott *energeia* (106). Története nem függetleníthető a nép történetétől, amely a nyelvet beszéli. Ugyanakkor nem jöhetne létre emberi társadalom a nyelv segítségével nélkül. Ezzel kapcsolatban SCHEBESTÁRA támaszkodva cáfolja azt az állítást, hogy a közép-afrikai pygmeusoknak nincs és nem is volt önálló nyelvük (107). A szerző ezután nyomon követi a társadalom és a nyelv fejlődését az ősközöségtől a kapitalizmusig. Ez a rész elvi újdonságot nem tartalmaz. Csupán igazolni és illusztrálni kívánja azt a tételt, amely szerint a társadalom fejlődése, végső soron a termelés érdekei határozzák meg a nyelv alakulását. Ha egy nyelvet valamilyen oknál fogva más népek is átvesznek, akkor ez a nyelv differenciálódik, sajátos útján halad tovább az egyes népek körében (113). Hogy mi a nemzeti nyelv és mi a nyelvjárás, ezt bajos és helytelen volna pusztán nyelvi kritériumok alapján eldönteni. A társadalmi körülményekből kell kiindulni. Politikailag elkülönült közösségek idiómáit önálló nyelveknek kell tekintenünk, míg egy történelmi közösségen belül nyelvjárási különbségeknek kell tekintenünk a jelentékeny nyelvi eltéréseket is (112).

Mindebben nemigen akad kifogásolni való. Hiányolhatjuk azonban, hogy a szerző nem tesz éles különbséget a nyelv belső és külső története között (mint például M. COHEN „Le langage” c. munkájában, amelyet PÄTSCH, úgy látszik, nem ismer), s így nem egészen világos, mit értünk azon, hogy a nyelv alakulását társadalmi körülmények határozzák meg (113). PÄTSCH minden bizonnyal a nyelv külső történetére gondol; példái is ezt mutatják. De minthogy nem határolta el elvileg ezt a kétféle fejlődést, nem is kerülhetett sor a külső és a belső fejlődés kapcsolatának vagy annak megvizsgálására, hogy a külső fejlődés hatással van-e például a nyelv belső fejlődésére, amikor a nyelvjárás szintjéről nemzeti nyelvvé emelkedik. Úgy tetszik, mintha a szerző kevés érdeklődést mutatna a nyitott kérdések iránt, mintha nem törekednék arra, hogy a nyilvánvaló igazságokat differenciálja. Leszögezi, hogy „társadalmon kívül nincsen nyelv” (106). Érdekes lett volna ezzel kapcsolatban fölvetni a római birodalmat különböző okokból és különféle formában túlélő latin nyelv kérdését.

Ezután az úgynevezett osztálynyelvekről ír a szerző. Helyesen nem MARR elméletével vitázik, hanem az osztálynyelv elméletének újabb képviselői felé fordul. Igazi, meggyőződéses hívek híján Porziegal polemizál, aki csak metaforikus értelemben, kuriózusként beszél osztálynyelvekről, szakmai nyelvekről, a köznapi nyelv és a költői nyelv különállásáról. Érdeklődésre leginkább az utóbbi kérdés tarthat számot. PORZIG szerint „a köznapi nyelv és a költészet nyelve kölcsönösen kizárják egymást”. PÄTSCH ezt az állítást kétségbevonja. A különbség szerinte csupán annyi, hogy versben használhatunk néhány avult szót is, és szabadabban élünk a mondattan adta lehetőségekkel (118). Igaz, hogy a „költői nyelv” nem térhet el olyan értelemben a mindennapi élet nyelvtől, ahogyan a francia tér el a némettől. Nem a néhány archaizmus vagy a poetica licentia teszi azonban a vers nyelvét sajátossá, költőivé. A költő természetesen a nemzeti nyelv elemeit használja, az elemek felhasználásának módjában azonban rendszeres, alapvető eltérések mutatkoznak, amelyek következtében könnyebb egy német verset franciára vagy huiccol indiánra, mint prózára lefordítani.¹

PÄTSCHnek alighancm igaza van abban, hogy a nemzeti nyelvet nem alakíthatják át az uralkodó osztályok egyes köreiből lábra kapott divatok, egyesek többé-kevésbé szellemes ötletei (121). GABELENTZ valóban nem bizonyult jó prófétának, amikor azt írta, hogy a polisz tiszték orrhangú beszédmodora általánosulhat, és nazális magánhangzókkal gazdagíthatja a német nyelvet. Az is igaz azonban, hogy számos esetben általánossá vált egy ejtémód, amely ideig-óráig az uralkodóosztály vagy valamelyik más társadalmi réteg ejtésére volt jellemző (például a franciában a *we* helyett ejtett *e* a *français, roine* stb. szóban főként bizonyos udvari körökben divott, végül azonban általánossá vált). Hogy az ilyen divat az egyik esetben általánosul, a másikban nem, annak mélyen, nem utolsósorban a nyelv rendszerében gyökerező okai vannak. Ezek a rejtett mozgatóerők gyakran rétegnyelvi változatok, „divatos” ejtémódok létrehozásán keresztül érvényesülnek.

Hogy a marxizmus mennyire megkönnyítheti és az idealista szemlélet mennyire megnehezítheti bizonyos társadalmi kérdésekben a tájékozódást, ezt talán a legvilágosabban a nyelv nemzeti jellegéről szóló fejezet mutatja (122—33). PÄTSCH itt WEISGERBERrel és VOSSLERrel polemizál. WEISGERBER igen emelkedett, tiszta erkölcsi alapon állva harcol a „nyelvi imperializmus” ellen, az emberiség nyelvi törvényének megsértése, kisebbségek nyelvének megnyomorítása ellen. Minthogy azonban a nyelvi és a szellemi tényezőket tekinti elsődlegesnek, nyelvi okokra vezeti vissza a második világháborút is. A németek nyelvi lelkiismeretét nyugtalanította, hogy német anyanyelvűek laknak az ország határain kívül. Ezért kellett egyebek közt — WEISGERBER szerint — szükség-szerűen bekövetkeznie Ausztria bekebelezésének is (123). Ha tudjuk, hogy a nyelv terjedése, egységesülése vagy differenciálódása a történelmi fejlődés menetét követi, és nem a történelem alakul a nyelvek fejlődése szerint, ha tudjuk, hogy a kapitalizmus létrejötté, a belső piac kifejlődése vezetett a nemzeti nyelv kialakulásához, és a kapitalizmus további fejlődése vezet szükségképpen imperialista törekvésekhez, akkor nem lehetünk ilyen durva és veszedelmes tévedések áldozatai.

Ahhoz sem fér kétség, hogy bajos lenne VOSSLER elképzelése alapján megfelelő gazdasági, politikai alap nélkül megteremtteni a nyelvi világbékét (131).

A nyelv struktúráját vizsgálja PÄTSCH a könyv harmadik részében. A bevezető rész után, amelyben a szókinés és a nyelvtani rendszer szerepét vizsgálja fel (134—45), rátér a beszédhangokra. (Ezzel kezdem az ismertetést, mert különben elkerülhetetlenek volnának bizonyos ismétlések, amelyek abból adódnak, hogy a szerző a szókinéssel és a nyelvtannal kétszer foglalkozik.)

Először a hangváltozást tárgyalja. Néhány teljesen ötletszerűen kiragadott elmélet ismertetése után arra a konklúzióra jut, hogy egyik elmélet sem képes a hangváltozásokat megmagyarázni, mert bármelyiket vesszük is alapul, bőven akad olyan hangváltozás, amely nem vezethető vissza erre az okra (145). Ez az okoskodás nem helytálló. A jelenségek általában nem vezethetők vissza egyetlen okra; több tényező segítségével tudjuk csak megmagyarázni őket. A beszédhang időtartamát például a hang fonematikus rövidegységén vagy hosszúságán kívül a beszédtempó, a hangkörnyezet, a hangsúly helye, az illető hang képzési sajátosságai együttesen határozzák meg. A fonematikusan hosszú

¹ Ennél többet PORZIG nem is állít. Esze ágában sincs kétségbe vonni, hogy a köznapi nyelv és a költői nyelv alapszókinése és szerkezete azonos (vö. PÄTSCH 118 k). Funkcionális eltérésekre gondol elsősorban: „In der Dichtung darf kein Wort fallen, das nicht in irgendeiner Weise tiefer bedeutsam ist. Der Umgangssprache ist es gerade eiegen, dass sie über die gegebene Lage nicht hinauszielt (i. m. 188 k)”.

hang olykor (hangsúlytalan helyzetben, gyorsan ejtett szóban) rövidebb lehet, mint a fonematikusan rövid hang (a lassabban ejtett szóban). Ez nem jelenti még, hogy nincsen törvényszerű összefüggés a hang objektív és fonematikus időtartama között (ahogyan ezt már többen állították). Ez annyit jelent csupán, hogy más (törvényszerű vagy véletlen) jelenségek leplezik ezt az összefüggést. Ugyanez áll a hangváltozás okaira. Bizonyos, hogy az új hang sokszor nagyobb ejtési energiát igényel, mint a régi, például a latin vagy a germán mássalhangzó-reduplikáció esetében. Ebből nem következik még, hogy más esetben, vagy akár az esetek többségében a kisebb erő kifejtésre való törekvés nem hat közre a hangváltozásban mint az egyik, vagy éppen mint a döntő tényező. A latin és a germán mássalhangzó-reduplikáció folyamán egy másik tendencia, az érzelmek spontán kifejezésére való törekvés kerekedett felül, amely ugyancsak a hangváltozások egyik okaként könyvelhető el, jóllehet számos hangváltozás esetében nem mutatható ki a szerepe.

PÄTSCHE a nyelvközösség szétválását a hangváltozás egyik okaként említi. Az ilyen esetekben csupán arról van szó valójában, hogy a szétválás után más életkörülmények közt, másképpen változik a különvált közösségek hangrendszere, és a különülés következtében nincsen lehetőség a különbségek kiegyenlítésére. Mindennek semmi köze a hangváltozás belső okaihoz.

A szerző ezután azzal foglalkozik — viszonylag hosszan (146—9) —, hogyan befolyásolják egymás hangrendszerét a szomszédos nyelvek.

„A hangtani törvényszerűségek mélyebb megértése szempontjából nagy jelentősége van a fonológiának” — írja PÄTSCHE (151). Ismerteti a fonéma fogalmának kialakulását, BAUDOIN DE COURTENAY szerepét. A fonéma mibenlétét funkcionális ismérvek alapján magyarázza, s helyteleníti azt a felfogást, amely a szömegkülönböztető jegyeknek domináns szerepet szán a nyelvi hang meghatározásában (153). „A módszert a dolgok lényegévé emelték” — írja (154). Az a tény, hogy szavak összehasonlítása révén jutottunk el a nyelvi hangokhoz, nem jelenti azt — szerinte —, hogy a megkülönböztető jegyek képezik a nyelvi hang lényegét. De hát akkor miért éppen ilyen módon jutunk el hozzá? S ha nem így, akkor hogyan határozunk meg a fonémát? PÄTSCHE szerint „a fonéma olyan hangtípus, amely konkrét és egyéni sajátosságaival, valamint kombinatórikus variánsaival egyetemben érvénnyel bír a nyelvi érintkezésben” (155). De micsoda absztrakció az, ahol végső fokon semmitől sem tekintünk el, ahol a konkrét beszédhangokból elvont általános sajátosságokhoz utólag hozzácsapjuk mindazt az egyéni, esetleges vonást, amelyek közül sikerült az imént a lényegeset kiemelni? Ha a fonéma magában foglalja mindezt, mi a különbség fonéma és variáns, fonéma és beszédhang között? Nem válik világosabbá a szerző felfogása azáltal sem, hogy CSIKOBÁVÁNAK egy igen kevés sikerült megállapítását idézi helyeslőleg; eszerint már csak azért sem lehet szó arról, hogy a fonémának szömegkülönböztető szerepe van, mert ebben az esetben minden hangra jutna valami a jelentésből, s így a fonéma minden szóba ugyanazt a jelentésánnyalatot vinné (sic!).

A fonológusok, véleményem szerint, helyesen járnak el, amikor a fonéma jegyei közül a megkülönböztető jegyeket emelik ki (így járunk el egyébként a fogalomalkotásban általában). Az idealista szemlélet ott válik zavaróvá, amikor a fonológus SAUSSURET követve egyenlőségi jelet tesz a megkülönböztető sajátosságok és az anyagtalanság közé. A lényeges, megkülönböztető sajátosságok éppúgy materiálisan adva vannak a konkrét beszédhangban, akárcsak a lényegtelen sajátosságok. SAUSSURE a *parole* szónak fentebb említett kettős értelmezése segítségével hajtja végre (önkéntelenül, természetesen) a logikai csúsztatást. Amikor PÄTSCHE egyenlőségi jelet tesz a fonéma funkcionális meghatározása és az idealizmus közé, SAUSSURE hamis érvelését fogadja el.

Ezután a neutralizáció problémáját veti fel anélkül, hogy álláspontját világosan megfogalmazná (154—5).

A szókinés tárgyalásában PÄTSCHE abból a sztálini meghatározásból indul ki, amely elválasztja az alapszókinészet az általános szóképzéstől. Az alapszókinés a nyelv ősi állománya, amelyet egyebek között éppen változatlansága különböztet meg a szókinés egyéb részeitől („... kinek van szüksége arra, hogy a vizet, földet, hegyet ... ne víznek, földnek, hegynek stb. nevezzék, hanem valahogy másképp?”) A szovjet nyelv-tud. kérdései 227); az alapszókinés egyúttal a legfontosabb, legalapvetőbb fogalmak tára (160), új szavak alkotásának alapja, a morfológia bázisa (169). Gyakran azonban; mint PÄTSCHE is megállapítja, a legmindennapibb szavakat kölcsönszó szorítja ki (159); sőt az sem kivételes eset, hogy ugyanazon nyelv szókinéséből áll a helyére egy másik szó (mint ismeretes, a 'fej' jelentésű *caput* szót fokozatosan kiszorította a vulgáris latinban a *testa*, amely eredetileg 'cserépedény'-t jelentett). A legelemibb fogalmakat jelölő szavak tehát nem feltétlenül ősiiek. Egyes szovjet nyelvészek véleménye szerint a *traktor*, *kolhoz* stb. szó ugyancsak az alapszókinés része. A leggyakoribb igék és főnevek ragozása sokszor

„rendhagyó”, azaz nem paradigmaticus, nem bázisa a szóragozásnak, stb. PÄTSCHE az ilyen ellentmondásokat azzal a megjegyzéssel hidalja át, hogy nem lehet az alapszókincset és az általános szókészletet élesen elhatárolni egymástól. Felvethető azonban az a kérdés is, vajon szükség van-e egyáltalán erre a megkülönböztetésre, a szókincs kettéválasztására. Nem elegendő-e, ha a szókincsen belül megkülönböztetünk egyfelől régi és újabbkeletű, másfelől elemi és differenciáltabb fogalmakat jelölő, vagy közkeletű és kevésbé közkeletű szavakat.

Szól a szerző a szókészletben tapasztalható nyelvenkénti különbségekről, a szókészlet fokozatos fejlődéséről. Elsősorban azzal a felfogással száll szembe, amely szerint az alacsonyabb műveltségi fokon álló népeknél az absztrakciónak még kis szerepe van a szóalkotásban. Hangsúlyozza, hogy e tekintetben legföljebb mennyiségi, nem pedig minőségi különbségről lehet szó (138).

A szerző a szókészlettel a nyelvrendszer jellegéről szóló fejezetben foglalkozik, feltűnő hát, hogy szóba sem kerül, vajon a szavak is valamiféle rendszert alkotnak-e. Holott ez a SAUSSURE előadásaira visszanyúló gondolat szinte bázisává vált a szemantikának.

A legabsztraktabb szavak sem képesek a konkrét jelenségektől annyira elvonatkozni, hogy azoknak a legáltalánosabb összefüggéseknek jeleivé váljanak, amelyeket a nyelvben a grammatikai formák fejeznek ki (141). PÄTSCHE szerint eredetileg a grammatikai formáknak is önálló jelentésük volt, ez a jelentés azonban egyre jobban elhalványult, és ezzel egyenes arányban általánosult a forma, s nőtt a grammatikai érvénye (165). Egyes nyelvekben a grammatikai formák gazdagsága mutatja, hogy nem távolodtak még el túlságosan a szemléletességtől, s hogy szűkebb még a hatósugaruk (142). A szavak és a viszonyt jelölő grammatikai formák között átmeneti kategóriák vannak. Ilyen a szóképzés, ilyen a többes szám képzése (164). De tartalmat jelöl az igemód is, nem pedig viszonyt (uo.). Ez az oka annak, hogy az ilyen formánsok kölesönözhetők, míg a viszonyt jelölő grammatikai formák nem léphetnek át az egyik nyelvből a másikba (165, 167). Ezenkívül azt is hangsúlyozza a szerző, SZTÁLN cikkeire utalva, hogy a grammatikai formák még sokkálta lassabban változnak, mint az alapszókincs. Az indogermán nyelvek nyelvtani rendszerében bekövetkeztek ugyan változások, de a rendszer túlnyomó része szilárd és változatlan maradt (166). A nyelvtani részt lezáró, kissé hosszú és új példákkal gazdagított összefoglalásban főként azt emeli ki, hogy a rendszer nem jelent merővséget; a rendszeren belül tendenciák hatnak, amelyek lassan, fokozatosan átalakítják a rendszert. Az átalakulás folyamán a régi ott él még egy ideig az új mellett (169).

Sajnálatos, hogy a szerző a fejezet újszerűbb gondolatait (a szavak és a nyelvtani formák közötti átmeneti kategóriákról szóló részt) ugyanolyan vázlatosan fogalmazta meg, mint a jól ismert tényeket tartalmazó tételeket, amelyek már nem szorulnak igazolásra. Nem tekinthető elege bizonyítottnak, hogy az igeidő vagy az igemód nem fejez ki viszonyt, s hogy a többes szám képzése nem grammatikai jelenség. Igaz, RIESS szerint az ige- és a névszóragozás egyaránt a szótanba tartozik. Ez a felfogás azonban korántsem általános. LAZICZIUS GYULA szerint például a szóragozás, a szófajták kérdése a szintaxishoz tartozik, és csupán a szóképzés való a szótanba. Néhány további állítását is célszerűbb lett volna óvatosabban megfogalmazni. Már JESPERSEN rámutatott arra, hogy a grammatikai formáknak eredetileg nem minden esetben volt önálló jelentésük.² Nem állíthatjuk azt sem, hogy az indogermán nyelvek szerkezete annyiban módosult csupán, hogy egyes esetek egybecstek, vagy hogy kialakult a coniunctivus (167). Ennél sokkálta mélyebbre ható változás volt például a deklinációt felváltó viszonyozás esetképzés az új latin nyelvekben, az angolban vagy a perzsbán. Ennek folyamán jelenik meg csupán a ragmentes, önálló névszó (vö. MEILLET, Ling. hist. et ling. gén. II, 116 kk.). Ugyancsak alapvető változás az igeidők kialakulása a germán nyelvekben, a latinban stb. Azt sem állíthatjuk, hogy a nyelvtani viszonyrendszer (das grammatische Beziehungssystem) ellenáll minden idegen hatásnak (167). Gondoljunk a francia típusú genitívus kialakulására az angolban. Számos ellenpéldát hozhatnánk fel az újlatin nyelvek történetéből is, ahol a különböző szubsztrátumok és szupersztrátumok nyomot hagytak a nyelvtani rendszerben.

A könyv utolsó fejezete címe szerint a nyelvtudomány módszereivel és céljával foglalkozik. Valójában a történeti módszer néhány nehézségét veti fel, és egyfelől klasszikus történeti-összehasonlító, másfelől az újabb keletű funkcionális alapon történő elemzésre hoz fel példákat, amelyekben az elméleti mondanivaló inkább elvész, semmint hogy világosabbá válna általuk. A leíró módszer, a stilisztikai módszer (BALLY), a nyelv-

² Language, its Nature, Development and Origin. London—New York 1925; 367—96.

földrajzi módszer, a Wörter und Sachen elve szóba sem kerül, az újabban ismét előtérbe került statisztikai módszerről (P. GUIRAUD 1954-ben megjelent bibliográfiája 123 lapon sorolja fel a nyelvészeti statisztika körébe tartozó munkákat)³ vagy a nyelv elemzésébe matematikai, fizikai módszereket belevívó információelméletéről (s a kisebb jelentőségű „biolingvisztiká”-ról) nem is szólvá. Végül a nyelvtudomány fő feladataként a nyelv belső törvényeinek kutatását jelöli meg SZTÁLIN cikkei alapján, hangsúlyozva, hogy még messze van az az idő, amíg egy általános nyelvtan megírására, azaz panchronikus törvényszerűségek megfogalmazására vállalkozhatnánk.

Ahogy az utolsó fejezet sem teljesíti a címben tett ígéretet, úgy az egész mű sem felel meg kitűzött céljának. Nem mozdítja elő lényegesen a nyelvtudomány alapvető kérdéseinek tisztázását. Valóban új gondolatot hiába keresnénk a könyvben. A szerző szívesen időz a már megoldott kérdéseknél, és inkább elfordul a bonyolult, újszerű problémáktól. A nyelvtudomány régi munkásaival foglalkozva ugyancsak kevés érzéket mutat az új iránt. Ha hitelt adnánk a szerzőnek, azt kellene hinnünk, hogy az újgrammatikusok óta a nyelvtudomány semmit sem fejlődött. Foglalkozik ugyan, nyilvánvalóan SAUSSURE hatása alatt, a nyelvvel mint rendszerrel. Az olvasó azonban nem tudja meg, hogyan alakult ki a rendszer gondolata a nyelvtudományban, mert a szerző még csak nem is utal SAUSSURE érdemére. BALLY ismerőinek figyelmét nem kerülheti el, hogy a szerző közvetlenül vagy közvetve hozzájutott a „Traité de stylistique” néhány elméleti eredményéhez (vö. 139), BALLY neve viszont szóba sem kerül. A szerző nem alkalmazza azt a történelmi szemléletet a nyelvtudományi elméletben, amelyet a nyelvtudományi munka alapjának tekint. Az ábrázolás évszázati mélységét, szerzetlenül állnak egymás mellett a kiemelkedő tudósok nevei. Mindent madártávlatból nézünk, mégsem látjuk a perspektívát, a nagy összefüggéseket, a fejlődés vonalát.

Azok a nyelvészek, akik mit sem tudnak arról, hogy a MAUTNERNél is megtalálható szkeptikus ismeretelméletet nem CASSIRER cáfolta meg először, hanem már ENGELS az „Anti-Dühring”-ben, akik nem is sejtik, hogy a nyelv és a tudat kapcsolatára vonatkozólag MARX vagy LENIN műveiben „modern” és megszívlelendő gondolatokat találhatnak, s nincsenek tisztában általában az ismeretelméleti állásfoglalás gyakorlati jelentőségével, minden bizonnyal nem forgatják majd haszon nélkül PÄTSCHEKÖNYVÉT. Kár, hogy a szerző hibái, elfoglaltsága, sokszor nem kielégítő tájékozottsága s mindenekelőtt a nemegyszer zavaróan, kínosan érződő dogmatizmus elriaszthatja a könyvnek nem egy jószándékú olvasóját. Zavarólag hatnak az erőltetett „aktualizálások”, mint például az atom-példa a 104. oldalon. Alighanem meglepődik majd az olvasó azon, hogy PÄTSCHEKÖNYVÉNEK SZTÁLIN cikkei alapján „érthetjük csak meg igazán a nyelvet lényegében, külső és belső összefüggéseiben” (52). Fejét csóválja majd, amikor a szerző hallatlan újdonságként könyveli el, hogy „a nyelv az emberek egymás közötti érintkezésének eszköze”, és szavanként boncolgatja SZTÁLIN meghatározását, minden jelzőnek külön bekezdést szentelve (53). Végül bosszúsán félretolja majd a könyvet, amikor kiderül, hogy a szerző SZTÁLINNAK egy odavetett megjegyzése alapján határozza meg a nyelvtudomány célját, holott SZTÁLIN még csak nem is a saját véleményét közli ott (180).

Igazságtalanok lennének PÄTSCHEKÖNYVÉVEL szemben, ha mindebben csak egyéni botlást látnánk. Egy helytelen tudománypolitikai áramlat sodorta magával a szerzőt. És PÄTSCHEKÖNYVÉNEK tárgyalási módja, az említett félresiklások ellenére sokszor tudományosabb, mint nem egy más szerzőé, aki akarva-akaratlanul úszott ezzel az áramlattal. WEISGERBERREL polemizálva a szerző nem mulasztja el például kiemelni WEISGERBER jószándékát, humanizmusát. Helyesléssel idézi nemegyszer őt is, VOSSLERT is, PORZIGOT is (101, 129, 138 stb.). Illő tisztelettel és nagy rokonszenvvel ír HUMBODTRÓL (16).

GERTRUD PÄTSCHEKÖNYVE, úgy hiszem, egészében elhibázott. Nem egy jól sikerült, hasznos részlet menti azonban a munkát. Tanulságosak a szerző tévedései, módszerbeli fogyatékoságai is.

A könyv egyik leglényegesebb negatív tanulsága talán ez lehetne: minél fontosabb számunkra, hogy valakit egy elmélet vagy világnézet helyességéről meggyőzzünk, annál szigorúbb kritikával kell mérlegelnünk saját megállapításainkat, módszereinket. A dialektikus materializmus terjedését csak gátolhatja, ha terjesztői túlbuzgalmukkal azt a látszatot keltik, mintha a materialista felfogásnak szüksége lenne arra, hogy szépítgetésekkel, kis elhallgatásokkal „segítsük” érvényre juttatni. Az időálló tudományos eredményeket, mély igazságokat azonban nem kell védelmeztetni sem féltünk.

FÓNAGY IVÁN

³ Bibliographic critique de la statistique linguistique. Utrecht—Anvers 1954.

A. H. Баландин и М. П. Вахрушева: Мансийский язык

Учебное пособие для педагогических училищ. Ленинград 1957, Учпедгиз. 276 l.

Nem nagyon bővelkedünk manysi nyelvtanokban, és éppen ezért örömmel vehetjük tudomásul, hogy a közelmúltban egy rendszeres manysi nyelvtan hagyta el a sajtót.

Az első manysi nyelvtant АНДРИВСТ írta: Wogolische Sprachtexte nebst Entwurf einer wogolischen Grammatik címmel 1894-ben (MSFOu. VII). Nagyjából evvel a kiadvánnyal egy időben látott napvilágot folytatásokban (NyK. XXI—XXIV), majd az Ugor füzetek II. számaként MUNKÁCSI sokkal részletesebb, de még mindig csak vázlatoszerű nyelvtana a töle tanulmányozott hat manysi nyelvjárás (az északi, a középső, az alsólvizai, a pelimi, a kondai és a tavidai) alapján. E két nyelvtani vázlat főleg alakítási szempontból fontos. Hangtanuk meglehetősen elnagyolt, inkább csak a főnév- és az ige-ragozás paradigmáit igyekeznek bemutatni, valamint az ige-kötőket és a névutókat tárgyalják: szorosan vett mondattani kérdésekre alig térnek ki.

Elsősorban MUNKÁCSI és KANNISTO gazdag anyaggyűjtése alapján azután főleg magyar ésfinn nyelvtudósok a manysi alakitan és mondattan számos kérdését tisztázták a lehetőségekhez mérten. Hangtani és alakítási szempontból egyaránt fontos LAKÓ GYÖRGY „Északi manysi nyelvtanulmányok” c. dolgozata (NyK. LVII, 14 kk. és Nyelvt. Ért. 8. sz.).

Az eddig felsorolt munkák nem gyakorlati, hanem nyelvtudományi célokat szolgálnak. Gyakorlati célú nyelvtanra csak akkor kerülhetett a sor, mikor a szocializmus építése során a kis, írásbeliséggel korábban nem rendelkező népeknek orosz és nemzetiségi szakemberek írást és irodalmi nyelvet alkottak. Ilyen gyakorlati célú, de rendkívül rövid terjedelmű a CSERNYECOV 1936-ban megjelent szótára elé írt nyelvtani vázlat. ROMBANGYEJEVA csaknem húsz évvel később megjelent orosz—manysi szótárának függeléke voltaképpen csak ragozási paradigmákat tartalmaz. Rendkívül szűkszavú a magyar egyetemi oktatás segédkönyvének készült „Manysi nyelvkönyv”-em nyelvtani vázlata is.

Amint a fentiekből kiderül, eddig részletes manysi nyelvtan sem tudományos, sem gyakorlati célra nem jelent meg.

A most ismertetendő könyv orosz nyelven íródott, hiszen a pedagógiai főiskolákon orosz a tanítási nyelv, és az anyanyelv nyelvtanát is oroszul tanítják. Azzal, hogy a könyv oroszul jelent meg, természetesen publicitása is lényegesen nagyobb lett. A könyv célja, hogy a majdan manysi iskolákban tanító és manysi anyanyelvű pedagógusok saját anyanyelvüket is rendszerben lássák, szabályait, helyesírását megismerjék. A manysik száma oly csekély, hogy igen költséges volna számukra külön pedagógiai főiskolát fölláttatni. Így tehát a többi kisebb nemzetiséggel és az oroszokkal együtt oroszul tanulnak, de bármilyen szakosak is, kötelező számukra heti 2—3 órában anyanyelvük tanulása is. Kár, hogy ugyanakkor nem ismertetik meg velük egyébként világhírű népköltészetüket.

A könyv beosztása a következő: Bevezetés (3—7); szókincs: (8—17); hangtan és helyesírás (18—35); nyelvtani alapfogalmak (36—41); alaktan (42—169); mondattan (170—246); a gyakorlatokban előforduló manysi nyelvű szövegek orosz fordítása (247—68).

A bevezetésben a szerzők meghatározzák a manysi nyelv helyét a finnugor nyelvek közt, ismertetik a manysik lakóhelyét, számát, szomszédait, kiemelik a környező orosz lakosság vezető kulturális szerepét, megemlítik a manysik kétféle elnevezését. BALANGYIN az eddigi nézetekkel szemben itt is föntartja azt a véleményét, hogy a *manysi* népnév a *mān* — *šir* 'kis nemzetiség' összetételből származik. Ezt a nézetét bővebben is kifejtette (Ученые Записки Ленингр. Гос. Пед. инст. им. Герцена т. 132, Факультет народов Крайнего Севера, 65—8), de nem tartom több szempontból meggyőzőnek. Néhány évszázaddal ezelőtt még nem volt kicsi a manysi nép, csak a mostoha történelmi, földrajzi és gazdasági viszonyok tették azzá. Lélektanilag is nehéz elképzelni, hogy egy nép magát „kicsi”-nek nevezze el. Hangtanilag meg nem igen találunk egyéb példát rá, hogy a szóvégi *-r* eltűnnék.

A bevezetés további részében leírják a szerzők a manysik sanyarú helyzetét a cári korszak elnyomó politikája miatt, majd méltatják a szovjet korszak hatalmas gazdasági és kulturális eredményeit. A következőkben a könyv a manysi nyelv kutatását vázolja, megemlíti a magyar, a finn és a szovjet kutatókat, megállapítja, hogy a századforduló négy manysi nyelvjárásából ma már csak kettő maradt meg, az északi és a keleti.¹

¹ A. K. МАТВЕЈЕВ szerint (Ученые записки XVI, 225, Szverdlovszk, 1958) még két faluban élnek olyan pelimi manysik is, akik anyanyelvüket beszélik. CSERNYECOV szíves szóbeli közlése szerint pedig az Urál európai oldalán is él még néhány manysi anyanyelvű család, akik az északi nyelvjáráshoz tartozó nyelven beszélnek. A tavidai manysik közül is bizonyára él még néhány idős ember, aki tudja még anyanyelvét.

Néhány példával érzékelteti a két, ma is élő nyelvjárási közti szókincsbeli eltéréseket. A bevezetés utolsó része a manysi írásbeliség kialakulásával foglalkozik. Megemlíti a XIX. századi hittérítő jellegű irodalmat, majd a 30-as években kialakult, az északi nyelvjáráson alapuló, ma is élő és használt irodalmi nyelvet ismerteti. Megjegyzi végül, hogy ez az irodalmi nyelv csak az északi-manysik számára használható. A kondaiak általában kétnyelvűek, vagy anyanyelvüket már elfelejtették, és orosz iskolába járnak. Ezért a déli (kondai) manysik számára már nem érdemes irodalmi nyelvet alkotni (7).

A szókincsről szóló fejezetben foglalkozik a szerző a jövevényszavak kérdéseivel is. Itt akad néhány apró kiigazítási való. Nem valószínű, hogy a *saxi* 'suba' szó nyenyec jövevény (9), a *zösay* pedig tatár, s nem orosz (l. KANNISTO, Tat. 116). A rokonéftelmű és ellentétes értelmű, valamint az egyalakú szavakról sok érdekes dolgot olvashatunk. Itt azonban bizvást megtehettük volna a szerzők, hogy külön választják egyfelől a jelentésmegoszlással keletkezett, egyalakú szavakat, mint a *jānk* 'jég' és 'fehér', *χarti* 'hús' és 'dohányzik', másfelől a véletlen hangtani egybeesés folytán létrejött homonimákat, mint *tarij* 'darú' és 'erdei fenyő', *cočna*, *sās* 'nyírkéreg' és 'egy vadkacsafajta, слезень' stb. A fonográfiai oka a manysi nyelv számára túlságosan leegyszerűsített helyesírás, amely sem a magánhangzók hosszúságát sem pedig az *i* előtti palatalizált mássalhangzót nem jelöli. Így tehát a *sūj* 'liget' és *suj* 'hang' írása egyformán *cyū*, a *tūr* 'tó' és *tur* 'torok' -é *myr*, a *sām* 'szöglet' és *sam* 'szem' -é *cām*; a *sir* 'karó' és *sir* 'nemzetség; mód' szóé egyaránt *cup* stb.

A hangtani fejezet, sajnos, rendkívül elnagyolt. Szinte csak mellékesen említi meg, hogy a manysiban vannak hosszú magánhangzók is, de arról nem is szól, hogy a hosszú magánhangzók minőségileg is eltérnek a rövidektől. A manysiban az *o* hosszú párja sokkal nyíltabb: *ō*, az *u* -é is: *ū*. A rövid *u* pedig előbbre képzett, mint az orosz, tehát *y*. Ha ezeket a különbségeket a helyesírás nem is jelöli, a hangtanban okvetlenül meg kellett volna említeni. Hasonlóképpen közismert STEINITZ manysi vokalizmusának megjelenése óta az a tény, hogy mind a hosszú, mind a rövid magánhangzók hosszabban hangzanak nyílt szótagban, mint zártban. Elnagyolt eljárás a fonetikában egy kalap alá venni a -*y* előtti *i* hangot (az *i* fonéma variánsát) a redukált hanggal. Nem is kell nagyon vájtfülvű fonetikusnak lenni ahhoz, hogy az ember észrevegye a különbséget a következő, példának fölhozott szavak *ы*-vel jelölt hangjai közt: *сыг* 'налим', *супыг* 'осерп', *мыг* 'даг', *минасыг* 'пошли', *эхтысыт* 'пришли'. Az első négy szóban az *ы* az *i* hang jele (*сыг*, *супыг*, *мыг*, *минасыг*), az utolsóban pedig a redukált hangé (*joxtəsət*), amelynek lehet tetszőlegesen *joxtəsit*, sőt *joxtisit* változata is (az én följegyzéscímbe rendszerint *joxtəsit*). Az ilyen elnagyolt tárgyalásmód mellett persze azt sem említi a könyv meg, hogy a páros szótagok *a*-inak hangszíne is más, mint a páratlan szótagokéi stb. Valamivel bővebben tárgyalja a könyv a mássalhangzókat, bár itt is lehetne részletesebb. Jó megfigyelésekről tanúskodik a manysi nyelv hangsúlyáról, a hangkivetről és egyéb fonetikai változásokról szóló rész. A fejezetet a helyesírás szabályai zárják be.

A „Gramatika” című rövid részlet a manysi és az orosz nyelv közti szerkezeti különbségeket mutatja be (birtokviszony, határozós szerkezetek, kettes szám, tárgyias ragozás stb.).

A morfológiai rész rövid tótan után rátér a szófajok tárgyalására. A főnévről szóló fejezetekben a köznévi és a tulajdonnévi fogalmának tisztázása után a kettes és a többes számot, a birtokos személyragozást, a főnévragozást, majd a főnévi szóképzést és a szóösszetételt foglalja össze. Ezek után következnek a melléknévről szóló tudnivalók (fokozás, képzés), a számnév, a névmások. Az ígét részletesen, alaposan tárgyalják a szerzők (111—50). Kázi, hogy a kedveskedő és sajnálkozó igeragozást (a -*kue*-, ill. a -*ris*-képzővel) itt nem is említik, pedig használata szélesen elterjedt és sajátos szint kölesönöz a manysi nyelvnek.

A határozószók után a segédszók (névutók, módosító szók, kötőszók és indulat-szók) következnek.

A mondattani rész mondható leginkább úttörő jellegűnek, hiszen az eddig megjelent manysi nyelvtanokban alig találunk mondattani vonatkozásokat. A mondat-szerkesztés eszközeinek (ragozás, kongruencia, hangsúly, szórend stb.) bemutatása után tárgyalja a könyv az egyszerű mondatot, annak részlet, majd az összetett mondatok fajait. A mondattant a függőbeszéd fejezete zárja be.

A manysi nyelvű példamondatok és a bemutató, elemzendő szövegek elsődleges célja a politikai nevelés. Csak elvétve (pl. 67, 82, 245) találunk néhány, a manysi folklórra vonatkozó mondatot vagy szövegtörédket. Szerintem nem ártott volna, ha az egyik szerző, BALANGYIN, valamivel többet merített volna saját értékes szövegkiadványaiból (Маньси мойтыт, Leningrád 1938 és Маньси мойтыт ос эргыт, уо. 1939).

Mindent egybefoglalva, a könyv, mint a manysi irodalmi nyelv első rendszeres leíró nyelvtana, nyeresége a finnugor nyelvtudománynak, és még sokszor fogunk rá hivatkozni. Kisebb aránytalanságai, mint az igen elnagyolt vokalizmus, néhány nem nagy jelentőségű tévedése nem sokat von le értékeiből. Alaktana és mondattana sikerültnek mondható, számos új és értékes megfigyelést tartalmaz, itt-ott előforduló hiányai úttörő jellegéből következnek.

Nem akarok abba a hibába esni, hogy olyasmiket hiányoljak egy műből, ami már túlmegy keretein. Mégis, úgy érzem, hogy egy főiskolai tankönyvben nem ártott volna a manysi nyelv kutatásának néhány soros történetén kívül (5—6) a könyv végén egy egészen rövid bibliográfiát adni függelékként, amely a legfontosabb manysi szövegkiadványokat (REGULY, MUNKÁCSI, BALANGYIN, KANNISTO), szójegyzékeket (AHLQVIST, SZILASI, CSERNYECOV, ROMBANGYEJEVA) és nyelvtani vázlatokat (AHLQVIST, MUNKÁCSI, CSERNYECOV) tartalmazta volna.

A könyv kiállítása tetszetős. Jó tagolásával, a betűtípusok ízléses megválogatásával a pedagógiai célokat is jól szolgálja.

KÁLMÁN BÉLA

Konrad Nielsen — Ashbjørn Nesheim: Lappisk Ordbok — Lapp Dictionary IV.

Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Oslo 1956, H. Aschenhoug & Co. (W. Nygaard). XI + 560 l.

Az NyK. LI. kötetében (227—30) ismertettem KONRAD NIELSEN norvég lapp szótárát. Ismertetésemet azzal fejeztem be, hogy a voltaképpen szótár három kötetét még egy kötet fogja követni, amely egyebek közt a szókinés jelentés szerinti csoportosítását fogja tartalmazni. Ez a kötet csak nemrég, idézett ismertetésem megírása után 15 évvel jelent meg. A szótár szerzője már nem érte meg megjelenését: KONRAD NIELSEN, az oslói egyetem finnugor nyelvészeti tanszékének vezetője 78 éves korában 1953-ban elhunyt.

Hogy ki volt NIELSEN, a nyelvész, az a szakkörökben eléggé ismeretes, de nálunk már csak kevesen tudják, hogy KONRAD NIELSEN nemcsak nagy gyűjtő és tudós volt, hanem egyben rendkívül szeretetreméltó, finom egyéniség is, akit a meleg rokonszenv szálai fűztek hazánkhoz. Először tudtommal 1905-ben járt nálunk, s Erdélyben tanult meg magyarul, mégpedig oly jól, hogy magyar nyelvtudásáról még Gombocz Zoltán is a legnagyobb elismerés hangján szólt. Már talán a szakkörökben is feledésbe ment, hogy ezen tanulmányútja alkalmával „A lappok Norvégiában” címen sokoldalú, érdekes összefoglalást írt a norvég lappokról az Erdélyi Múzeum 1905. évfolyamába (XXII, 1—44).¹ Utolsó Magyarországon megjelent cikkét a Budenz-émlékkönyv közölte (A lapp nyelvben előforduló arányilag hosszú tömássalhangzók kérdéséhez: NyK. L, 329—36).

A norvég lapp szótár most ismertetendő, negyedik kötete vázlatos tervének kidolgozását még NIELSEN végezte. Az ő munkája a rénszarvastenyésztésről szóló fejezet is. Egyebekben a terv megvalósítása ASBJØRN NESHEIM-nek, az oslói néprajzi múzeum lapp osztálya vezetőjének az érdeme.

A lapp szókinés a jelentés szerint három fő fogalomkör szerint van csoportosítva: I. Általános fogalmak és az élettelen világ (General fundamental ideas and the inanimate world), II. A növényi és az animális élet (Vegetable and animal life), III. Egyén és közösség (Person and community). A leggazdagabb a III. fogalomkör. Ennek a szókinésébe van besorolva egyebek közt a vadászat, a halászat és a rénszarvastenyésztés szókinése. Tudjuk, a lapp szókinés csoportosította fogalomkörök szerint már LAGERCRANTZ is Lappischer Wortschatz című, 1939-ben megjelent szótárában (vö. LAKÓ: NyK. LI, 224—7). Az itt található három fő fogalomkör (Methodologische Begriffe, Kulturbegriffe, Naturbegriffe) nagyjából megegyezik a NIELSEN—NESHEIM-féle kötet három fő fogalomkörével, a részletekben azonban a két szótár eljárása között sok különbség észlelhető. A fő fogalomkörök mindegyike több kisebb fogalmi körre, ezek pedig összesen 552 fogalmi

¹ ZSIRAI MIKLÓS a Finnugor Rokonságunk megfelelő fejezetéhez tartozó könyvészeti irodalomban nem említi.

csoporthoz oszlanak. A fogalmi körökről és csoportokról norvég és angol nyelvű áttekintés készült. A kötetet ugyanilyen nyelvű szövegmutatók zárják be.

NIELSEN és NESHEIM munkája nagyszerű segédeszköz a lapp nyelv és kultúra tanulmányozásához. Értékét nagymértékben növeli a nagy mennyiségű, elsőrangú minőségű képanyag. Az Instituttet for Sammenligende Kulturforskning (Összehasonlító Művelődéskutató Intézet) már a múltban is rendkívüli szolgálatot tett a tudománynak azáltal, hogy az összehasonlító nyelv- és néptudomány szempontjából nagybecsű kiadványokat tett közzé. Ezek sorát a most ismertetett kiadvány méltóképpen egészíti ki.

LAKÓ GYÖRGY

Thomas A. Sebeok — Frances J. Ingemann: Studies in Cheremis: The Supernatural

Viking Fund Publications in Anthropology. Numb. 22. New York 1956, 357 lap.

KOROMPAY BERTALANNAL együtt (vö. NYK. LVIII, 44 kk.) azt valljuk, hogy beérett az idő a finnugor népek néprajzának megírására. Am ennek tudományos előfeltételei vannak: el kell választanunk a későbbi, az egy-egy finnugor nép, ill. népcsoport életében kifejlődött újabb elemeket a régi, közös — minden finnugor népnél megjelölhető — elemektől, s a vándor elemeket is el kell különítenünk az ősi alapanyagtól. A finnugor (uráli) néprajz megírása tehát nagy előkészítő rendező kutatást követel, és ennek az előkészítő munkának egy részét végezte el SEBEOK és INGEMANN a mari (csereemiszi) néprajz területén.

Illusztráljuk példával, milyen nehéz a motívumkutatás a néprajz területén:

Elibém került egy Limousinben játszódó francia regényben a ráolvasással történő gyógyítás céljából alkalmazott kiköpés, illetőleg megköpés motívuma: „Le guérisser de Claudon était venu, celui qui soignait les enragés. Il avait tiré la jambe de François sans paraître entendre les hurlements du garçon; ensuite, il avait placé des herbes sur le mal, craché dessus et, après avoir de son pouce esquissé un signe de croix à hauteur du genou, tout en marmonnant des imprécations, il avait fait rabattre les couvertures sur le patient.

— Voilà, avait-il déclaré, quand les herbes auront séché sur la plaie, votre fils sera guéri”.¹

Ugyanezt a motívumot megtalálhatjuk a ROBERT PÉLISSIER feljegyezte mordvin szövegekben.² Vegyük ehhez hozzá, hogy a magyar kofák is megköpik az „első pénz”-t, megigézvén: „Apád-anyád idejőjön!” Ahhoz, hogy további nyomozást folytassunk, csak emlékezőtehetségünkre, saját feljegyzéseinkre támaszkodhatunk, mert nincs finnugor néprajzi motívum-katalógusunk, amely eligazíthatna. Pedig az eredményesség kedvéért való megköpés megtalálható a mari szokások sorában is: felütjük SEBEOK és INGEMANN művének mutatóját, és a *spitter* és *spitting* (magic power of spitting) címszavaknál megjelöljük az idevágó utalásokat BEKE, HARVA, HÄMÄLÄINEN, LEWY, WICHMANN és mások munkáira.

Az említett francia regényben (256—7) találjuk az elszenesedett pálcákból való jóslás és a koldult pénz segítségével történő torokgyík-gyógyítás motívumát is:

„La Marie-des-Prés... avait conseillé les Charron: elle faisait le tirage des „devoir à part”. On... avait chargé Aurélien d'aller chercher deux baguettes de noisetier. La Marie-des-Prés les croisait et les tendit au-dessus du feu. Au fur et à mesure que le bois se calcinait, elle reculait du foyer; quand les tisons se refroidissaient et devenaient noirâtres, elle les détachait et les jetait dans un bol rempli d'eau; enfin, selon la position qu'y prenait ces bouts de bris elle déclarait: „C'est saint Guy”, ou bien „sainte Barbe” ou encore „saint Loup qu'il faut prier”.

Son examen achevé elle s'était recueillie un long moment; on entendait la mère sangloter dans un coin; puis elle releva la tête et affirma: „Il faut faire dire une messe si vous voulez que votre fille ne meure pas ni ne reste idiote. Seulement le prix de cette messe, il faut qu'une main innocente le cueille sou après sou. Vous entendez, sou après sou, en allant quêter de ferme en ferme.

¹ G. E. CLANCIER, *Le pain noir*. Paris 1956, 89.

² *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Jahrgang 1926. Philosophisch-historische Klasse. Nr. 3, 7. 1.

— Et surtout qu'elle ne dise jamais „merci” quand on lui donnera un sou ! Quarante et un sous ! pas un de plus, pas un de moins” „décréta la Marie-des-Prés.” Amikor ezt a motívumot feldolgoztam, kutatva egy babona európai útját (MNy. L, 83—90), jó szolgálatot tett volna nekem, ha finnugor tereen lett volna olyan kalauzum, mint a most tárgyalandó munka. Ebben az esetben a Kelet-Európára vonatkozó rész nem lenne szegényes.³

Az említett példák szemléltetően mutatják SEBEOK és INGEMANN művének gyakorlati hasznát. Ha minden finnugor (uráli) nép etnográfiai útmutatóját elkészítenénk, könnyebben megvalósítható feladat lenne a finnugor (uráli) néprajz megírása.

Lássuk csak, milyen részekre bontják a szerzők munkájukat ! Bevezetésképpen — a források ismertetése során — megtudjuk, hogy — feldolgozva az idevágó nyelvészeti és néprajzi munkákat — eleven „forrás” segítségével ellenőrizték és egészítették ki művüket. Az eleven forrás I v a n J e w s k i j (angolosan írt álnevének átírását nem közlik) Birszk környékéről származó volt hadifogoly. A szerzők nagyon helyesen felvázolják közlőjük jellemrajzát és a marik mindennapos életének kulturális-anyagi hátterét, valamint a mai nép történelmi múltját, hiszen e három szükséges a hiedelmek, a vallási élet és a világfelfogás kellő keretben való elhelyezéséhez (24—41). Csak ezek után térnek rá az enciklopédikus részre, amely a műnek gerincét, javát alkotja (43—235). Ehhez fűződik az enciklopédikus rész bő mutatója (236—57). A munka második része a „Studies of dream portents and sacred texts” címet viseli (259—306). A harmadik rész címe „The texture of religious life” (311—37). Függelékként kapjuk a mari vallásos terminológia orosz elemeinek jegyzékét FELIX I. OINAS összeállításában (338—42) és a műben előforduló helynevek földrajzi lokalizálását (343—6), valamint a forrásművek jegyzékét (347—57).

Mint mondtuk, a mű gerincét az enciklopédikus rész alkotja. Ez a mari kifejezéseket, motívumokat ábécérendben közli a Thompson-rendszer szerint. A szerzők nem minden fogalmat tárgyalnak külön-külön tételként: ha egy fogalom kapcsolatban áll egy másikkal és általában azon belül fordul elő, akkor az utóbbinál foglalkoznak vele, bár az ábécérendbe utalószóként felveszik. Minden fogalomnak megvan a maga kulcsszáma és esetleges alszáma. Így pl. az ördög (*ia*) A. 16. számon szerepel, de alszámmal mellé sorakozik a víz ördöge (A. 16.1.), a hegy ördöge (A. 16.2.), és így tovább. Az egyes fogalmakat tárgyaló cikkek elején utalás történik egyfelől arra a fogalomkörre, amelybe a tárgyalt fogalom tartozik, másfelől a rokonfogalmakra: pl. a Fenyőöreg-nek a *keremet*-ben mutatnak be áldozatot, tehát a cikk utal a *keremet*-re, a *jaβol* 'ördög' szó említésekor pedig másnévű ördögökre is. Ez a keresztül-kasul utalás megsokszorozza az enciklopédikus rész használati értékét. Minden egyes tétel végén előfordulási bibliográfiát kapunk. Kár, hogy ez az egész tételre vonatkozik s nem annak egy-egy részére. Az enciklopédikus rész maga 10 fogalmi körre oszlik (A. Personified Supernaturals. B. Ceremonies. C. Sacrifices and other Offerings. D. Religious Functionaries. E. Sacred Places. F. Ceremonial Subjects. G. Omens. H. Magic. I. Cures. J. Miscellaneous).

A második részben álom- és szent szöveg-magyarázatot kapunk. A szerzők ismertetik módszerüket, majd a szimbólumok magyarázatát és rendszerét adják, végül azok funkcionális megfejtésének rendjét. Az álom-magyarázatok során csak csuvas párhuzamokra utalnak, bár elismerik, hogy tatár, orosz, mordvin szövedékben kellene az anyagot bemutatni (277—9). A varázsigék tárgyalásánál a szerzők utalnak az orosz forrásokra általában, és megadják a varázsigék funkcionális (gyógyítási, megbabonázás ellenes stb.), strukturális, tartalmi és részben történelmi felosztását is (280—98). Az imádságok tartalmi és formai elemzése (299—309) fejezi be a második részt.

A harmadik rész a vallásos hitet, azaz pogány alapokat és a keresztény felépítést tárgyalja (313—9), majd foglalkozik a nagy-gyertyaszekta, a *Kuyu Sorta* ismertetésével (320—37).

*

SEBEOK és INGEMANN műve metodikailag határozottan elkülönülő két részre oszlik. Az enciklopédikus rész csupán a meglévő anyag ésszerű rendszerezése, minden távolabbi kitekintés nélkül. A II. és a III. rész viszont a mari anyag rendszerezésén kívül alkalomadtán még történelmi és összehasonlító utalással is szolgál. Ebben részben a már

³ Ellenkező irányú vándorlásra l. KOROMPAY BERTALAN, Die Bogenfalle bei den Finnougriern auf dem Wege aus Sibirien nach Europa... Acta Ethnographica III, 23—4. A hét napjaira vonatkozó hiedelmekről l. ERDŐDI JÓZSEF, Az indogermán és finnugor népek... 1932, 14—7.

meglevő feldolgozásokra támaszkodik, bár azokat sem használja ki teljesen, hanem megelégszik egy-egy forrásmunkára való utalással (pl. a varázsigeek esetében). Ez a kielégítetlenség érzését kelti a munka használójában. Ugyanakkor rendkívül alapos, gondos munkát végeztek a szerzők a mari anyag rendezésében és elemzésében. Ebből a szempontból mintaszerűnek mondhatjuk könyvüket. Jó volna, ha munkakörüket kiszélesítve, a másik volgai finn néppel, a mordvinokkal foglalkozva előbb külön rendszereznék a szomszéd nép hiedelmeinek feljegyzett anyagát, hogy később olyan összehasonlító tanulmány születhessék belőle, amely számol az orosz, a tatár, a csuvas, a baskír szomszédnép kulturális hatásával is. A tárgyi néprajzra vonatkozólag ilyen nézőpontból mintaképp szolgálhat T. A. KRJKOVA munkája,⁴ amely a szomszéd népek anyagi kultúrájától való elhatárolással szedegeti elő a tárgyi néprajz sajátos mari elemeit.

A bloomingtoni egyetem uráli tanszéke eddig is értékes, hasznos munkát végzett a finnugor nyelvészet és folklór területén. Reméljük, további alkotó sikerek kísérik majd működését.

ERDŐDI JÓZSEF

Johannes Angere: Jukagirisch—deutsches Wörterbuch

Zusammengestellt auf Grund der Texte von W. JOCHELSON. Stockholm—Wiesbaden 1957, Almqvist & Wiksell—O. Harrasowitz. XVII, 271 l.

A jukagírok Szibéria hajdan nagy tekintélyű, lélekszámban is erős népei közé tartoznak, akiknek etnikai életerejét a környező tungúz, jakut, csukes és egyéb népek asszimiláló hatása már évszázadokkal ezelőtt annyira meggyengítette, hogy századunkban már a kihálásra ítélt néptörödékek listájára kerültek. Számuk az 1926—27. évi statisztika szerint 443 fő.¹ A jukagíroknak ez a mutatóban megmaradt alig félezernyi képviselője is több csoportban, egymástól nagy távolságokra szétszórva él. Északi csoportjaik a Kolima, az Alazeja és az Indigirka közötti tundrán, illetve a Novoszibirszki szigetekkel szemben elterülő pusztá partvidéken tanyáznak. Déli szörvényaik a Kolima középső folyásának mellékfolyói: a Korkodon, a Jaszaacsnaja, valamint az Omolon mentén élnek.

A jukagír töredékek sorsa a náluk jóval nagyobb számú jakutok, tungúzok (főleg evenek), csukcsok és más népek között aligha kétséges. Nyelvüket néhány évtized múlva talán már senkinek sem lesz módjában a helyszínen tanulmányozni. Halaszthatatlanul sürgős feladat lenne tehát megmenteni a jukagírok nyelvéből azt, ami menthető. Mindazon anyag ugyanis, amely a jukagír nyelv kutatását lehetővé teszi, igen csekély. A mai napig jóformán csak WALDEMAR JOCHELSONnak igen értékes és a maga nemében páratlan, de már több, mint fél évszázados gyűjtésére van utalva a jukagír nyelv kutatója.² Ezen kívül csak kevésse megbízható régi szójegyzékek, feljegyzések szolgálhatnak forrásul a jukagír nyelv megismeréséhez. (A. SCHIEFNER néhány munkája, MATYUSKIN csuvas és omok szójegyzéke az 1820-as évekből, BILLINGS szógyűjtése 1802-ből, PALLAS szótárának jukagír adatai és több kiadatlan XVIII. századi szójegyzék.)

Jukagír szótár — a régi nagyreszt kiadatlan szójegyzékeket és JOCHELSONnak a *The Yukaghir... című munkájában* közlített kb. 1000 szavas szójegyzékét nem számítva — mindezekig nem volt. ANGERE szótára az első ilyen munka, de mint címéből is kitűnik, nem önálló szógyűjtés eredménye, hanem JOCHELSON nyomtatásban megjelent szövegeinek és szótári anyagának feldolgozása, melyet a szerző MATYUSKIN csuvas és omok szóanyagával is kiegészített.³

⁴ T. A. Крюкова: Материальная культура марийцев XIX. века. Йошкар—Ола 1956.

¹ JOCHELSON szerint a jukagíruk bsszélők száma 433 fő, s ebből 126 a tulajdonképpeni jukagír, a többi pedig eljukagírosodott tungúz.

² JOCHELSON 1895—6. és 1901—2. évi kutatóútjának legnevezetesebb emlékei a *Материалы по изучению юкагирского языка и фольклора I.* (St. Petersburg 1900), a *The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus* (The Jesup North-Pacific Expedition, Vol. IX, New-York 1926) című kötetek, továbbá *Essay on the Grammar of the Yukaghir Language* (New-York 1905) című nyelvtan (amely bizonyos változtatásokkal a *Языки и письменность народов Севера III.* kötetében oroszul is megjelent).

³ A csuvas és az omok a jukagírnak ma már kihalt nyelvjárásai, vagy talán a jukagírral közeli rokonságban álló önálló nyelvek voltak.

A szótár hozzávetőleges becslés szerint 3800—4000 címszót tartalmaz. Hozzá kell tenni ehhez, hogy a szótár nem a bokrosítás alapján készült, s így a címszók száma nem az alap- v. tőszók számát tünteti fel. Ellenkezőleg: e számban egy-egy szó alakváltozatai, képzett, összetett alakjai is benne foglaltatnak, mivel mindezek külön-külön címszavakat alkotnak. Pl. az *aŋ* 'Mund', *ana* 'Mund', *a'ŋad-ā'lbēŋ* 'Unterlippe', *ana-irugin* 'Mundöffnung', *a'ŋaŋ* 'mouth' egy szócsalád tagjai ugyan, mégis valamennyien külön címszót alkotnak. Noha a modern szótárak általában nem így készülnek, ANGERE-nek ez a szótárszerkesztési eljárása mégis helyeselhető, mert csak igen kevesek által ismert nyelv szótáráról van szó, s a jukagirban tájékozatlan nyelvész ilyen elrendezésben könnyebben tudja használni a szótárt (emlékeztetünk arra, hogy a túlbokrosítás hátrányai legutóbb LEHTISALO jurák szótárában mutatkoztak meg, I. ÚAJh. XXX, 126—7).

A JOCHELSON szövegeiből kicédelülazott szavak lap- és sorszáma fel van tüntetve, s a címszó jelentését, alakját legtöbbször példamondatok világítják meg. Jelzi a szótár, hogy az adat az északi, vagy a déli nyelvjárásból vagy esetleg mindkettőből ismeretes-e. Külön jelekkel látta el a szerkesztő azokat a szavakat, amelyek nem JOCHELSON szövegkiadványából valók. Egyes címszavakat etimológiai megjegyzésekkel egészített ki. Zárójelök között utal egy-egy összetett vagy képzett szó elemeire, eredetibb alakváltozatára, gyakran hivatkozik egy-egy szó szinonimájára vagy más nyelvjárasi alakjára, és olykor a jövevényszavakat is jelzi (különösen gyakori az orosz jövevényszavakra való hivatkozás, a tungúz, lamut és egyéb jövevényszavak külön felderítését azonban — úgy látszik — nem tartotta feladatának).

A szótárhoz 12 lap terjedelmű német szómutató csatlakozik. Rövid terjedelmű azzal magyarázható, hogy csak az alapjelentéseket tünteti fel (számszerint kb. 1800—1900-at).

ANGERE becses munkát végzett e szótár összeállításával. A jukagir nyelv vizsgálatához nélkülözhetetlen segédeszközöket bocsátott rendelkezésünkre. Remélhető, hogy e segédeszközök száma a közeljövőben KREJNOVICs jukagir nyelvtanának megjelenésével örvendetes módon gyarapodni fog.

Mindehhez még hozzá kell tennem, hogy a jukagir nyelv nem öncélúan érdekel bennünket, s nem is csak azért, mert ennek a nyelvtípusnak a vizsgálata sok általánosabb elvi kérdés tisztázásához segíthet hozzá bennünket, hanem elsősorban azért, mert a szélesebb értelemben vett finnugor nyelvészet szempontjából sem közömbös a jukagir nyelv ismerete. Ismeretes, hogy a legutóbbi évtizedekben különösen B. COLLINDER, s nemrégén éppen J. ANGERE vizsgálták meg az uráli nyelvek és a jukagir közötti egyezéseket, s ezeket hajlandók az uráli nyelvcsalád és a jukagir közötti rokonsággal magyarázni. Helyesen mutat rá azonban ANGERE, hogy ugyanilyen jellegű egyezések nemcsak az uráli és a jukagir, hanem az uráli és az altaji nyelvek között, az uráli és az indoeurópai nyelvcsalád között, sőt az altaji és a jukagir vagy pl. a tungúz és a jukagir nyelvek között is kimutathatók. Az uráli nyelvek és a jukagir közötti egyezések véleménye szerint tehát nem olyan ősrökönyságra mutatnak, amelynek következtében a jukagirt az uráli nyelvek közé kellene besorolni, hanem e jelenségek inkább olyan ősi rokoni viszonyra utalnak, mint amilyen az uráli és az indoeurópai, vagy az uráli és az altaji nyelvcsalád között lehetett. Én ebben a kérdésben néhány éve eléggé szkeptikusan nyilatkoztam (MKE. 77, 183. jegyz.; ALH. II, 292 és Nyr. 1953: 74), s e szkepticizmusomat ma is vallom, de nyilatkozataim korántsem jelentették azt, hogy a jukagir és az uráli nyelvek egyezéseinek kutatását haszontalan dolognak tartom. Kétségtől van egyezések a két nyelvcsalád között, de ezek talán a szamojéd és a jukagir viszonylatában a legfeltűnőbbek. Véleményem szerint azonban ezek az egyezések, nemcsak ősrökönysággal magyarázhatóak, bárhogyan is értelmezzük az ősrökönység fogalmát. Elképzelhető például az is, hogy a szamojédok ősei sok-sok ezer évvel ezelőtt nem voltak olyan rokoni kapcsolatban a finnugorokkal, mint ahogyan azt a ma általános felfogás szerint képzeljük. Ha ugyanis a szamojédokat nem az uráli közösségben együtt élt társadalom többé-kevésbé közvetlen folytatójának tekintjük, hanem olyan szubarktikus, paleosibériai törzsek képviselőinek tartjuk őket, melyek korán a finnugorok szomszédságába kerültek, s velük szoros nyelvi és társadalmi kapcsolatokba jutottak, akkor e feltevés fényt vehet a finnugorságot a jukagirhoz kapcsoló összekötő láncszemekre. Ez az ötlet természetesen több fontos kérdés megvizsgálását tenné szükségessé, elsősorban a szamojéd és a finnugor nyelvek közötti viszony eddig feltárt bizonyítványának felülvizsgálását.

HAJDÚ PÉTER

Egy új magyar történeti nyelvtan felé

(Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzeteiről)

Az, hogy a magyar történeti nyelvtan kézikönyvét mindmáig nem írtuk meg, azok közé a mulasztások közé tartozik, amelyek immár a negyedik tudós generáció lelkiismeretét furdalják. Igaz, ha meggondoljuk, hogy az itt számbajehető első nemzedék, SIMONYI nemzedéke, a maga tartozását az akkori eszközökkel, az akkorra feltárt forrásanyag alapján és az akkori módszerekkel tulajdonképpen elég becsületesen lerőta a tudománnyal szemben, akkor az ódium csak az utánuk következő több mint hat évtized nemzedékeire nehezedik. SIMONYIÉK ugyanis a MTsz., az OklSz. összeállításával, valamint a Tüzetes magyar nyelvtan (csak az I. kötete jelent meg) és a még máig is friss mondattani monográfiák (A magyar határozók, Jelzők mondattana stb.) megírásával a maguk feladatát az utókor számára lényegében elvégezték. Az idő azonban nagyon eljárt felettük, ami annál is inkább érezhető, mert egyik-másik alkotásuk, mint pl. a NySz., már a megjelenés idejében sem felelt meg egészen a tudományos kívánalmaknak. De e nemzedék munkásságának a nyelvtörténet — főleg a hangtörténet — területén már csak azért is el kellett évülnie, mert a legrégebb korszakokra vonatkozó forrásanyagot, az Árpád- és az Anjou-kori magyar szórványokat, a hely- és a személynévanyagot, a magyar nyelv jövevényszavainak tanúságát stb. csak a következő nemzedék fedezte fel a magyar történeti nyelvtan számára.

Ez a következő nemzedék, MELICH JÁNOS és GOMBOCZ ZOLTÁN nemzedéke, nagy lelkesedéssel látott hozzá az új történeti forrásokban kínálkozó feladatokhoz. A munka olyan intenzív módon indult meg, hogy volt idő még a tízes évek tájékán, amikor úgy látszott, hogy GOMBOCZ ZOLTÁNNAK, és főképp MELICH JÁNOSNAK rendszeres kutatásaiból mihamarabb kialakul egy új összefoglalás, amely terjedelmre nem fog elmaradni SIMONYIÉKÉ MÖGÖTT és emellett természetesen a kor színvonalán fog állani. Sajnos, a remény korai volt. Hogy ennek a megtorpanásnak mik voltak az okai, azt ma már találgatni nagyon nehéz. Úgy gondolom azonban, nem járhatok messze az igazságtól, ha valamennyi nagyszabású vállalkozásunk fiaskójának okát két körülményben keresem. Az egyik a maximalizmus, a másik pedig a maximalista követelményekhez szükséges kitarítás hiánya. És ehhez járult, hogy a szintézishez szükséges valamennyi feladatot (nyelvtörténet, jövevényszavak, hely-, személynevek feldolgozása, etimológiai szótár stb.) ugyanannak a két embernek kellett végeznie. És milyen nagyarányú adatgyűjtési munkálatokra volt szükség mindehhez! Nem csoda, hogy az unalmas adatgyűjtéstől a kutatók legnagyobb része, különösen idősebb korára megcsömörlik, és lehetőleg csak olyan munkát végez, amelyhez a szükséges adattár már rendelkezésre áll. Nos, én már régóta ebben látom az előttünk járó nemzedék befejezetlen munkásságának a magyarázatát. Az adatoknak másokkal, fiatalabbakkal való összegyűjtésének lehetőségét ez a nemzedék nem ismerte, sőt minden ilyen javaslatot (pl. az EtSz.-ral kapcsolatban) a leghatározottabban elutasított.

Valahogy így feneklett meg tehát a második generáció nagy nyelvtörténeti kísérlete. Még szerencse, hogy némi kárpótlást kaptunk érte GOMBOCZ ZOLTÁN egyetemi jegyzeteiben. GOMBOCZ ugyanis, mint a budapesti egyetemen a magyar nyelvtudomány tanára, rendszeres előadásokat tartott a magyar nyelvtörténet területeiről. Előadásait rendkívüli gondossággal építette föl és dolgozta ki, ami már azért is szükséges volt, mert előadásaihoz semmiféle kézikönyv nem állt rendelkezésére. A Tüzetes magyar nyelvtan ugyanis, legalábbis a hangtörténetre vonatkozólag, ekkor már teljesen elavult. Előadásait GOMBOCZ 1925-től kezdve rendszeresen kiadta. Általában litografált alakban, mint egyetemi jegyzeteket hozta őket nyilvánosságra, a jelentéstant és a módszertant azonban mindjárt nyomtatásban jelentette meg. A pedagógiai szükségletnek köszönhető tehát, hogy a második nemzedék munkásságának korszakalkotó eredményei nemcsak a folyóiratokban szétszórva, hanem szintézisben is reánk maradtak GOMBOCZ ZOLTÁN egyetemi jegyzetei alakjában.

GOMBOCZ ZOLTÁN egyetemi jegyzetei a maguk nemében valósággal remekek: világos előadásban kristálytisztá okfejtés. Ezeknek a pedagógiai remekműveknek azonban tudományos szempontból egy súlyos fogyatékoságuk van. Az ti., hogy GOMBOCZ a világosság és a rendszer kedvéért hajlamos volt a tények elhallgatására, ha ezek rendszerébe nem fértek bele. Minden kutató saját tapasztalatából tudja, hogy nyelvtörténetünkben mennyi az elfogadott elméletekkel ellenkező, matematikus adat, amire hiába vár feleletet a szakirodalomtól. GOMBOCZNÁL — főleg természetesen a jegyzetekben — ezek a problémák egyszerűen fel sem merülnek, a fejlődés menete mindig kristálytisztá-

nak, zavartalanannak van rajzolva. És tulajdonképpen igaza is volt. E munkák egyetemi hallgatók számára készültek tankönyvvül. A tankönyvnek pedig elsősorban világosnak és könnyen érthetőnek kell lennie. A tudománnyal foglalkozni kívánók számára ott voltak a szakirodalmi utalások, amelyek alapján részletesen tájékozódhattak az egyes kérdésekről. A magyar tanárjelöltek számára nem a részletek voltak a fontosak, hanem csak a fejlődés fővonalai. Ezt pedig Gombocz jegyzeteiben esodálatos tisztsággal megkapták. A tudományos kutatóknak pedig legtöbbször a Gombocz megadta fonál segítségével maguknak kellett a problémák mélyére hatolni.

Gombocz Zoltán egyetemi jegyzetei majdnem harminc évig szolgálták a magyar nyelvészeti oktatás alapjául. Az elmúlt évtizedekben megindult kutatás számos területen, főként azonban a hangtörténetben, olyan sok új tényt tárt fel, olyan sok kérdésben új magyarázatot vetett fel, hogy Gombocz jegyzetei ma már csak lényeges módosításokkal, kiegészítéscikkkel lennének használhatók. Természetes tehát, hogy amikor az új tanterv lehetőséget kezdett nyújtani komolyabb nyelvészeti előadások tartására is, egy új egyetemi tankönyv szükséglete hamarosan felmerült. A tankönyv, helyesebben tankönyvsorozat, feladata, hogy a magyar nyelvtörténet egyes területein az eddig elért eredményeket röviden és világosan összefoglalja. Mivel az egész országra érvényes tankönyvről van szó, elsősorban az általánosan elfogadott tudományos eredmények regisztrálásán van a hangsúly, kisebb mértékben azonban, főleg ha a kérdésben nem alakult ki egységes vélemény, érvényesülhet a szerző egyéni véleménye is. Ennek a nyelvtudományi oktatás szempontjából rendkívül fontos feladatnak elvégzését egy munkaközösségre bízta, illetőleg a tankönyv egyes részleteinek megírására egy-egy szakembert kértek fel. A legtöbb esetben az egyes munkák először litografált jegyzetként jelentek meg, s csak később, amikor már a gyakorlatban is beváltak, került sor nyomtatásban való megjelentetésükre.¹

A nyelvtörténeti tankönyv legfontosabb fejezeteinek szerzője BÁCZAI GÉZA. Ha meggondoljuk, hogy BÁCZAI még két nagy tervmunkának az irányítója is (az Értelmező Szótáré és a Magyar Nyelvatlaszé), amelyek idejének nagy részét igénybe veszik, esodálkoznunk kell, hogy a tankönyvben is ilyen sok munkával járó feladatokat vállalt és tudott elvégezni. Mert az új tankönyvek nemcsak rövid összefoglalásai az eddigi kutatásoknak — ez már magában is komoly tudományos teljesítmény volna —, hanem a szerzők saját egyéni anyaggyűjtésének, önálló vizsgálódásainak az eredményei is. BÁCZAI munkáiban is rengeteg a saját eredménye, olyan, amelyet korábbi munkáiban ért el (pl. a Tihanyi Alapítólevél feldolgozása során), de olyan is nagyszámban akad, amely itt, e munkáiban jelentkezik először. De lássuk őket sorjában.

A Fonetika c. rövid összefoglalásról nincs sok mondani valóm. BÁCZAI nem fonetikus, megállapításai tehát általában a régibb kutatók (BALASSA, Gombocz, HORGER) és az újabbak (HEGEDŰS) eredményeire támaszkodnak. Nem számítva azt, hogy BÁCZAI valamennyi munkája közül ennek stílusa a legnehezekebb, ami talán azzal függ össze, hogy ez volt a sorozat első füzeté és BÁCZAI még nem jött bele a tankönyvírás stílusába, az összefoglalás az összes fontosabb problémákat felöleli és kitűnően tájékoztat róluk. A következők megjegyzéseim nem is óhajtják érinteni a munka érdemi részeit, csak inkább kérdések szeretnének lenni. Az első magára a tárgyra vonatkozik. A munka címe „Fonetika”, s ezért az olvasó egy minden nyelvre érvényes általános fonetikát várna, míg a valóságban főleg magyar fonetikát kap. Pedig egyetemi oktatásunk rendje egyenesen megkíváná, hogy a tankönyv az idegen nyelvek szempontjait jobban szem előtt tartsa, hiszen az idegen nyelvi szakosok nem részesülnek külön fonetikai oktatásban és ilyen ismereteiket, valamint az általános nyelvészeti tudnivalókat is csak a magyar szakon szerzhetik, még azok is, akiknek a magyar egyáltalában nem is szakjuk. De szükség van a hangok részletesebb tárgyalására a finnugor nyelvészetet tanulók számára is. Azt javasolnám tehát, hogy a második kiadásban bővíttessék ki a hangok képzésére vonatkozó rész olyan bekezdésekkel, amelyek a nyugati nyelveken kívül (angol, francia, német) jobban tekintettel lennének a finnugor és a szláv nyelvekre is.

¹ Valamennyi itt felsorolt kiadvány a Tankönyvkiadó kiadásában az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatban jelent meg. Eddig a következő füzetek jelentek meg: BÁCZAI GÉZA, Fonetika. 1951. 41 l.; KÁLMÁN BÉLA, A mai magyar nyelvjárások. 1951. 35 l.; BÁCZAI GÉZA, A magyar szókincs eredete. 1951. 95 l.; 2. kiadás 1958. 188 l.; SZABÓ DÉNES, A magyar nyelvemlékek. 1952. 55 l.; KNIEZSA ISTVÁN, A magyar helyesírás története. 1952. 29 l.; BÁCZAI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 142 l.; BÁCZAI GÉZA, Magyar hangtörténet. 1954. 116 l.; 2. kiadás 1958. 196 l.; MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956. 261 l.; BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. 1957. 112 l.; BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. 1957. 192 l.; Magyar történeti szóalaktan. I. BÁCZAI GÉZA, A szótövek. 1958. 68 l.; II. D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. 1958. 140 l.

Itt jegyzem meg, hogy a palatalizált sziszegő hangok többfélekélek lehetnek: pl. olyanok, mint az oroszban (*s', z'* vagyis körülbelül = *sj, zj* és olyanok, mint a lengyelben (*ś, ź*, vagyis az *ś, ź*-hez közelálló postalveolárisok). Ezek megkülönböztetésének hiánya sok félreértés szülője.

A másik megjegyzésem az, hogy BÁRCZI nem a magyar mássalhangzós fonéma k, hanem a valóban ejtett hangok rendszerét állította össze. Sem a labiodentális *m*, sem a zöngétlen palatális *ɲ* nem fonéma a magyarban, hanem csak kombinatórikus változat. Hasonlóan nincs két laringális réshang fonémánk: zöngés *h* és zöngétlen *h*, hanem csak egy, amely hangtani helyzetétől függően hol zöngés, hol zöngétlen. A szerző egyébként is majd minden munkájában megemlíti a magyar *ɲ* hangot (pl. a hangtörténetben külön is tárgyalja), pedig ez csak bizonyos hangtani helyzetben fordul elő (az ómagyarban *t*-előtt: *szabadojt* > később *szabadojt*, ma *szabadít*; ma zöngétlen zárhangok után: *kapɲ, rakɲ*, azaz *kapj, rakj*), s ezért nyugodtan állíthatjuk, hogy ez a hang sem ma nem fonéma, sem a múltban nem volt az soha, ameddig írásbeli adatainkkal egyáltalában ellenőrizhetjük.

Harmadikul azt szeretném tudni, mi az oka annak, hogy a magánhangzókat manálunk nem az ifjúkorunkban tanult koordináta rendszerben szemléltetjük, amelyből pedig pontosan kiderül, milyen magánhangzók élnek egy nyelvben és milyenek hiányoznak belőle, hanem ehelyett egy hegyesszögű háromszöget használnak, amelybe az egész hangrendszert belezsúfolják. Ez az ábrázolás, legalábbis számomra, nem éppen áttekinthető.

Nem tudom, vajon a latin szakkifejezések *l a t i n o s* írásában BÁRCZMak egyéni álláspontja érvényesül-e, vagy pedig ez valahogy a Helyesírási Bizottságnak BÁRCZI körüli tagjain keresztül, felhivatalos álláspont, de nekem nagyon erőtetettnek látszik a *velaris, palatalis, alveolaris, spirans, qualitas, quantitas*, sőt *horribile dictu cacuminális* (!) írásmód (de viszont pl. *affrikáta*!). Ezek a kifejezések ma már nyugodtan tekinthetők meghonosodottnak, és így magyarul is írhatjuk őket.

BÁRCZI másik általános érdekű nagy munkája, a Bevezetés a nyelvtudományba, négy részből áll. Az első rész címe: „A nyelvtudomány anyaga (tárgya)”. E részben az alábbi kérdésekkel foglalkozik: mi a nyelv, hol és hogyan keletkezhetett, a nyelv és a társadalom, a nyelv általános tulajdonságai, vízszintes és függőleges tagozódása, a nyelvek felosztása. Itt szól a nyelv három alapeleméről: a hangról, a szóról és a mondatról. Ugyancsak itt említi meg az írást is, amely természetesen az élő beszédnek sokszor csak halvány visszfénye. A második rész „A nyelvtudomány problematikája” címet viseli és ebben arról ír, hogyan viszonylik az egyéni nyelv a társadalmihoz (a *parole-langue* viszony), mi a synchronia és diachronia. Szól továbbá a nyelv két összetevőjének, a nyelvtani rendszernek és a szóképzésnek problémáiról. Az utóbbi esetben tárgyalja az eredeti és a jövőnyszavakat. A nyelvtani rendszerrel kapcsolatban szól a nyelvelemek alakjának és funkciójának sajátosságairól. „A nyelvi elemek problematikája” c. alfejezetben tárgyalja a hangot, a szót, a mondatot. A hanggal kapcsolatban említi a fonetika és a fonológia feladatkörét, a hangváltozások sajátosságait, beszél részletesen a hangfejlődésekről *t e n d e n c i á i* ról, megkülönböztetve az általános hangfejlődésektől a szórványosakat stb. És itt tárgyalja a fonéma-változást is, bár ez a kérdés még ma is nagyon tisztázatlan. A szótannal kapcsolatban beszél a szófajokról, a szófajok keletkezéséről, a szóalkotásról. A szóalkotás két oldaláról, jelentésről és a képzőkről stb. A mondatannal kapcsolatban említi a mondat keletkezését és a mondatok fejlődésének néhány mozzanatát. Itt teszi szóvá a helyesírás és a nyelvhelyesség kérdéseit is. A harmadik nagy fejezet „A nyelvtudomány módszere” címen rövid módszertant nyújt. Mi a synchronicus nyelvvizsgálat problematikája (leíró nyelvtan, nyelvjárások anyaga, nyelvatlasz stb.) és mi a diachronikus (nyelvhasonlítás, nyelvtörténet stb.). És végül igen tanulságos „A nyelvtudomány történetének vázlata” c. fejezet, amely az ókortól napjainkig terjedő időszakot öleli fel.

Ez a vázlat, ahogy a fenti rövid ismertetésből látszik, minden lényeges kérdésre ad útbaigazítást. Az egyetlen hiányossága talán, hogy a jelentéstant úgyszólván teljesen kihagyta, mert hiszen az a négy lap, amelyen a jelentésváltozásokkal foglalkozik, különösen Gombocz gyönyörű munkája után, egyáltalában nem elégíthet ki bennünket. Lehet különben, hogy BÁRCZI ezt a részt azért nem tárgyalja bővebben, mert ezt valaki a tankönyv számára külön fogja feldolgozni. Jelenleg, a nyelvtörténeti tankönyv mai helyzete szerint, ez a fejezet van a legkevésbé kidolgozva.

Ami azt a kérdést illeti, hogy a nyelv a közös munka során alakult ki, meg lehetne említeni, hogy újabban a méheknel is felfedeztek egyfajta „nyelvet”, olyan jelrendszert, amellyel a méhek tudtára adják társaiknak pl. az újonnan felfedezett virágzó növények lelőhelyét. Ez komoly bizonyítékul szolgál a fenti feltevés mellett. A nyelvek száma a világon nem több száza, hanem néhány ezerre rúg. Ha pedig az olyan eltéréseket is

figyelembe vesszük, mint amilyenek pl. a szláv nyelvek között vannak, akkor a világ nyelvei több tízezerre tehetőek. Ez esetben pl. a vogul nem egy nyelv lenne, hanem öt, vagy hat, a pápuáknál pedig majd minden falu külön nyelvek számíthatna. Nem ártott volna egy rövid fejezetet adni a nyelv és a nyelvjárás viszonyáról, ahol meg lehetett volna említeni, hogy a nyelv és a nyelvjárás közti különbség nem csupán nyelvi jellegű, hanem nagy része van benne a politikai, művelődéstörténeti fejlődésnek is. A három nyelvcsalád mellé nem ártott volna legalább még a sémi nyelvek felosztását is mellékelni. Az indogermán² nyelvcsaládok közül a szlávból hiányzik a makedón (vagy ha tetszik, macedón), amely 1945 óta mint negyedik délszláv nyelv kivívta önállóságát. A germánoknál nem árt megemlíteni a gót mellett a vandált és a burgundi a keleti germánok között, a frízt a nyugati germánok között. A kelták között talán az írek mellett a skótokról (gaelekről) is meg lehetne emlékezni. A finnugor nyelvek közül hiányzik az inkeri, vagy ahogy legújabbban az észtek orosz névvel nevezik, az izzor nyelv.

A hangfejlődési tendenciák, vagy mint az úgrammatikusok nevezték, hangtörvények kérdésében, úgy látom, BÁRCZI GILLÉRONÉK álláspontjához áll közelebb, akik szerint a hangváltozások egyes szavakhoz kapcsolódva terjednek. Ezzel függ össze BÁRCZINAK az a nézete is, hogy egy hangnak két különböző, egymás mellett élő fejlődési foka úgynevezett visszaütéssel keletkezhetik. Én ezt nem hiszem. Mi szlavisták (és úgy látom, a germanisták is) hozzá vagyunk szokva a kivétel nélküli hangtörvényekhez (ilyenek pl. a palatalizáció, a nyílt szótagra való törekvés eredményei, ahol pl. egyetlen hang kivétel nincs), és ugyancsak nem feltűnő számunkra a teljesen átmenet nélküli nyelvjáráshatár, ahol hat-tíz izofón is pontosan ugyanazon a vonalon halad. Vagyis, számunkra nem meggyőző az a vélekedés, hogy a hangváltozások mintegy szavanként terjednek. Ez pl. már a más fonéma-rendszerű nyelvjárások esetében is megdől. Pl. a keleti-szlávokban nincs sem *t*, *d*, sem *r*, *l* szonáns. Ott valóban az a helyzet, hogy az egyik faluban (Liptó, Nyugat-Szepes) még azt mondják hogy *gde idete*, a másikban már azt, *gdze idzece*, az egyikben még azt mondják *naprsteke* vagy *naprstok*, a másikban *naparsteke* stb. A nyelvjáráskeveredés csak egy-két falura terjed ki. Vagy pl. a lengyel és az ukrán nyelvjárások között ugyanilyen éles határ van, nincsenek köztük átmeneti nyelvjárások. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy mi nem ismerjük az átmeneti nyelvjárásokat, sőt van is belőlük elegendő (szlovák—cseh, cseh—lengyel, szlovák—ukrán, bolgár—szerb stb.), de éppen a tisztá típusok alapján tudjuk, hogy ezek itt valóban keverék nyelvjárások. A lengyelben pl. van egy központi nyelvjárás, a három nagy nyelvjárás találkozásának területén (nem Varsó közelében!), ahol egy, a köznyelvhez rendkívül közelálló nyelvjárás alakult ki. És itt, de csak itt, valóban minden szónál más és más fejlődés tükröződik. Szóval én a romanistáknál kialakult felfogást nem tartom elfogadhatónak, és inkább arra gondolok, hogy a kivételek más nyelvjárásból való átvételek. Ez megint kiválon igazolható a szláv nyelvek alapján, ahol ugyanis egyrészt más indoeurópai nyelvekből való átvételek (pl. az iránból, a germánból) igen jól kitapinthatók, másrészt a szláv nyelveknek egymásból való szókölesönzése is elég világosan igazolható. Ha tehát pl. a lengyelben egymás mellett él egy nazális alak egy nazális nélküliel, itt nem valami régi denazalizációs tendenciáról beszélünk (újabbban valóban van ilyen), hanem arról, hogy a nazális eredeti szó, a nazális nélküli pedig jövevény a csehből, vagy az ukránból. Hasonló a helyzet tudtommal a germanisztikában is. A kivételek esetén más nyelvjárásokból való kölcsönzésről szoktak beszélni, és nem regresszióról, mint pl. a romanisták, akik úgy látszik, a keverék nyelvjárás típusokhoz vannak szokva, akár pl. a hungaristák.

Teljesen egyetérték azonban BÁRCZIVAL abban, hogy helytelen az a feltevés, mely a hangváltozások okait feltétlenül idegen hatására, idegen népelemek beolvadására viszi vissza. Ez az úgynevezett szubsztrátum hatása, szerintem nem igazolható. Amit eddig ilyen címen felhoztak, az közelebbi vizsgálat során legalábbis bizonyíthatatlannak minősült. Ilyen volt pl. a kézelmúltban MOÓR feltévése, mely szerint a magyar $p > j$, $k > h$ fejlődés valami ismeretlen nép nyelvi hatásának tulajdonítandó, a *ty*, *ly*, *c*, *zs* hang pedig a szlávok hatására honosodott meg.

A képzők keletkezésével kapcsolatban az adaptációra van egy kitűnő példa, ti. a szláv *-ov* birtokos képző, amely az *u*-tővű főnevek többes genitívusából vonódott el, itt pedig eredetileg a tőhöz tartozott idg. **sūnou-ōm* > összláv *synov-ъ*, amelyet a nyelvérzék az egyes nominativus *synō* ~ genitívusi *synu* stb. alapján így kezdett tagolni:

² Ez olyan jellegű kifejezés, mint a finnugor: a nyelvcsalád két szélső tagja adja az elnevezést. Az *indoeurópai* szó politikai kisebbségi érzésen alapszik, no és kicsoda szörny szó az *indoeurópnista* az indogermanista helyett, amit pl. BÁRCZI használt.

syn-ovъ. A többes genitivusi funkcióból igen korán, már pl. az ógyházi szlávban is, kifejlődött a birtokos képző funkció: *Petrovъ* 'Péteré'.

És — őszintén megvallva — régóta nem értem, mit jelent a magyarban az ún. „permi jelleg”. Azt-e, hogy a magyar fejlődés bizonyos pontokon „párhuzamos” a permi nyelvekkel (pl. a denazalizáció, a szőleleji zöngétlen zárhangok zöngésülése stb. terén; itt azonban óvatosnak kell lenni, mert lehet, hogy a *d* a fgr. **t*- helyén a *t*-nél is feltehető spirantizálódás eredménye, mint pl. a németben)? Ilyen párhuzamos fejlődés nemcsak rokon nyelvekben, hanem teljesen idegen nyelvekben is végbemehet. És nincs olyan sok permies jelleg a magyarban, hogy ez ne volna véletlen egyezésnek is tekinthető. Ilyen kései véletlen egyezés pl. a szlovén *č* és az orosz *ч*, az ősszláv *tj*, *kti* helyén. Sőt ide lehet ma már venni a szerb-horvátot is, amelyben pontosan ugyanazt a hangot találjuk, mint az oroszban, vagyis palatalizált *č-t* (*č'*), amely különben idegen fül számára tiszta *č* benyomását kelti. Mások, mint látom, ezt a permies jelleget hosszú ideig való együttélés következtében kialakult közös fejlődési tendenciákkal magyarázzák. Én ebben sem hiszek. Vagy legalábbis kételkedem benne. Ha megvizsgáljuk azokat az eseteket, amelyeket e tétel bizonyítására felhoztak, mint pl. a cseh és német Umlaut összefüggése, a magyar és a szlovák mássalhangzó-rendszer egyezése, a deklináció kivétele néhány balkáni nyelvben stb., kiderült, hogy más-más időben egymástól függetlenül lefolyó fejlődésekről van szó. Tehát tulajdonképpen ez is „párhuzamos” fejlődés. Vannak viszont olyanok is, akik ezekben az egyezésekben egyszerűen szókölcsönzéseket látnak. Ha tehát ez a kifejezés, hogy „permies”, csak annyit tesz, hogy itt a permi nyelvekben is jelentkező magyar sajátságokról van szó, de a kutatók a tudomány mai állása mellett nem tudják eldönteni, hogy a fenti három kategória melyikével állunk szemben, akkor beszélhetünk a magyar nyelv bizonyos permies vonásairól.

Nem tudom honnan veszi BÁRCZI, hogy „a *c* > *cs* hangváltozás később a magyarban nem ismeretlen” (108. l.). Példát nem idéz, a hangtörténetében ezt nem is említi, én ilyenről nem tudok. Minek tehát egy szükséztű kézikönyvben kitérni rá?

Ez a néhány megjegyzés, amely különben nem is teljesen BÁRCZINAK szól, természetesen nem rontja le a valóban élvezetes és hasznos könyv értékét.

„A magyar szókincs eredete” BÁRCZINAK talán a legrégebbi tankönyve. Úgy emlékszem, hogy csírája még a debreceni időkhöz nyúlik vissza, ahol talán még a háború előtt jegyzetben is megjelent. Én mindenesetre már mint jegyzettel is megismerkedtem vele. Az előadás-sorozat végeredményben GOMBOCZ hasonló előadássorozatára megy vissza. Ezeknek az előadásainak a sorozata meg is jelent, bár én magam csak a bolgár-török jövevényszavakról és a neo-latin elemekről tartott előadásait hallgattam, litografálva kiadott későbbi jegyzetei közül pedig csak a bolgár-török jövevényszavainkkal foglalkozót ismerem. Ezt csak azért említem, mert ebből kiderül, hogy BÁRCZI ennek az előadás-sorozatnak kapcsán nagymértékben a maga kutatásaira volt hatagatva és legfeljebb a török jövevényszavakra, a finnugor elemekre és esetleg iráni eredetű szavainkra vonatkozólag állt rendelkezésére korszerű összefoglalás, a többi tulajdonképpen mind magának kellett összeállítania. Az anyag felépítése a következő: külön tárgyalja a magyar szókincs különböző eredetű elemeit, kezdve a finnugor eredetűekkel, folytatva a belső keletkezésű szókincsel (indulatszók, hangutánzó szavak, hangulatfestők, állathivogatók, gyermeknyelvi szavak és mesterségesen gyártott, nyelvújítási szavak), amellyel különben előzőleg foglalkozik ilyen alaposan, majd áttér az idegen eredetű szavakra. A jövevényszó ~ idegen szó kérdésének, s a jövevényszó-kutatás jelentőségének tisztázása után áttér az egyes jövevényszócsoportokra nyelvek szerint. Tárgyalja az iráni elemeket, a mongolos jövevényszavakat, a kaukázusi jövevényszavak kérdését, a török, a szláv, a német, a latin, a bizánci-görög, a francia, az olasz és a rumén jövevényszavakat. Minden egyes kategórián belül (kivéve a kaukázusi és a bizánci-görög részt, ahol részletezés nincsen) foglalkozik a kérdés történetével, a magyarság és az illető nép érintkezésének történetével, az átadó nyelv, vagy nyelvek legfontosabb nyelvjárási sajátágaival, és végül vázolja azokat a fogalmi köröket, amelyekre az átadó nyelv hatása kiterjed. Mindenütt bőséges irodalom egészíti ki fejtegetéseit és irányítja útba a további kutatást. Valóban kitűnő kalauz a magyar szókincs történetében. A második kiadás ehhez a részhez még a magyar névkutatásra, a személy- és helynevekre vonatkozó legfontosabb eredményeket is összefoglalta. Ez is kiválóan, mintaszerűen, minden lényeges probléma kellő kiemelésével történt.

Mivel a szókincs történetével magam is sokat foglalkozom, természetes, hogy itt-ott megjegyzéseim vannak BÁRCZI fejtegetéseibe, de hangsúlyozni kívánom, hogy ez munkáját érdemben úgyszólván egyáltalában nem érinti. Ezekkel a megjegyzéseimmel csak az a célo, hogy egy esetleges újabb kiadásban ki lehessen kerülni a súlyosabb hibákat.

Első hiányérzetem talán az, hogy a finnugor elemeknek, nyelvünk kétségtelenül legfontosabb rétegének kevés hely és figyelem jutott. Míg pl. minden jövevényszó réteg-nél aránylag részletes tájékoztatást találunk a legfontosabb hangtani kérdésekről, a finnugor eredetű szavakról szóló részben egyetlen hangtani kérdés szerepel csak, az is olyan formában, mintha teljesen tájékoztatlan laikusoknak szólna. Hát a magyar szókincs eredete című egyetemi tankönyvben nem érdemelne a finnugor eredetű szókincs kissé szakszerűbb és bővebb tárgyalást?

A kaukázusi jövevényszavakkal kapcsolatban, amelyben különben BÁRCZI is az „ignoramus” álláspontjára helyezkedik, azt mondja: „tudjuk, hogy a magyarság vándorlása során a Kaukázus közelében lakott”. Én is azokhoz tartozom, akik stratégiai képtelenségnek tartják, hogy a magyarság képes lett volna zömével északnyugatra áttörni a Don deltáján keresztül, ha a Kubán vidékén lakott volna és a besenyők eszerint északról támadták volna meg őket. De az egész feltevés még azért is hibás, mert akkor közöttük lett volna a kazár birodalom is. Az azonban bizonyos, hogy a kaukázusi népek eredetileg nemcsak a Kaukázusban lakhattak.

Csuvasos jellegű szavainkban a török szókezdő *j-* tudvalevően három- (sőt négy-) féle megfelelést mutat a magyarban: 1. *ír* < török *jaz-* ~ csuvas *šir-*, magyar *író* < török *jaz-* 'köpül'; 2. *gyűrű* < török *jüzük* ~ csuvas *šöre* (így még *gyom*, *gyaláz*, *gyapjú*, *gyónik* stb.); 3. *szél* < török *jäl* ~ csuvas *šil* (így még *szűcs*, *szérű*, *szőlő*). BÁRCZI azt mondja, hogy a magyar hármasság itt három különböző csuvasos török nyelvjárási alakot tükröz, azt mondja tehát, hogy a magyarság ezeket a szavakat három különböző *csuvasos* jellegű nyelvjárásból vette át. Pedig ez valószínűtlen. A csuvas fejlődés ugyanis csak a következő lehetett: őstörök **j* > csuvas **j* > **dž* > **č* > **š* > *s*. A *j* > *dž* hangfejlődés számos török nyelvben végmert, pl. a baskirban, a kazakban. A *dž* > *č* hangfejlődés összefügg a csuvasban általános zöngélenüléssel, de ezt a közbeeső hangot az is bizonyítja, hogy az őstörök *č*-nek a csuvasban éppúgy *s* a megfelelője, mint a *j*-nek. Az *š*-et azért kell feltételezni, mert az *š* nyilván nem közvetlenül a *č*-ből alakult. A magyar hangok tehát a következőképpen felelnek meg a csuvasoknak: a magyar *ír*, *író* még az ősi **jar*, **jaray* átvétele, a magyar *gy* a *dž* fokból fejlődött (a magyar *gy* még a XV. században is *dž*-szerű affrikáta volt, amit bizonyít az, hogy a román *dž* hangot még a XV. században is magyarul *gy*-vel írták át; vö. 1411: *Rugyinoletz*, ma románul *Ruginos*, KNIEZSA: MNy. XLIII, 242), a csuvas *š*-ből való a magyar *sarló* *š*-e (Gombocz és BÁRCZI kételyei e szavunknak a csuvas *šurla* 'sarló' szóval való összefüggésére nézve tehát nem súlyosak), és végül a csuvas *š*-ből valók az *sz-* kezdetű magyar jövevényszók. Azaz szerintem az egyes alakok között nem nyelvjárási, hanem kronológiai különbségek vannak.

A szláv jövevényszavak problematikája egészben véve jól, sőt kitűnően van bemutatva. Néhány hiba, vagy elírás mégis belecúszott az összefoglalásba. Így pl. a szlovák *dž*-nek azért felelhetett meg a magyarban *gy*, mert a szlovák *dž* valamikor, a depalatalizálódásig *dž*-nek hangzott, amely nagyon közel állott az ómagyar *dž*-hez, vagy *dž*-hez. A magyar *kereszt*, *görög* és még egy-két szónak megfelelő szláv szóban a szótagképző *r* csak kései, már a jerek kiesése utáni fejlődés eredménye: a magyarság e szavakban tehát nem *r* szonánst, hanem *r* + tisztá jert hallott. A szláv nyelvekben ugyanis megkülönböztetjük a *trrl*, *trrl* típusokat (ahol az *r* szonáns összsláv eredetű) a *tröl*, *tröl* típusoktól, ahol az *r* szonáns csak a XII. század után — és ott sem mindenütt — alakult ki. A *halom* szó MELICH fejtegetései ellenére, amelyeket magam is többször elfogadtam, aligha lehet orosz eredetű. A magyar *halom* már 1055-ben *o*-val fordul elő, míg az oroszban a *holmō* még a XII. században is mindig *o*-rel van írva. A szó eredhet pl. az ószlovákból is. A kérdés különben még nem egészen világos. A *pap* szó, és talán a *diák* is, a magyar keresztény terminológia bizánci rítusú rétegéhez tartozik, és nem a nyugatihoz. Érdekes, hogy a *lenese*, *szerencse* kérdésében BÁRCZI makacsul ragaszkodik MELICH feltevéséhez, hogy ti. mindkettő egy ószlovén **leča*, **šreča* átvétele (< összsláv **letja*, **šretja*). Úgy látszik BÁRCZI nem győzte meg az én fejtegetésem arról, hogy a nazálisok korában a keleti-szlovénben még *č* volt a *č* helyén, ez a magyarság a helynevek tanúsága szerint *n-ty*-vel és nem *n-cs*-vel vette volna át (a nazális mássalhangzót megőrző nyelvjáráások Karinthia nyugati részében vannak). Másrészt volt idő, amikor a bolgár *št* palatalizáltan *št*-nek hangzott, amely a magyar fülben a *cs* benyomását kelthette. Felfogásom kategorikus elutasítást („másképp Knicsza...”) mindenesetre nem érdemel. BÁRCZINAK joga van nem hinni az általam kifejtettekben, de „kétes”, vagy más hasonló jelzőt tehetne oda a kérdéses szavak elé. Ugyanez vonatkozású több más esetre is. A *hártyá*-t a latin jövevényszavak között tárgyalja azzal a megjegyzéssel, hogy a latin *ch* a „régebbi átvétel esetében *h*, fiatalabb jövevényben *k* alakban mutatkozik, pl. *charta* > *hártya*...”, de újabb *kártya*”. Csakhogy a „régebbi” átvételek közé éppen csak ez az egy

szó tartozik! A *Mihály* név ugyanis még jóval a latin hatás előtt bukkan fel, tehát minden lehet (bizánci-görög, görög-keleti szláv, nyugati-kereszténységű szláv, sőt még talán német is), csak éppen latin nem. Egyetlen egy szóra pedig nem helyes építeni, amikor a *hártvány*nak kitűnő magyarázata van a közép-görögből, vagy a déli-szlávból.

A szláv fejezetekben tapasztalnom kellett, hogy többször nem fogadja el fejtegetéseimet (mint a fenti esetekben), bár jelzi, hogy ismeri eltérő felfogásomat. Olykor azonban úgy tesz, mintha nem ismerné munkámat. Pl. a *pölye* 'lisztpép', szerintem semmi esetre sem függhet össze a szerb-horvát *pića* 'étel' szóval; *korozma* szerintem egyszerűen latin eredetű, BÁRCZI viszont a biztos szlávok között sorolja fel. A *pünkösöd* szóról könyvemben a legterjedelmesebb cikkeket egyikében igyekeztem kimutatni, hogy a feltett szlovén **pinkušti* (BÁRCZI, Hangtört. 48 szerint *pin-k-o-šti*!!) egyszerűen nem létezik, s a magyar szó jól megmagyarázható az ófelnémetből is. BÁRCZI ennek ellenére következetesen szlávnak veszi, holott pl. a *püspök* esetében, amely pedig pontosan a *pünkösöd* címszó után következik, elfogadja az ófn.-ből való magyarázatomat. Hasonlóképpen minden megjegyzés nélkül a szerb-horvátból származtatja a *patyolat*-ot, holott én úgy gondolom, elég meggyőzően cáfoltam ezt a feltevést. Úgy látszik, a *koponya* szóra vonatkozó fejtegetéseim sem nyerték meg tetszését, mert — SIMONYI nyomán — a szlovén *kopánja* 'fateknő' (az *á* emelkedő intonációjú *h o s s z ú* hang!) jelentésű szóból származtatja. De más fejezetekben is számos olyan szót idéz, amelyeknél az én eltérő magyarázatomat meg sem említi. Itt van pl. a *szász* szó, amelyet én a szláv eredetűek között tárgyalok (főleg az *sz-ek* miatt), ő megjegyzés nélkül közép-felnémetnek veszi. Németnek tartja a *mozsár* szót is, pedig ez is kétségtelenül szláv eredetű. De a *garas* szóról is meg lehetne említeni, hogy kétes eredetű (származhat a csehéből is). És latinnak tartja a *máza* szót, pedig ennek keleti eredete egészen bizonyos.

Többé-kevésbé határozottan felvetem a következő szavak ófelnémet eredetét: *marha* (< ófelnémet *merchat* 'áru' < latin *mercatus*), *pünkösöd*, *monostor*, *kehely*, *pohár*, *sajtár*. A *kehely* régiségét BÁRCZI is elismeri, de ha a németből való — és bizonyos megfontolások miatt szláv eredetű nem lehet —, akkor még a kereszténység kezdetén kellett átkerülnie, mert ahol *m i s e* volt, ott *k e h e l y* nek is kellett lennie. Ugyanez a megfontolás érvényes a *püspökre* és a *pünkösdre* is.

A latin elemek sorából törölnünk kell azokat a régi szavakat, amelyekben a latin *s* helyén *sz-et, c-t* találunk: *árboc*, *fácán*, *gadóc*, *kecele*, *párduc*, *pásztor*. FLUDOROVITSNÁL még valamennyi latinnak számított, BÁRCZI már csak hármat említ, azt is kételkedve. Ezek mind görög eredetűeknek látszanak, talán az *árboc*-ot kivéve, amelynek nem tudom a magyarázatát (de latin már csak ezért sem lehet, mert hogy jutott volna be a hajózás szaknyelvébe egy latin eredetű szó!). Érdekes, hogy míg a 106. lap szerint a *párduc* „valószínűen szláv közvetítéssel” került a magyarba, egy lappal később már a „biztosan latin eredetű” szavak közé van sorolva! Ugyanígy a *játyol* a 109. lapon görög, a 119-en olasz!

Ami ófrancia és provençal elemünk kérdését illeti, nem hiszem a *zománe* vallon eredetét, mert a németből is meg lehet fejteni. A régi magyar *zomálc* ugyanis másból, mint a németből nem magyarázható, ebből pedig hasonlással igenis fejlődhetett *zomálc* > *zománe* (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 973). Teljesen valószínűtlennek tartom a *dézma* változatnak a *provençal* ből való magyarázatát, először azért, mert egy adat nem adat (ez volna az egyetlen átvétel ebből a nyelvből!), másrészt a *dézma* származhat a velencei olasz nyelvjárásból, abból, amelyben a *ge, gi* szótag *ze, zi*-vé fejlődött (vö. *evanzelio*, *Zuane* 'Joannes' stb. MELICH, SzlJsz. I/2, 34). Egy másik, de szintén észak-olasz nyelvjárás *dežíma* alakjára megy vissza viszont a *dézma* változat. Ezeket is megírtam, de BÁRCZI ezekre sem reflektált.

Az olasz jövevényszavak között megint szerepel az *osztriga*, pedig, mint nálam olvasható, a szó a horvátban is így hangzik, olasz származása tehát legalább is kétes. Hiányzik viszont pl. a *tányér*, amely szerintem kétségtelenül az olaszból származik. Biztosan olaszoknak vehetők az *esperes* (< **aržiprišt*), *eretnek*, *remete*. Az utóbbinál nem értem a „nehezebben besorozható szó” megjegyzést. Ennél sem utal BÁRCZI az én munkámra.

A második kiadásban BÁRCZI jónak látta a magyar névkutatás legfontosabb eredményeit is feldolgozni. Nem tudom, hogy helyesen tette-e. A tankönyv nem való megoldatlan problémák körüli állásfoglalások regisztrálására, különösen akkor, ha az nem is tananyag. Remélem ugyanis, hogy ez a fejezet nem azért szerepel itt a tankönyvben, mert tan- és vizsgaanyag, hanem egyszerűen azért, mert itt lehetett a legkönnyebben kiadni. Különösen a személynevekkel foglalkozó szakaszokat érzem nem kielégítőknak. Nem azért, mintha BÁRCZI rosszul foglalta volna össze az eddigi kutatás eredményeit. Nem, az összefoglalás, mint összefoglalás kitűnő, ellenben: nem volt mit összefoglalni.

Az eddigi kutatás ugyanis, beleértve még PAIS DEZSŐnek aránylag átfogó jellegű jelentés-tanát is, tulajdonképpen nem nyúlt az ómagyar személynévanyag zöméhez, hanem csupán mazsolákat szedegetett belőle. Ebből pedig az ómagyar személynévek rendszerét rekonstruálni nem lehet. Ennek a rendszernek a hiánya érződik legjobban BÁRCZI összefoglalásában. Hogy miképp kellene feldolgozni a magyar személynévanyagot, arra itt még csak vázlatosan sem mutathatók rá, de nagyjából bemutattam ezt egy litografálva, 15 példányban megjelent dolgozatomban, melyben vázlatot adtam a magyar és a szlovák, ukrán családnevek rendszeréről. Mindenesetre két nagy csoportot különböztethetünk meg: a közszoji és nem közszoji eredetű nevek csoportját. Az elsőt, amely a magyar névanyagnak jelentéktelen százalékát alkotja, feldolgozta PAIS DEZSŐ (én ugyan a nem magyar eredetű appellatívumokból származó neveket már a következő csoportban tárgyalnám), de a második csoportot még senki sem próbálta elrendezni. Ami pedig a török, a német és a szláv eredetű névanyagot illeti, jobb, ha ebből a rendszerből egyelőre kimarad, mert lehet, hogy nem is magyar személyek viselték (az olyanok természetesen, mint *Árpád*, *Gyej-csa* stb. már magyar személynévek). De ott vannak százával az olyan nevek, mint *Be-cs*, *Be-cse*, *Be-csej*, *Be-ce*?, *Be-cő*, *Be-csk*, *Be-cske*, *Be-csüs*, *Be-d*, *Be-da*, *Be-dad*, *Be-de*, *Be-decs*, *Be-dek*, *Be-dk*, *Be-düs* (ugyanczok *Bécs*, *Béd* alakban is), *Bé-n*, *Bé-ny*, *Beh-ed*, *Bej-d*, *Be-k*, *Be-ke*, *Be-ked*, *Be-kes* (? *Bé-la*, *Be-lüd*), *Be-na*, *Be-nka*, *Be-nke*, *Be-n-da*, *Be-n-se*, *Be-s*, *Be-sa*, *Be-ska*, *Be-sü*, *Be-t*, *Be-la*, *Be-te* stb., stb. Hasonló neveket mindenki tömegesen találhat az Árpád-kori okmánytárainkhoz készített mutatókban, nemcsak a *Be-* kezdetűek között, amelyeket találmra vettem elő, hanem a *Ba-*, *Bi-*, *Bo-*, *Bu-*, *Csa-*, *Cse-*, *Csi-*, *Ka-*, *Ko-* stb. kezdetűek között is. Persze könnyíti pl. a fent felsoroltak közül kiemelni a *Bese* személynévet és a törökből származtatni, de akkor mit csinálunk a *Ba-s*, *Ba-sa*, *Bi-sa*, *Bo-s*, *Bó-sa*, *De-sa*, *Do-sa* (nem *Dou-sa*!), *Ma-sa*, *Me-sa*, *Me-sü*, *Mi-sa*, *Mo-s*, *Mo-sa* stb. féle alakokkal, amelyek semmiféle közszojival nem hozhatók kapcsolatba. Én azt hiszem, amit egy mondatban BÁRCZI is jelez (s ezt én már 1934-ben hangsúlyoztam: AECO. I, 119, és az Akadémián is tartottam róla előadást valamikor 1950 körül), hogy itt egy letűnt névrendszer romjairól van szó, amelynek a lényege a rendkívül változatos becézés volt. Ez a becézés pedig nyílt egyszótagúvá csonkult eredeti (közszoji eredetű?) nevek-ből alakult. Természetes azonban, hogy ezek a becealakok a kereszténység korában már új nevek rövid alakjaivá adaptálódtak (pl. a *Benedek* stb.). Hogy a magyarban még a vezérek korában is milyen általános volt a nevek becézése, mi sem jellemzőbb, mint az, hogy még a vezérek magyar neve is csak becézett alakban ismeretes (*Árpád*, *Előd*, *Júto-csa*, *Gyej-csa*, *Vaj-k* stb.). Volt idő, amikor a régi magyar személynév rendszert „törökös”-nek tartották. Szó sincs róla! A török személynévanyagot a dicsekvő névösszetételek ('hold-herceg', 'diznó-apa' stb.) és a becézés teljes hiánya jellemzi. Semmi ilyesmi a magyarban nincs. A magyar nevek egyszerűek, szinte már túlságosan is szerények ('árpácska', 'szemecske', 'nincs is', 'nem is él' stb.) és a becézés az uralkodó benne. É téren még a szlávokat is túlszárnyalják.

A családnevek kialakulása (amit BÁRCZI kételeműnek nevez) talán elég szemléletesen van leírva, de a családnevek rendszerezését még csak meg sem kísérl.

Szeretnék itt még néhány szót mondani az én személynévtani kutatásaimról. Én soha rendszeres kutatásokat a személynévek terén nem végeztem. Helytelen tehát az én (egyébként teljesen önzetlen, ingyenes és majdnem névtelen) segítségemet a településkutatás számára valamiféle feldolgozásnak feltüntetni, mint pl. BENKŐ teszi. Arról volt ugyan szó, hogy az ő s s z e s megyék anyagának összegyűjtése után és ugyanabban a sorozatban névtani, elsősorban családnévtani szempontból feldolgozom az egész névanyagot. Ez azonban nem valósult meg, csupán három megye névanyaga alapján próbáltam csinálni a történések számára egy vezérfonalat, hogy a magyar és a szláv családnév típusok leggyakoribb változataiban tájékozódni tudjanak. Úgy tudom, teljesen felesleges volt. És ez a feldolgozás igenis nyelvészeti, és nem településtörténeti szempontú, mint azt BENKŐ nyomán BÁRCZI (125. l.) állítja. Egyébként sohasem állítottam, hogy a történéseknek adott név-minősítéssel én bármilyen nyelvészeti feldolgozást elvégeztem volna.

A helynevekre vonatkozó fejezetek már sokkal világosabbak. Itt azonban BÁRCZI az összefoglalás számára sokkal jobban feldolgozott anyaggal rendelkezett. Mivel e megállapítások legnagyobb része amúgy is tőlem származik, s BÁRCZI ezeket helyesen adja vissza, e fejezetekhez különösebb hozzáfűzni valóm nincs.

BÁRCZI GÉZA legnevezetesebb munkája azonban e sorozatban nem az eddig említett, hanem a „Magyar hangtörténet”, amely immár szintén második kiadásban áll rendelkezésünkre. Hosszú éveken át tartott előadásai során fokozatosan jött rá BÁRCZI a GOMBÓCZ-féle szintézis gyenge pontjaira, és egymásután járult hozzá kisebb-

nagyobb tanulmányzaiban a kérdések tisztázásához. Legnagyobb teljesítménye e téren a Tihanyi Alapítólevél teljes nyelvi feldolgozása volt, amikor is kénytelen volt az ómagyar hangtörténet minden kérdésében állást foglalni. Úgy gondolom, hogy előadásának frissességét és pártosát éppen ezek a saját részletkutatásain alapuló eredmények adják meg. De BÁRCZI a későbbi korok nyelvével is aránylag sokat foglalkozott, azért is tud sok eredeti eredményt nyújtani. Itt is kiemelem, hogy én BÁRCZI eredményeivel általában egyetérték, sőt hangsúlyozom, hogy a sorozatban megjelent művei közül ebben nyújtja a legtöbb eredeti, önálló eredményt. Ha mégis itt-ott ellentmondok neki, az azért van, mert hiszen számos kérdésben még ma sincs teljesen kialakult vélemény, az enyém tehát legfeljebb egy a több közül (és mivel én újabban keveset foglalkozom a magyar nyelvtörténettel, e problémák nem is a fontosabbak közül valók). Eltérhetnek nézeteink azért is, mert vannak olyan területek, ahol én esetleg pillanatnyilag jobban lehetek tájékozódva, és végül azért, mert elvégre az advocatus diaboli szerepe egyenesen kívánatos a tudományban.

A magyar nyelvtörténet korszakainak beosztásával mostanában sokat foglalkoztak. Végeredményben azonban mégis vissza kell térni a nyelv tudományi szempontú felosztáshoz. A társadalmi és gazdasági változások szerinti korszakolás nem jó, de BÁRCZIÉ, a külső politikai korszakok szerinti éppen olyan hibás. Tehát igenis helyesebb volt GOMBOCZ „előmagyar” és „ősmagyar” korszakolása, mint BÁRCZINÁL az „Urál vidéki őshaza” nevű korszak és a „vándorlások korszaka” felvétele. Az ómagyar korszak sem a kereszténység felvételétől kezdődik (a kereszténység a magyar nyelvet talán gyorsabb fejlődésre ösztönözte?), hanem az első magyar nyelvemléktől, Konstantinos Porphyrogenetos 950 körüli feljegyzésitől.

A „sorvadó” magánhangzók e-féle hangszíne úgy látszik egyidőben valóság lehetett, nemcsak franciás hangjelölés nyoma. Mint arra már régen rámutattam (Magyarok és Románok I, 152) a románban néhány -d végű magyar névnek -de szöveg felel meg, ami aligha lehet más, mint a magyar tövégi magánhangzó e-féle reflexe (*Gesztrágy* > román *Gestrade*, *Korpad* > román *Corpade*, *Monora*, ómagyar *Monorád* > román *Mănărade*, *Pánád* > román *Pănade*, *Hesdát* > román *Heşdate*, *Ősanád* > *Cinade*, *Szentegyed* > *Sântejude*, és talán idevalók a magyar *Várad* > román *Oradea* félek is).

Az ő hanggal kapcsolatban az 1075/1217. oklevélből idézett *orduksara* és *feniosau-nica* törlendő, mert az 1217. évi oklevél, amely az 1075. évi alapítólevelet átírta, nem hiteles (SZENTPÉTERY, Reg. I, 20). Sajnos, a román *Ciuc* a magyar *Csik* megyénév helyén nem bizonyítja, hogy a magyarban e névben veláris *i* lett volna. A románban ugyanis a *či*-hangkapcsolatból sokszor vált *ču*-: román *ciumă* < latin *cyma*; román *ciur* 'szűrő' < latin *cibrum*, román *ciutură* < latin *cytola*. A magyar *karvaly* végeredményben magyarítható egy török *qıryuj*-ből, de a szláv *kraguj*, *kroguj* csak egy török *qaryuj*-ből való lehet, és mivel ilyen alak valóban van (KÁŠFARĪ, vö. KNIEZSA, SzlJsz. I/2, 851) nincs semmi szükség a magyar alak szempontjából is nehézségeket okozó *qıryuj*-ből kiindulni (a *qıry*-a-j nyilván sajátóhik).

Az ómagyar hangrendszer rekonstruálásában a legnagyobb nehézséget talán az okozza, hogy a finnugor előzmények úgyszólván teljesen bizonytalanok. És a helyzet egyelőre szinte reménytelen, hiszen a magánhangzók rekonstruálásával eddig alig foglalkozott valaki (a régi sikertelen kísérletek után újabban a finn-volgai nyelvek vokalizmusát E. ITRONEN, az obi-ugor nyelvekét pedig W. ŠTERNITZ kutatta). Ha tekintetbe vesszük a rendkívüli nehézségeket, amelyet a feladat jelent, a finnugor vokalizmus kutatóinak száma nagyon kevésnek bizonyul. Az indogermanisztika területén minden nyelvcsaládra sokkal, de sokkal több kutató jut. Noha összehasonlíthatatlanul régiebb szövegekkel is rendelkezünk, mint a finnugor nyelvekre vonatkozólag, mégis majdnem egy évszázadig tartott, amíg a mai eredményeket elérték. És ha arra gondolunk, hogy milyen rendkívüli óleslátás kellene pl. a mai szláv megfelelőekből egy ősszláv alapalakra visszakövetkeztetni az ógyházi szláv nyelv segítsége nélkül, amely a problémák kulcsát szolgáltatja (pl. orosz *beręza*, lengyel *brzoza*: olv. *bzsoza*, cseh *břıza*, szlovén *bręza*, szerb-horvát *breza*, *bręza*, *brıza*, bolgár *bręza*, ősszláv *bręza*, ősszláv **berza* < indogermán *beręa*; vö. német *Birke* stb.), akkor belátjuk, hogy milyen nehéz feladat előtt áll a finnugor nyelvtudomány, ahol ez a munka most kezdődik. Hát még ha tekintetbe vesszük, hogy mennyi jövevényszó került át egyik szláv nyelvből a másikba, amelyek a képet a felismerhetetlenségig megzavarják. Ez nyilván ugyanígy van a finnugor nyelvek esetében is. Ezért érthető, hogy a magyar magánhangzók e r e d e t i hangszíne ma is bizonytalan. Ma is csak annyit tudunk többé-kevésbé biztosan, hogy eredetileg vajon palatálisak, avagy velárisak voltak-e. ŠTERNITZ eredményei azonban — ha nem is teljesen elfogadhatók — a jövőt illetőleg biztatóak. Nyomukban az embernek az a benyomása támad, hogy bármilyen nehéz, de mégis lehet a h e t eredményt elérni. A magyar magánhangzók történetének másik fogyatékosága,

hogy a jövevényszavak sincsenek kellően feldolgozva. Fájdalmasan hiányzik az iráni réteg hangtani feldolgozása, de tulajdonképpen sincsenek komoly munkálatok a szláv, a német és a latin elemek hangtánát illetően sem. Tehát — bármennyire is furcsán hangzik — a magyar magánhangzók történetére vonatkozólag egyetlen-egy biztos támpontunk van, és ez a honfoglalás előtti török jövevényszó réteg! Amint BÁRCZI munkáját már első kiadásában áttanulmányoztam, ez az egyoldalúság azonnal szememből ötlött. De ebben nem ő a hibás, hanem az eddigi kutatók, akik a jelzett területeket még nem dolgozták fel. Az volt a nagy fogyatékosága LAZICZIUS híres tanulmányának, az „Egy nagy pör felújítása”-nak is, hogy pl. a szláv jövevényszavak tanulságait nem is igyekezett hasznosítani. És ezt éreztem, és érzem BÁRCZI mostani munkájának olvasásakor is!

Az ómagyar magánhangzók történetével kapcsolatban úgy látom, hogy a hangsúlytalan szótagok magánhangzói, főleg a három és több szótagú szavak második szótagjában, nem fejlődtek azonosan a hangsúlyos helyzetben álló szótagok magánhangzóival. Bár a nyíltabbá válási tendencia ezekre a szótagokra is kiterjed, mégis korábban, a nyíltabbá válás előtt, úgy látszik, ilyen helyzetben legalább egy fokkal zártabbá válás állapítható meg. Bár a kérdés még számomra sincs teljesen tisztázva — szláv elemeink hangtani vizsgálatával ugyanis még nem vagyok készen, főleg a helynévanyag feldolgozása nagyon hiányos —, már most is úgy látom, hogy a (*barona*) > *borona*, *szalonna*, *kaloda*, *kalangya* > *kalongya*, *mostoha* > *mustoha* stb. a szláv *brana*, *slanina*, *klada*, *kladnja*, *maštecha* helyén csak zártabbá válással magyarázható. Hogy ebbe a kategóriába tartozik-e, vagy másként magyarázandó az a jelenség, amikor az idegen nyelvi *o*-nak az ómagyarban *u*, a mai magyarban *o* a megfelelése, még mindig nem tudtam eldönteni. De szláv példákon kívül még törökök is tartoznak ide (török *bor* > ómagyar *bur* > ma *bor*; szláv *postavъ* > ómagyar *pusztou*, vö. KTSz.-ban *puszté* > ma *posztó*; szláv *pot-rochъ* > ómagyar *putruh* > ma *potroh*, szláv *močilo* > ómagyar *mucsula* > ma *mocsolya*; szláv *Monislav* szn. > ómagyar *Munuszlou* > ma *Monoszló*; szláv *Soběslav* > ómagyar *Szubuszlou* > ma *Szoboszló* és még néhány példa). BÁRCZI (34. és 43. l.) ezekkel szemben tanácstalan. Nem veszi észre, hogy itt azonos jelenségről van szó, és a török adatokat elválasztja a szlávoktól. A török eredetűeket egy t ö r ö k zártabb *o*-ból magyarázza, a szlávoknál pedig helyesírási sajátásra gondol! Erről azonban szó sem lehet! És az 1341-ben fellépő *munustur* a korábbi *m o n u s t u r* helyett szintén nem lehet semmiképp sem helyesírási sajátosság, hanem a m a i ejtés: *monostor* őse, és egyszerűen asszimilációval keletkezett. Azaz, amit én ezzel a pár mondattal szeretnék jelezni, az annyi, hogy az ómagyarban igenis kellett lenni bizonyos zártabbá válási tendenciának is. Akár úgy, hogy volt egy nyelvjárás, amelynek magánhangzó rendszere zártabb volt (ez a török és a szláv *o*-kat *o*-val vette át), és volt egy olyan, amelyik nyíltabban hangzott (és itt az idegen *o*-t *u*-val helyettesítették), akár úgy, hogy volt egy nyelvjárás, amelyben valóban zártabbá válás történt. Mindenesetre korai zártabbá válás igenis van, és ez nemcsak helyesírási látszat, ahogy ezt BÁRCZI tetszetős teóriája felteszi. Elismerem azonban, hogy az esetek nagy részében ma az ő elmélete magyarázza meg a legjobban az *o* > *a* változást, de amint azt a fenti néhány példa is mutatja, ez minden esetben nem fogadhatjuk el kielégítőnek. BÁRCZI elméletének lényege (54—6. l.) ugyanis az, hogy egyrészt volt egy illabiális *á* > labiális *a*, másfelől egy *o* > labiális *a* fejlődés, és ez a kettő, mikor az *á* és az *a* még egyidejűleg élt a beszélők ajkán, összekeveredett. Egy *á* > *o* fejlődés azonban BÁRCZI nézete szerint (56. l.) sohasem volt! Amit a régi adatok mutatnak: pl. török *Taş* > ómagyar *Tosu* (Anon.) > mai *Tas*, az szerinte sem más mint *í r á s s a j á t s á g*, mert az *o* egyszerűen a labiális *a* jele (SZINNYEI, majd LAZICZIUS elmélete). A fenti példák azonban némileg komplikáltabbá teszik a helyzetet.³ Kétségtelenül kiderül belőlük az, hogy ilyen *á* > *o* hangváltozás — legalábbis szórványosan — valóban történt, s az ilyen szavakban írott *o* nem csak helyesírási sajátosság. Ami pedig Konstantinos Porphyrogenetos *τάσις* adatát illeti egy török *toqšin* helyén, ebben én igazán nem látom a labiális *a* első nyomát, hiszen RÁSONYI ugyanott egy csomó példát felhoz, hogy Konstantinos a török *o*-t *a*-val jelöli! Sőt *Zálta* van nála Anon. *Zulta*-ja nevének megfelelően, pedig itt biztosan az *u* az eredeti.

³ Volt MELICH JÁNOSnak egy előadása a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, amelyen a *jo* > *i*-fejlődés alapján bizonyította, hogy az ómagyarban volt egy illabiális *á* > *o* hangváltozás. Az előadás sohasem jelent meg (vö. Gombocz: Klebelsberg-Emlékkönyv 158). A bizonyítás talán a következő érveléssel történt: A szókezdő *i*-, pl. az *ihar* szóban, csak egy eredeti *jo*-, vagy *ju*-hangkapcsolatban keletkezhetett. Mivel pedig az *ihar* a *javor*-ral és a *juhar*-ral együtt a szláv *javorъ*-ból való, világos, hogy itt *ja* > **jo* > *ju* hangfejlődésnek kellett végbemennie. Azt hiszem így magyarázható az *ír* és *író* is a török *jar*- és *jaray* helyén: **jor*, **joray* > *ír*, *iray* > *írou*.

A nyúlás még szintén kiderítetlen probléma. Készséggel elfogadom, hogy a legtöbb nyúlás a tövégi redukált vokális kiesésének következménye, csak szeretném, ha ezt egyelőre óvatosabban fogalmaznók. Ami ti. a török és a szláv eredetű szavakat illeti, eredhet a nyúlás az átadó nyelvből is. Amióta tudjuk, hogy a törökből voltak eredetileg hosszú magánhangzók is (LIGETI: MNy. XXXIV, 65), a török jövevényszavakban is számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy a szó már hosszú magánhangzóval került át a magyarba. De itt a részleteket nem ismerem. A szláv jövevényszavaknál azonban ezt minden esetben tekintetbe kell vennünk. A szláv nyelvekben eredetileg mindenütt volt kvantitás, ott is, ahol ma nincs. Sajnos, az egyes szláv nyelvekben ma is más és más helyen van hosszú, ill. rövid időtartamú magánhangzó. Csak példának említem meg, hogy pl. a „régii” emelkedő intonáció helyén a csehben hosszú, a szerb-horvátban rövid hang áll. Viszont a „régii” eső intonáció helyén a csehben rövid, a szerb-horvátban pedig hosszú hang áll. Az „új” emelkedő intonáció alatt pedig mindkét helyen hosszú hang jelentkezik. A szlovénban megint mások a szabályok. Itt mindkét esetben hosszú hang alakult ki. Csak bizonyos esetekben van itt rövid hang. A felsorolt szláv eredetű szavak közül a *csíny*-nek a szh.-ban és a szlovénban hosszú, a szlovákban rövid hang, a *zsir*-nak a szh.-ban, a szlovénban, a szlovákban hosszú, a *gát*-nak a szh.-ban és a szlovénban hosszú, a csehben, a szlovákban rövid, a *kád*-nak a szh.-ban hosszú, a csehben hosszú, a szlovénban rövid, a *mák*-nak a szh.-ban, a szlovénban és a szlovákban rövid, a csehben hosszú magánhangzó felel meg (lehet azonban, hogy az ószlovákban ez szintén hosszú volt), a *rák*-kal és a *barát*-tal valamennyi szláv nyelvben rövid hang áll szemben. Ezek alapján én megfontolandónak tartanám e szavakban m a g y a r pótlónyújtással magyarítani a hosszúságot. Ezt csak a *rák* és *barát* esetében (valamint természetesen még számos más esetben) merném nyugodtan megtenni. Biztos azonban, ahogy BÁRCZI is mondja, hogy a „sorvado magánhangzók eltűnésével kapcsolatos nyúlás” van a *málna*, *kálna*, *pálca*, *jérce*, *párna*, *máglya* stb. esetében. A három szótagú szavakban ugyanis az eredeti hosszú magánhangzók a hangsúly előtt megrövidültek. Viszont a *drága* már biztosan hosszan került át és nem a magyarban alakult „hasonulásos nyúlással”. Ezt az egész kategóriát így nem is hiszem. A *bálcány*-nak pl. a kaj-horvátban is *bálcán* (hosszú hang!) felel meg.

A későbbi, XIII—XIV. század után zártabbá válás világos példái közé tartozik a *mostoha* > *mustoha*, *javor* > *juhar* (szerintem kettős fejlődés: szláv *javorъ* > magyar *javor* ~ és magyar **jahor* > **johor* > *ihor* > *ihar*; **johor* > *juhor* > *juhar*)-és a *viasz* > *viosz* (1519-től) > *viusz* (a XV. század elejétől).

Ideje volna már a geminációt is közelebbről megvizsgálni. Ez úgy, ahogy ma tanítjuk, szintén zavaros.

BÁRCZI hangtörténeti és szókinctörténeti munkáit szépen egészíti ki MÉSZÖLY GEDÉON könyve, amely a Tihanyi Alapítólevél, Anonymus, a Várad Regestrum részleteihez, valamint a Halotti Beszédhez és az Ómagyar Mária Siralomhoz ad mindvégig olvasmányosan megírt, rendkívül érdekes szó- és alaktani magyarázatokat. Itt bizonyos mértékben kárpótlást találunk a BÁRCZMÁL hiányzó finnugor szómagyarázatok hiányáért. Az olyan szómagyarázatok, mint a *jok* és *fej*, *víz* és *ügy*, *mell* és *máll*, *fal*, *ló* és terminológiája, *orr*, *orom* stb., alkalmat adnak a szerzőnek arra, hogy a finnugor nyelvazonlítás elveibe bevezesse az egyetemi hallgatókat, amely sajnos, a mai napig is nélkülöz legalább egy olyan finnugor összehasonlító kézikönyvet, amilyen pl. SZINNYEI JÓZSEF „Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft” című munkája volt. Erre különben a szakembereknek is nagy szükségük volna. MÉSZÖLY munkája nagyszámú finnugor szófejtő részlete mellett sok rendkívül tanulságos szótörténeti és alaktan-történeti fejezetben is bővelkedik. Elég legyen itt csak a *síkság*, *buktat* ~ *bujtat*, *áld* ~ *ágyú* ~ *alkalom* ~ *alkonyodik* szócikkeket említenem, amelyek valóban a tudományos fejtegetések gyöngyeihez tartoznak, bár megvallom, hogy mint MÉSZÖLY minden munkája, úgy ez is egy kissé fárasztó, mert nagyon bőbeszédű. Ezek a fejezetek azonban sok újat, általam nem ismert részletet tartalmaznak. Ezzel szemben a könyv második fele, 106—261 l., már a szerző többször is publikált gondolatait foglalja magában a HB. és az ÓMS. olvasására vonatkozólag. Nem óhajtok vitába szállni MÉSZÖLY nézeteivel, amelyeknek legnagyobb része SZINNYEIVEL való vitázása közben még valamikor a húszas években alakult ki. Itt csak egy-két apróságot akarok megemlíteni, nem mintha MÉSZÖLYT meg akarnám győzni velük, hanem hogy bemutassam MÉSZÖLY módszerének bizonyos árnyoldalait is.

Ilyen jellemző kérdés a *falu* tövégi *u*-jára vonatkozó, immár több mint harminc éves vita. MÉSZÖLY szerint a vogul megfelelő és a népnyelvi *falu*-ja alak alapján az *u* nem lehet eredeti *v* tö emléke, hanem ebben a szóban kivételesen megmaradt a tövégi magánhangzó. Azt mondja ugyanis, hogy a *falu* szónak a régiségben soha sincs valami **folu*-u frott alakja. Pedig kimutattunk az 1233-as *Oyu-foluu*-tól kezdve a *folou* alakokon keresztül a *falo*-ig legalább tíz különféle adatot különböző időből, amelyeket legnagyobb-

részt PAIS DEZSÓ szedett össze. Nem elég. Nem meggyőzők, mert mind „írás hibák”.⁵ Nem számít az sem, hogy az országban t ö b b s z á z *falva* végű helység van, amely mégis csak a *v t ő* eredetisége mellett tanúskodik. Hiába! MÉSZÖLY kijelenti, hogy a helynevek hangfejlődése más, mint a közszavaké. Ezt azonban legfeljebb olyan ember mondhatja, aki helynevekkel sohasem foglalkozott, másnak pedig nem hisz. MÉSZÖLY azzal is érvel, hogy a nép mindenütt *falu-já-t* mond, és már SYLVESTER korában is így mondta. Lehet. De mit jelent mindez? Azt, hogy a *falu* ~ *falva* váltakozásból az alanyeset győzött a XVI. század elejére, viszont pl. a *könyü* ~ *könyve* váltakozásból általában a ragozott alak került ki győztesen az alanyesetben is. Közismert példái ezek az analógiás kiegyenlítődesnek. Ugyanolyan példa a *kapu* is, amelynek szintén *kapu-ja* van, és nem **kapva*. Itt igazán nem kételkedhetünk benne, hogy eredetileg **kapuy*, még régebben **kapuy* volt az alakja, mert e szóra is van egy régi kettőshangzóra valló adatunk (1162: *Copuu* Sopronm. Okm. I, 2), amely ebben a korban igenis komoly bizonyíték, annál is inkább, mert a *kapu* a török *qapuy* szóból ered.

A másik kérdés: voltak-e diftongusok az Árpád-korban, vagy sem. MÉSZÖLY szerint a *volov*, *odou* stb. alakok nem *volov*, *odou* (illetőleg, ha elfogadjuk BÁRCZI feltevését, hogy itt az *o* a labiális *a* jele, *valou*, *adou*), hanem *volov*, *odov*, esetleg *volóv*, *odóv*-nak olvasandók. Mindez mire van alapítva? Arra, hogy a HB.-ben *vima-gg-omuc* van, de *ov-g-a*, az egyszerű *g* tehát azt mutatná, hogy itt nem volt gemináta, mint az előbbiben, annak jeléül, hogy itt a *gy* előtt egy *m á s s a l h a n g z ó* állt. Szellemes, mint MÉSZÖLY minden különvéleménye, de nincs tekintettel pl. az *-eu*-val írt alak *-ő* fejlődésére, amelyet ugyanis egy *-eü* diftongusból tökéletesen megértünk, míg egy *-ev* alakból nem. De erről MÉSZÖLY egyszerűen nem szól. Kikerüli! De valóban van egy-két példánk arra, hogy a szótag végén álló *-v* nem diftongizálódott, hanem egyszerűen kiesett. Ez történt a *Léka* és *Légrád* helynevekben: szláv *Levka* szn. és *Lev-grad*. Mindkét esetben azonban *é* és nem *ő* az eredmény.

E két példával csak azt szerettem volna illusztrálni, hogy MÉSZÖLY ugyan igen nagy tudású, ötletes, majdnem zseniális ember, de van két hibája. Az egyik a makacs-sága: az egyszer elfoglalt álláspontjához körömszakadtáig ragaszkodik. Nem jó vitatkozó partner, mert biztos, hogy nem lehet meggyőzni. Másik hibája az, hogy hajlamos a *m a g a* igazságát keresni az objektív igazság helyett. Az ellenfél gyenge pontjait is szívesen kihasználja a maga igazának bizonyítására, és következetesen elhallgatja a véleményével ellenkező tényeket. Holott mi ahhoz vagyunk szokva, hogy akár a saját magunk véleményét is módosítsuk, ha új, addig nem ismert anyag bukkan elénk, vagy ha mások érvelése meggyőz bennünket. MÉSZÖLYNél ez majdnem ki van zárva. És ez az, ami ennek a zseniális embernek az ifjúságra gyakorolt hatását annyira csökkenti.

A másik munka, amely BÁRCZI fenti műveit kiegészíti, BENKŐ LORÁND nyelvjárás-története. Az első rész tulajdonképpen az általános nyelvészet bizonyos kérdéseit tárgyalja részletesebben (a nyelvjárások mibenléte, a nyelvjárás jelenségek keletkezése, terjedése, a nyelvi egyesülés és elkülönülés okai, nyelvjárástipusok stb.); ezek mind olyan dolgok, amelyek megvannak minden általános nyelvészeti munkában; és amelyeket — persze sokkal rövidebben — BÁRCZINál is megtalálunk. A második fejezet már valamivel konkrétabb, mert a történeti nyelvjárás kutatás módszerével foglalkozik (a nyelvemlékek helyhez kötése, az irodalmi norma hatása az író nyelvére, az egyes egyének nyelvéllapotának keveredése stb.). A harmadik fejezet pedig, amely a magyar nyelvjárások történetével foglalkozik, tulajdonképpen nem más, mint magyar nyelvtörténet. BENKŐ könyve hasznos könyv, mert a magyar nyelvjárás történetét valóban még csak gyermekeipőkben jár, nem árt tehát ha összefoglaljuk az elvi kérdéseket és az eddigi konkrét kutatás eredményeit. De megint kénytelen vagyok visszatérni saját külön szakterületemre, a szlavisztikára, példáulért. Nos a szláv nyelvek területén vannak példák a bizonytalan határu, csekély eltéréseket mutató nyelvjárásokra és a határozott, sőt éles határokkal rendelkező, nagy különbségeket feltüntető nyelvjárásokkal bíró nyelvekre. Az első példa a cseh, a másodikra a lengyel. Nos az első esetben a nyelvjárás történet csak nagyon kevéssé van kifejlődve, míg a másikban a nyelvjárás történet egyike a nyelvtudomány legerősebb ágainak. A német nyelvjárás történet is igen magas fokon áll. Ott pl. az ófel-német kortól kezdve tartják számon az emlékek helyi provenienciáját, és már az ófel-németnél is ismerik az emlékek nyelvjárás eredetét. Nálunk azonban a nyelvjárások többszöri nagy keveredése miatt ez alig-alig lehetséges.

⁵ Legfontosabb érv az íráshiba mellett az első adatban az *Oyu* az *új* helyén. De ez az *oy* kétszer is visszatér Újudvar nevében: 1193: *Ojvduor* ÓMO. 53—4, s ez aligha lehet íráshiba!

A másik tanulság, amit a munkából leszűrtem az, hogy még rendkívül messze vagyunk attól, hogy megírjuk e gy nyelvjárás történetét. Erre pl. BENKÓNÉL egyelőre még csak kísérletet sem látok. Pedig hát nem ez volna a „nyelvjárástörténet”? Mindamellett készséggel elismerem, hogy hasznos könyv; csak azt nem értem, hogy került ez bele a tankönyv-sorozatba. Ennek sokkal, de sokkal nagyobb apparátussal, a Nyelvtudományi Értekezésekben kellett volna megjelennie.

A szótan körébe vág két munka: BÁRCZI, A szótövek és D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. BÁRCZI munkájához nincs komoly hozzáfűzni valóm. Lényegében azonos GOMBOCZ hasonló jellegű feldolgozásával, de természetesen beledolgozta az azóta megjelent irodalom eredményeit. Nyilván a maga kutatásából is van benne elegendő. Ez itt ezen a területen, amelyen aránylag sokan dolgoztak, csak részletes filológiai munkával volna megállapítható. Egyébként kitűnő, világos összefoglalás. BARTHA KATALIN munkája a Tüzetes magyar nyelvtan után az első feldolgozása a szóképzésnek. De nem egyszerű javított kiadása a Tüzetes magyar nyelvtannak, hanem tulajdonképpen teljesen új, önálló mű, amely a TMNy.-nal csak annyi rokonságot tart, hogy egy része ott is megtalálható. Újak teljesen az egyszerű képzőkre vonatkozó részek, de újszerűek az összetett képzőkre vonatkozó fejtegetések is. Különösen nagy érdeme a munkának, hogy igen gazdag új nyelvtörténeti anyagot dolgoz fel. Sajnálatosan fogyatékosága viszont, hogy hiányzik a mutató, ami pedig ilyen jellegű munkákban nélkülözhetetlen. Egyébként sajnos, ez a fogyatékoság nyomorítja a legtöbb füzetet is, pedig pl. MÉSZÖLY munkáját enélkül alig lehet használni, s BENKÓÉ is csak nagy nehezen. BARTHA KATALIN munkája azonban újból felelevenítette régi hiányunk tudatát, ti. hogy nincs feldolgozva az Árpád-kori magyar szóképzés. BARTHA KATALIN természetesen feldolgozta az OklSz. anyagát, de egy összefoglaló munka hiánya mindenesetre meglátszik rajta. Viszont reméljük, hogy ezt a kérdést nemcsak tankönyv számára fogja megírni. Mint apróságokat hadd említsem a következőket: Ha az ikés igék eredetileg *v i s s z a h a t ó k* voltak (52 l.), akkor okvetlenül itt kellett volna őket tárgyalni, és nem a mondattanban. A *ricsaj* nálam a szláv szavak között szerepel, BARTHA nem jelzi, hogy miért nem fogadja el véleményemet, és miért tartja a szót magyar képzésnek. A *-nok* képző elterjedésében az *udvar ~ udvarnok* szópárból indul ki, míg az *asztalnok* és *pohárnok* szókat már magyar képzéseknek tartja. De egyik sem jó példa, hiszen a szláv nyelvekben megvan a *stolnik* is, a *pecharnik* is. Én különben csak a *pohárnokot* tartom czek közül magyar képzésnek. De jó példa lenne a *fejgyvernek*!

BERRÁR JOLÁN mondattana szintén azok közé a munkák közé tartozik, amelyek már évek óta forognak közkézen jegyzet alakjában. Már a jegyzet is igen nagy önállóságról tett tanúságot az eddigi egyetlen történeti mondattanral, KLEMM ANTAL munkájával szemben. Ezt elsősorban azzal érte el, hogy ebből a célból hosszú évek során feldolgozta legrégibb nyelvemlékeinket a kódexekig bezárólag teljesen, a későbbiekre nézve pedig igen alaposan átnézte a NySz. anyagát. BERRÁR, aki újabban alaposan beledolgozta magát a történeti mondattanba, és egymás után jelennek ilyen tárgyú munkái, ebben az összefoglalásban is igen sok önálló és eredeti eredményt nyújt, ami éppen speciális kutatásainak gyümölcse. Különösen ki kell emelni világos olvasmányos stílusát, s ez egy mondattörténeti tankönyvben nem is utolsó érdem.

Mint segédkönyvet a történeti nyelvtanhoz meg kell említeni KÁLMÁN BÉLA rövid, de jól tájékoztató kis munkáját a mai magyar nyelvjárásokról. Bár lényegében BALASSA és HORGER felosztását követi (és természetesen nem LAZICZIUSNAK egy jelenségre felépített, elhibázott felosztását), tekintetbe veszi saját kutatásainak eredményeit is, amelyeket először a maga számára, majd a Magyar Nyelvatlasz számára végzett. Röviden, de jól tájékoztató a nyelvjárások feldolgozásával foglalkozó munkálataokról is.

A nyelvtörténet legfontosabb forrásairól, a nyelvemlékekről állította össze munkáját SZABÓ DÉNES. Jellemzést ad az 1055., 1138/1329. oklevelek, a VárReg., Anon. szórványairól, a HB., ÓMS., GyulD., KT. és KTSz., JókaiK., BécsiK., MüncheniK., AporK., BirkK., GuaryK., FestetichK., néhány XVI. század eleji kódex, néhány XVI. század nyomtatvány és különféle szótári jellegű munkák problémáiról. Beszámol az emlékek jellegéről, kiadásairól, a nyelvemlékek legfontosabb sajátságairól, és különösen bőven a nyelvemlékre vonatkozó szakirodalomról. Csak sajnálni lehet, hogy SZABÓ DÉNESNEK nem volt módja (még reméljük lehet) minden kódexünkről, és legalább még ötször-hatszor annyi nyomtatott emlékünkről beszámolni. Ezenkívül fel vannak sorolva a legrégibb nyelvtanok és szótárak is. 16 táblán jól sikerült hasonmások láthatók.

Végül, hogy a magam kis összefoglalását is megemlítem, hangsúlyozni kívánom, hogy tudatában vagyok fogyatékoságainak, amelyek főképp abból adódnak, hogy az én

munkám igazán csak „filius ante patrem”. De hát a részletes, tudományos feldolgozást most már a fiatalságra bízom.

Végignézve ezen az új történeti nyelvtanon, felmerül a kérdés, mennyiben tekinthető ez a feldolgozás a harmadik generáció nyelvtörténeti szintézisének. Nos, a sereg-szemle nem volt éppen kedvezőtlen eredménnyű, de nyugodtan merem mégis mondani, hogy minden eredménye, minden lényeges többlete ellenére, amit az előző generáció összefoglalásával szemben felmutathat, még sem nevezhető a harmadik generációhoz méltó szintézisnek. Tudatában kell lennünk, hogy egy nyelvtörténeti szintézis feladata továbbra is nyomja a lelkünket. De mivel ilyen munkát ma már egy embertől nem kívánhatunk, multhatatlanul szükséges, hogy egy vezető magyar nyelvész vezetése alatt minél előbb alakítsunk egy munkaközösséget a nyelvtörténet feldolgozásához szükséges előmunkálatok végzésére. Ezt szerintem még a harmadik generáció életében kell megszervezni, amely a nyelvtörténet iránt még élénken érdeklődik. A negyedik generáció ugyanis, bár egy-két tagja a jelen szintézis munkálataiban is résztvett és nem is méltatlanul, a nyelvtörténeti kutatások iránt már kevésbé érdeklődik, és inkább szinkronikus problémák kötik le figyelmét.

KNIEZSA ISTVÁN

Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban

Bp. 1957, Akadémiai kiadó. 586 l. Függelékül PAIS DEZSÓ, BÁRCZI GÉZA és MÉSZÖLY GEDEON hozzászólása.

GÁLDI műve szerves folytatása MELICH szótártörténeti tanulmánya megjelent részének (A magyar szótárirodalom. Első füzet: A legrégebbi szójegyzékektől P. Páriz szótáráig. Bp. 1907, NyF. 46. sz. 197 l. Különnyomat a NyK. XXXV—XXXVII. kötetéből, [1903—7. évf.]).

MELICH a szótár műszó legrégebbi adatainak közlése (1—3) és a szótár fogalmának meghatározása, főbb fajainak, valamint a szótárfírás elveinek ismertetése (3—9), a korábbi vázlatos irodalom egybeállítása (9) után sorra veszi a fogalomkörök szerint rendezett nomenclaturákat a Besztercei Szójegyzéktől (1380—1410 k.) az 1709-ben megjelent Vocabularium Trilingueig, majd a két- és többnyelvű betűrendes szótárakat a Schlägli Hortulariumtól (1420—30 k.) Pápai Páriz Ferenc Dictionariumáig (1708), röviden kitérve ennek követőire is.

A nomenclaturákról szóló részben külön foglalkozik a kéziratos szójegyzékekkel (Besztercei és Schlägli Szójegyzék) és a XVI—XVIII. században nyomtatásban megjelent szójegyzékekkel. Tanulmányának megírása óta fedették fel a Königsbergi Szójegyzéket (1370—1420 k.: MNy. XII, 263—5), a Soproni Szójegyzéket (XV. sz.: MNy. XX, 150—7 = MNyTK. 21. sz.) és a Zsélyi Szójegyzéket (1570 k.: MNy. XXVI, 229—32).

A betűrendes régi latin szótárak ismertetése után tárgyalja az olasz hatás alatt készült glossákat, a latin—magyar szótártörédekeket és azokat a latin és többnyelvű szótárakat, amelyekben a magyar nyelv is szerepel.

A német hatás alatt készült szótárak közül ismerteti MELICH Szenci Molnár Albertnek latin—magyar és magyar—latin szótárait, Erdőbényei Deák János latin—magyar szótárát, Wendelinusnak Medulla Latinitatis címen ismert latin frazeológiáját, Tsahelei János és Bihari Ferenc latin—magyar szótárát (a Comenius Januájához csatolt „Index vocabulorum”-ot, amelyet a NySz. tévesen „Major: Szót.” forrásjelzéssel idéz), a Kapossi Pál, Szántai M. és Helembai S. magyar értelmezésével készült Lexicon janualét és Pápai Páriz Ferencnek latin—magyar és magyar—latin szótárát.

Pápai Páriz követőiként tárgyalja MELICH az e szótár Bod Pétertől átdolgozott magyar—latin része anyagának kiegészítéséül készült Takáts Ráfale-féle Toldalékat, Sándor István Toldalékát, továbbá a Pápai Páriz szótárára támaszkodó, s nem toldalékkal szánt szótárak közül a Cellarius Kristóf latin—német nyelvű, etimológiai csoportosítású szótárán alapuló Bél Mátyás-féle latin—német—magyar—cseh szótárt, ennek latin—magyar kivonatait, a Budai Ézsias-féle latin—magyar szótárt, Mokry Benjámint szótárát, végül ezek közt említi Jambressich latin—horvát—német—magyar szótárát, a Bernolák-féle szlovák—cseh—latin—német—magyar szótárt, a Lexicon Budensét és a két XVIII. századi kéziratos latin—román szótárt.

E Toldalék-szótárak és a Cellarius-átdolgozások egy része már a GÁLDITÓL tárgyalt korba tartozik, s GÁLDINAK ezekről is van MELICH után új mondanivalója. Anyagát azonban nem a PÁPAI PÁRIZ-hagyományhoz kapcsolódó, illetőleg attól eltérő szótárak szerint csoportosítja, hanem a tárgyalt kor belső problematikájának megfelelő csoportosítást keres.

GÁLDI a felvilágosodás korának és a reformkornak magyar szótárirodalmát az európai szótárirodalom vázlatos fejlődésének háttérével mutatja be. A magyar anyagot öt nagy fejezetre tagolja tárgyaltja. Ezek: I. A XVIII. század utolsó negyedének szótárirői törekvései (1—143). II. Márton József szótárai [1799—1823] (144—94). III. A XIX. század első negyedének egyéb szótárai (195—377). IV. Nagy „gyökeresző” szótáraink [1831—6] (378—436). V. A magyar Tudós Társaság szótárai [1831—8] (437—500).

Amint látjuk, ez a felosztás nagyjában időrendi, de az időrend elvét nem mereven alkalmazza a szerző. Ez egyrészt helyes, mert így Márton József szótárait egységben tárgyalhatja, másrészt vitatható, mert Márton Józsefnek kétségtelenül jelentős szerepét túlságosan kidomborítja, mintha ő lenne az egyetlen korszakot határoló szótáriró, akit név szerint ki kell emelni a többi közül. A IV. fejezet címe is szabatosabb lett volna így: „Gyökeresző szótáraink”. Az V. fejezet szabatosabb címe viszont: „A magyar Tudós Társaság szótárai és előzményeik.”

Az I. fejezet anyagát úgy tagolja tovább, hogy előbb a szójegyzékeket és a szótárakat ismerteti, s csak azután tér át az egykorú szótári tervek ismertetésére. Ezzel az eljárással a megvalósult tervek jelentőségét szerencsésen kiemeli a megvalósulatlanokkal szemben, de a korábbi terveket a később megjelent munkák után ismerteti. Így a fejlődésnek egyik mozzanatát, ti. a meg nem valósított terveknek egyes szótárakra gyakorolt hatását kissé háttérbe szorítja, bár ezt az elrendezésből adódó nehézséget enyhíti az utalásokkal vagy — mint Fábchich és Makó Pál esetében — úgy, hogy Fábchichnak Makó Pál tervére vonatkozó megjegyzéseit nem a Fábchich József szótárirői munkásságát tárgyaló részben (94—106, 108—110), hanem a Makó Pál nézeteit fejtegető részben (126—8, jegyzetben) ismerteti.

A XVIII. sz. utolsó negyede szótárirási törekvéseinek tárgyalását az „írói szójegyzékek”-kel kezdi. „Írói szójegyzék”-en a tárgyalt korról kapcsolatban „olyan kisebb szöfűzért” ért, „amelyben egy-egy szerző műve függetlenül, és illető munkában előforduló ritkább szavakat, esetleg az író szóalkotásait értelmezi, magyarázza” (11), tehát azt, amit Arany a Toldi Szerelme kiadásában „Glossarium”-nak nevezett. Ismerteti Baróti Szabó Dávid Paraszti majorságának két szójegyzékét (I. 1779, II. 1780), Barczafalvi Szigvártjának (1787) és Kazinczy Bácsmegyei-jének (1789) szójegyzékét (13—39). E szójegyzékek elemzésében sok finom szótörténeti megfigyelést találunk.

A „Szótárak és tájszógyűjtemények” összefoglaló cím (vö. 39—106) és a „Kisded szótárak”, a „Teljes szótárak” alcím nem a legszerencsésőbb összefoglalója a következő műveknek, részleteknek: Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára (1784, 1792), frazeológiai gyűjteménye és ennek szótári Toldaléka (1803), Noszkó Virág-Szótár c. frazeológiai gyűjteménye és ennek toldalékai (1791), Gyarmathi Sámuel Nyelv-mesterében a Kis Szótár c. frazeológiai függelék (1794. II, 173—272); — Pejachevich X. Ferenc járszági tájszavai (1781 előtt /1786), Máriafi István [= Szaitz Leó] Kis magyar Frazeológiája (1772 k./88) és ennek második toldalékaként közölt tájszógyűjteménye (1772—87 közt/88), Gyarmathi Sámuel Nyelv-mesterének tájszógyűjteménye (1794. I, 359—75) és hangutánzó szavai (II, 273—6). — A „Teljes szótárak” fejezetben tárgyalja Márton István latin—magyar szöszedeten (1792; „szinte az »írói szójegyzékek« változata ez tankönyvi vonatkozásban”, írja GÁLDI, 77—8), a Magyar Cellariusokon (Bél M. 1719 óta, Budai Ézsaiás 1785?, 1798, Márton István 1808) kívül az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság szótárának töredékét (1791—4 közt), a Debreceni Grammatika szótári függelékeinek nevezett szótárszerű toldalékait (1795), és Fábchich József szótárirői munkásságát: Magyar Kálepinus c. nyelvtörténeti szótárkísérletét (1789—95) és Kengyelfutó c. mutatványát (1794).

Egységesebb tárgykört ölel fel a „Szakszótári kísérletek”-et tárgyaló fejezet (106—19): Gyarmathi Sámuel nyelvtani műszójegyzékét (1794), a Debreceni Grammatika hasonló tárgyú műszójegyzékét (1795), Fábchich József Kengyelfutójának jogi műszavait (1794), Márton István Erkölcsei Szótárát (1796), Földi János Rövid kritikájának növénynévgyezéket tartalmazó függelékét (1793).

Ugyancsak egységesebb tartalmú a szótári terveket tárgyaló fejezet (119—43): Bessenyei György szótári tervének (1781/90), Weingand és Köpf könyvtáros szótári hirdetésének (1781), Révai Miklós tervének (1790), Böjthy

A n t a l nézetének (1794), M a k ó P á l tervének (1792), az országgyűlés szótári munkálatainak (1791?), V e r s e g i F e r e n c Proludiuma szótári terveinek (1793) és G y a r m a t h i S á m u e l terveinek (1798) érdekes és tanulságos ismertetését találjuk e részben.

Egész kis monográfiává nőtt a M á r t o n J ó z s e f életét, szótárirási elveit, szótárait és műszókészletét elemző fejezet (144—94). G Á L D I a gyakorlati szótáriró tapasztalt szemével nézi és rokonszenvenvel fejtegeti M á r t o n szótárainak szótártörténeti jelentőségét, a régi hagyomány átértékelésében és az új hagyomány kialakításában való szerepét, szótárai különféle kiadásainak főbb jellemzőit, szótárirói fejlődését, s megértéssel részletezi szótárirói korlátait.

„A XIX. sz. első negyedének egyéb szótárai”-t tárgyaló fejezet (195—377) anyagának elrendezésében szintén érezhető az időrendet követő haladás, de ezen belül engedelmeket tesz néha a szótáriró több művének egy helyen való tárgyalása kedvéért (T a k á t s R a f a e l Toldalék néven számon tartott 1795 körül megjelent szótárát ezért tárgyalja a XIX. sz. elejének szótárai közt), néha a műfaji különbségek kidomborítása kedvéért, pl. V e r s e g i régiebb szótárai (200—21), pályaműve (342—50), utolsó szótárai (350—77). Ez a kompromisszum határozza meg G Á L D I-nál a részletek egymásutánját e fejezetben belül.

Ez a rész V e r s e g i brünni szótári gyűjtésének (1797—1803) fejtegetésével kezdődik, majd tárgyalja a V e r s e g i német nyelvű magyar nyelvtanának kiegészítéseként megjelent „Nominal”-t, azaz tárgykörök szerint rendezett szójegyzéket (1805), „Első rímszótárunk” címen jellemzi a Tiszta magyarság függelékeként kiadott Cadentiák’ lajstromát (1805). Ezután M i l l e r J a k a b F e r d i n á n d szótári tervét (1806) ismerteti (222—6). Külön fejezetet szentel a „tisztí szótárak”-nak, azaz a magyar hivatalos nyelv szóhasználatát szabályozó „megyei” szótáraknak (1806—7: 226—32). Részletesebben elemzi és méltatja S á n d o r I s t i v á n Toldalékát (1808: 232—50), T a k á t s R a f a e l életét (250—2), magyar—latin szótárait (Hexameteres magyar szójegyzékét 1811-ből, Rímszótárát 1811-ből, Toldalékát 1795 tájáról, Lexicon Ungaricum e. magyar—latin szótárát 1810—1-ből: 252—65), latin—magyar szótárait (1805 és 1804—8: 265—8), S i m a i K r i s t ó f szótárait (Végtagokra szedetett Szótár 1809—10: 271—9; Gazdag Szótár 1814—33: 280—96). Külön méltatja a két Mondolatot (296—316). A „Kazinczy második írói szótára” feliratot viselő fejezetben foglalkozik K a z i n c z y szótártervével (1810, 1815: 316—8), Osszián-fordítása glosszáriumával (1815: 318—21), K a z i n c z y neologizmusainak jegyzékével (1820—31 közt: 321—3), szöfejtő szótár tervével (1810—6 közt?: 323—4). A következő cikk G y a r m a t h i Vocabuláriumát (1816) méltatja (324—40). A „Szótárirási tervek” gyűjtő cím alatt tárgyalja D e s e w f f y J ó z s e f javaslatait (1808: 340—1), T e l e k i J ó z s e f (1818/21) és V e r s e g i F e r e n c pályaművét (1818) mint az 1817. évi Marczibányi-pályaféltel „jutalomfelelet”-ét (342—50). V e r s e g i utolsó szótárainak méltatása zárja be ezt a korszakot: a W a g n e r -féle Phrascológia átdolgozott kiadásáé (1822: 350—9), nyelvészeti műszójegyzékéié (1818: 360—6) és a Tudományos mesterszókönyvé (1820—2/6: 366—77). A Phrascológia átdolgozott kiadásával kapcsolatban emlékezik meg M o k r y B e n j á m i n Cellarius-átdolgozásáról (Deák—Magyar Etymologiai Lekszikon 1823: 359—60).

A „Nagygyökerésző szótáraink” e. negyedik fejezet meleg hangon szól K r e s z n e r i c s F e r e n c ről (379—86) és Magyar szótáráról (írta 1812?—30 között, megjelent I. 1831, II. 1832: 386—409), első nyomtatásban megjelent nyelvtörténeti szótárunkról, melyen szerzője közel húsz évig dolgozott. Kresznerics egyik követőjeként méltatja D a n k o v s z k y G e r g e l y t és szöfejtő szótárát (1833: 409—11). K a s s a i J ó z s e f e t (411—21) és szótárát (írta 1810?—16? között; az I—V. csomó megjelent 1833—6; a VI. csomó és az I—III. Toldalék kéziratban maradt: 413—36) keményebben ítéli meg, főleg naív etimológiai és purizmusa miatt, de szépen clemzi több nyelvjárásból szemelgető népnyelvi normáját (419—21) és tájszavainak földrajzi megoszlását (426—31), külön kiemelve, hogy K a s s a i „egy-egy fogalom különböző tájnyelvi adatait szinte nyelvatlasz-szerűen sorolta fel” (430), például bemutatva a ’szőlőt böngész’ fogalom elnevezéseit (431).

A könyv utolsó nagy fejezete „A Magyar Tudós Társaság Szótárai”-t és előzményeit tárgyalja (437—500). Az előzmények (438—48) közt csak M a l o v e t z k y J á n o s szótárai (1827: 438—41) és B u g á t P á l „első orvosi szótára” (azaz műszójegyzéke 1828: 441—3) kap külön cikket, „A Tudós Társaság szótárszerkesztő tevékenységének megindulása” (1831: 443—8) előtt. A Tudós Társaság szakszótáiról szóló rész a gyűjtés megindításával (448—9), az 1835-i újabb szakszótári tervekkel (450) foglalkozik, és elemzi a Matematikai Műszótár (1833: 450—4) és a Philosophiai Műszótár (1833/4: 454—60) műszóanyagát. Az akadémiai szótárak közül legrészletesebben a két zsebszótárt (460—95)

tárgyalja, külön megvizsgálva a Zsebszótár német—magyar részének címszóanyagát (1835: 470—4) és a magyar—német rész (1838: 474—95) szerkesztőségének összetételét, szerkesztői elveinek egy részét, kitérve szedésmintáira, elemezve forrásait, nyelvművelő és nyelvtisztító jellegét, nyelvújítási szavait, műszavainak néhány rétegét. Ezzel kapcsolatban kitér röviden K u n o s s E n d r e magyarító szótárára (Gyululat 1835: 487—8), nyelvújítási szótárára (Szófüzér 1834: 488—9), Fogarasi János Deákmagyar[!] Műszókönyvére (1833: 491—2), Kölcsey Ferenc jogi műszógyűjteményére (1832: 492—3), Bugát—Schedel Orvosi szókönyvére (1833: 494—5). GÁLDI méltán tartja az akadémiai magyar—német zsebszótárt a XIX. sz. első fele legjobb szótárának. Inkább csak a szerkesztők személyének kérdését és a tájszavak földrajzi megoszlását vizsgálja a régi Tájszótárt (1838) ismertető cikk (495—8). Csak vázlatosan érinti a nagy magyar szótár munkálatait (498—500).

Az „Összefoglalás” (501—4) röviden áttekinti a könyv eredményeit abból a szempontból, mennyiben jelent fordulópontot a XVIII. sz. vége a magyar szótártörténetben, hogyan küzd egymással a gyökérszavak és a betűrendes elrendezés elve, mit jelent e kor a jelentélelemzés, a frazeológiai anyag szótározása szempontjából, hogyan jelentkezik a címszavak kiválasztásában az „ítéletesség”, azaz a kritikai elv.

Amint látjuk, a GÁLDITÓL felelő korszak szótártörténeti anyaga rendkívül gazdag és változatos. Igen sok a terv, jelentős számú a szótártöredék, a befejezett kézirat és a nyomtatásban megjelent szótár. Ráirányítja a figyelmet a szerző néhány elveszett vagy lappangó szótár-kéziratra is. Ilyen például A d á m i kézírata 1778 előtről (138), névtelenek, ill. ismeretlenek kézírata 1782-ből és 1787-ből (138), Szekeres censor kézírata az 1787—98 közti időből (138), F á b e h i c h J ó z s e f nagyobb szótára 1790 tájáról (94), Szemere Pál nyelvújítási szótára az 1816 körüli évekből (295). Az ismertett szótárak nagyobb részének értékeléséhez GÁLDI önálló kutatásokat végzett, a szakirodalom eddigi megállapításait felhasználja, és számos ponton kiegészíti. Szótárelemző, forráskutató, szótárhasonlító munkájában igen nagy nyelvtörténeti és tájszóanyagra támaszkodik, felhasználva tudományos szótárainkat és kéziratok nagy gyűjteményeinket, első sorban az Akadémiai Nagyszótár, ritkábban az Új Magyar Tájszótár szóanyagát.

Ilyen nagy anyag mozgatása mellett egy-egy jelentős szótártörténeti adat persze elkerülte figyelmét, s monográfiájában meg sem említi. Így például nem szól egyik legnagyobb szabású XVIII. sz.-i szótár-tervünkről, K a l m á r G y ö r g y Lexicon Hungaricumáról,* amelyet 1780-ban a Magyar Hírmondó is hirdetett. Nem említi meg, hogy a szöfejtő-szótár legrégebb terve — úgy látszik — éppen K a l m á r nevéhez fűződik. Nem tárgyalja az eddigi legrégebb német—magyar kétnyelvű szótárkát, amely Károlyfejerváron, azaz Gyulafejerváron jelent meg 1788-ban „Deutsch ungrisches Wörterbüchelchen”, „Szó-könyvetske” címen. (Ennek szótárhasonlítóval történő részletes elemzésén LOVÁNYI GYULA dolgozik).

Az „írói szójegyzékek” közül nem volt tekintettel U n g v á r n é m e t i T ó t h L á s z l ó n a k Költeményei 1816-i kiadásában közölt „Glossák, vagy a' gáncos magyar szavak, néhány Hellen, 's Latán históriai, vagy, mythoszi nevekekkel” című szójegyzékére (179—201), melyben gyakran hivatkozik a költő a Mondolatra, nem egyszer Révaira és Pápai Párizra. Az 1838-i Tájszótár történeti értékeléséhez nem állította össze a tájszógyűjteményeknek 1838-ig megjelent teljes jegyzékét.

Érdeemes lett volna megvizsgálni a Pápai Páriz—Bod-féle szótár E d e r J ó z s e f től átdolgozott kiadásának (1801) magyar pótlásait az idő közben megjelent új szótárak anyagával összehasonlítva. Erre M á r t o n J ó z s e f 1818-i előszava is ráirányíthatna volna figyelmét (vö. 180. l.). Kiegészíteni való tehát marad a jövő kutatásra is.

Néha a felhasználott szakirodalomban is mutatkozik hiányosság. A Debreceni Grammatika szerzőiről pl. csak HARSÁNYI ISTVÁN (ITK. 1925: 122; 1927: 274) cikkei alapján szól (87. l. 260 j.), s nem említi TÖRÖS LÁSZLÓ cikkét (MNY. XXIII [1927], 477—83), pedig ő — a Grammatika kéziratát is elemezve — lényegesen más eredményre jutott.

GÁLDI-nak e témakörben legerősebb oldala talán a szótárak forrásainak elemzése. Elméleti, módszertani tájékozottsága, idegen nyelvekben való jártassága, a tanulással kecsegtető címszavak kiválasztásában való leleményessége, a sok irányú hatás könnyebben érzékelhető és finomabb, rejtettebb szálainak bogozásában való kitartó szorgalom, a gyakorlott szótárfíró kifinomult érzéke különösen alkalmassá teszi efféle részletkutatásokra. Olyan címszósorozatban, amely mások számára egészen szürkének látszik, meglátja az egybevetésre különösen alkalmas részleteket, és meggyőző erővel elemzi egy-egy szótár sokrétű forrásanyagát.

* L. KELEMEN: NyK. LX, 439—46. — A SZERK.

Jól szemléltető párhuzamokkal bizonyítja például, hogy a Tudós Társaság magyar—német zsebszótárát (Tzs. 1838) első változatban Márton József és Malovetzky János szótára alapján alakították, a második változatban Fogarasi János szótára alapján.

Eljárásának szemléltetésére álljon itt egy kis szemelvény abból a részből amelyben a szerző Márton József német—magyar szótárai címszavainak kiadásonként történt változtatására, főleg bővítésére és német forrásaihoz való viszonyára világít rá. (A csillaggal jelölt címszó forrása Campe 1807—11, esetleg Lünemann, illetve Kraft közvetítésével.):

Adelung	Scheller	Márton			
		1793	1796, 1807	1803	1810
—	Bauerarbeit	—	—	—	Bauer(n)arbeit
—	—	—	—	—	*Bauer(n)art
—	Bauerbängel	Bauerbengel	Bauerbengel	—	—
Bauerfrau	Bauerfrau	—	—	—	Bauerfrau
—	—	—	—	—	Bauergesang
Bauergut	Bauergut	—	—	—	Bauergut
—	Bauergütchen	—	—	—	Bauergütchen
Bauerhaft	—	—	—	—	Bauerhaft
					(GÁLDI 176—7)

Ezekből a részletekből is látható, hogy GÁLDI ebben a tekintetben a MELICHTŐL mutatott helyes módszertani elvet és gyakorlatot alkalmazva a szótáriró műhelytitkaiba világít be. Ilyen összehasonlításokat majdnem rendszeresen alkalmaz, s ennek folytán műve rendkívül tanulságos, iránymutató a szótártörténeti és szótárhasonlító részletkutatással foglalkozók számára. Ezzel a módszerrel néha a forrásait megnevező szótáriró elhallgatott [„alcázott”] átvételét is leleplezi. Például:

Mindszenti [Tud. Gyűjt. 1831]

*Ágybér, párbér, a' hívektől papoknak
adatni szokott adó. (1831. VII, 73)*

Kassai [1833]

*Álgy-bér, decentius
Pár-bér: Lecticalis proventus
parochorum a parochianis
suis, a singulis paribus maritatis, v. a Singulis Colonis
colligi solitus (I, 158) (GÁLDI,
427)*

Nem sajnálja a fáradságot a források részletekbe menő elemzésétől Kresznerics szótárával kapcsolatban sem (388—93 és 394—408). GÁLDI vizsgálatai alapján Kresznerics nyelvtörténeti forrásairól, e forrásoknak századok szerinti és műfaji megoszlásáról részletesebb és pontosabb képet kapunk, mint Kresznerics életrajzírójának tanulmányából. Kresznerics egész anyagának ilyen szempontú átvizsgálása még további adatokat hozhat ugyan felszínre, s az egyes forrásokból merített szavak arányára vonatkozólag hasznos egybeállításokat eredményezhet, de nagy érdeme GÁLDI-nak e források módszeresebb feltárása. Kár, hogy Kassai forrásainak elemzését már kevesebb lelkesedéssel végezte. Kassaival kapcsolatban ilyen elemzés közelebb viktetne bennünket a kézirat lezárása, illetőleg átdolgozása idejének tisztázásához is.

Fábchich forrásaival kapcsolatban érdemes lett volna közölnie e legelső nyelvtörténeti szótárunk adatgyűjtésére vonatkozó, Fábchichtól származó feljegyzéseket.

Fábchich (MKál. 1r—2r) ugyanis maga összeállította azokat a gyűjtött adatokat, melyeket legfontosabb forrásaiból írt ki, s csillaggal külön megjelölte („asteriscata”) és összegezte azokat, amelyek PPB. 1782-i kiadásának magyar—latin részéből hiányoznak. Rendszerint azt is megjelölte, mikor kezdte meg egy-egy műből kiírt adatainak gyűjtését, mikor fejezte be, s mennyi időt fordított a gyűjtésre. Ezeket az adalékait érdemes részletesebben is szemügyre venni, azért táblázatos összeállításban közöljük, []-be téve a mi kiegészítésünket.

	A gyűjtés		A gyűjtésre fordított idő	Az adatok száma	Megcsillagozva	Saját szava
	kezdetje	befejezése				
1. „Molnár Alberti Dictionarium Hungarico Latino Germanicum. Pars II. [= m.—lat.—ném.] Norimbergae 1708.” ...	—	—	—	[kb. 640]	kb. 640	—
2. „Magyar Encyclopaedia ... Apáztai Tsere János által. Ultrajecti 1653 [—5].”	—	[1791]	—	3333	1350	—
3. „Pariz Franifcus.. Vocabularium Latino Hungaricum...” [Cibinii 1782, lat.—m. rész]	1791	1793. XII. 14.	csaknem két év	6800	1720	—
4. „Calepinus Undecim Linguarum” [Bázel? 1590/1627?]	1793. I. 14.	1793. IV. 7.	81 nap	1520	310	—
5. „Heltaj Gasparis Chronikon” [=Heltai: Chronika 1575/1789]	1793. IV. 8.	1794. IV. 2.	6 nap híján 1 év	3124	363	—
6. „Molnár Lexicon Latinum Editionif 1645” [=Francofurti; lat.—m. rész]; [Saját szavai MA 1645 alapján]	1794. IV. 2.	1794. V. 19.	48 nap alatt 125 óra	1350	233	77
	1794. V. 20.	1794. VI. 20.	[1 hónap alatt] 104 óra	—	—	650
7. „Calepinus Parifinuf 1554. habet in margine Voces Hungarical ab antiqua manu Scriptas” .	1794. VIII. 24.	1794. VIII. 31.	[7 nap]	190	37	—
8. „Faufti Verantii Lexicon. Venetiis 1595.”	1794. VIII. 31.	1794. IX. 2.	[2 nap alatt] 6 óra 34 perc	46	6	—
9. „Molnár Albert Kereftyénj Tanítás” [Hanau 1624]	1794. IX. 2.	1795. X. 17.	[1 év és 45 nap]	2500	235	—

(Vö. HADNAGY L.: MNyTK. 71. sz. 29—31; GÁLDI 97—8; a 7. ponthoz: MELICH: NyK. XXVII, 403.)

Általában nagy körültekintéssel jár el GÁLDI a tájszógyűjtemények szavainak s az általános szótárak tájszavainak földrajzi lokalizálásában is. Baróti Szabó, Kazinczy szójegyzékeinek tájszavait, Pejachevich Xavér Ferenc, Szaitz Leó, Gyarmathi Sámuel tájszógyűjteményének adatait, Kresznerics, Kassai, a Tzs. (1838) adatait gondosan elemzi, s egyrészt megbízhatóságukat másrészt a földrajzilag nem pontosan rögzített tájszók földrajzi rögzíthetőségét vizsgálja

elsősorban a Tsz. és a MTsz. adatai, de helyell-közzel az Új Magyar Tájszótár kéziratosa anyaga alapján is. Nem vonta bele azonban ebbe a vizsgálatba a nyelvjárási monográfiák adatait. Például *Pejachevich* jászági tájszógyűjtményével kapcsolatban nem használta fel CSOMA KÁLMÁN tanulmányát Jászberény nyelvéről (1908). GÁLDI ezirányú vizsgálatai legtöbbször közelebb visznek egy-egy részletkérdés tisztázásához. Néhamégis elkerülte figyelmét egy-egy adat tájszótárbeli azonosíthatósága. *Pejachevich* „*Tűzpal: focus culinaris*” adata (GÁLDI 68) nem „ismeretlen tájszó”, mégvan a Tsz.-ban *tűz-paly* alakban Gömör, Torna megyéből, a MTsz.-ban a *tűz* összetételei közt *tiz-pal, tisz-pal* alakban, a Tsz.-beli adatokon kívül Heves, Nógrád, Gömör megyéből közölt adatokkal és Palócság táj-jelöléssel.

Hasznos szótörténeti adalékoknak egész tömegét találjuk GÁLDINÁL, főleg az irodalmi nyelv szavainak vizsgálatával kapcsolatban, így elsősorban nyelvújítási szóalkotásokkal, irodalmivá lett tájszavakkal, elavult szavak felújításával, szaknyelvi eredetű szavakkal kapcsolatban. Ezen a téren bőségesen kiaknázta a készülő Akadémiai Nagyszótár anyaggyűjteményét, és számos részletben helyesbíti a Nyelvújítási Szótár, az Etimológiai Szótár, a Szófejtő Szótár egy-egy „első” adatát. Például a *jütyt* szó első adatát 1808-ról 1777-re helyesbíti (52), a *vegyül*-ét 1792-ről 1779-re (uo.). Saját szótártörténeti vizsgálatai alapján is korábbi időre viszi vissza egy-egy szó első előfordulását, például *fakul*-ét 1838-ról 1831-re (399), *kore* szavunkét 1792-ről 1781 előttre (69; itt téves az a megjegyzés, hogy a SzófSz. első adata 1825-ből való).

Ahol a történeti összefüggés megkívánja, a tárgyalt mű vagy művek közvetlen előzményeire is tekintettel van. Pl. a „Magyar Cellariusok”-ról szóló fejezetben (79—85) nemcsak a tárgyalt korszakban eső *Cellarius*-átdolgozásokat ismerteti, hanem kitér a *Bél Mátyás*-féle első átdolgozás (1719) értékelésére is (79—80).

Egyes szótárírók (pl. Fábchich, Márton József, Versegi, Simai, Kresznerics) szótártörténeti jelentőségét az eddigi irodalomnál helyesebben határozza meg. Így *Verségivel* kapcsolatban újszerű, az eddiginél helyesebb értékelést adja filozófiai szakszótárának (*Lexicon Terminorum Technicorum 1820—2/6: 366—77*), kimutatja, hogy jelentős részben a Kant-féle filozófiai fogalmakat tolmácsolja, s a magyar műszavak megalkotásához a XVI.—XIX. századi előzményeknek számottevő anyagát is felhasználja, velük szemben rendszerint kritikai álláspontot képvisel. További feladat ezen a téren a források részletesebb feltárása és annak a hatásnak tisztázása, amelyet Versegi műve gyakorolt a későbbi filozófiai műszóhasználatra.

Fejlődést képvisel GÁLDI munkája abban a vonatkozásban is, hogy a szótáríró szótári munkáját egyéb munkásságával és egyéniségével összhangban vizsgálja. Művének számos helye szépen bizonyítja, hogyan hatja át a szótáríró személyes érdeklődési köre, egyik vagy másik ismeretkör iránti vonzódása a szótárba felvett címszóanyagot, helyell-közzel a címszó értelmezését is.

Hogy még a jelentéktelennek látszó részletkérdések szabatos megfogalmazásában is tovább viszi a kutatást, arra jellemző példa *Fábchich* csillagos szavainak („*asteriscata*”-inak) magyarázata. *MELICH* (Szótárírod. 79) meg azt hitte, hogy *Fábchich* azokat a szavakat jelölte csillaggal, amelyeket a magyar glosszákkal ellátott *Calepinus*-ból vett. *HADNAGY L.* (MNYTK. LXXI, 31) ezt úgy helyesbítette, hogy *Fábchich* „csillaggal azokat a szavakat jelölte, melyek Párizs szebeni kiadásából hiányoztak”. *GÁLDI* (97. l. 308. j.) szabatosan így fogalmazza meg: „...amelyek Párizs Pápai 1782-i kiadásának magyar—latin részéből hiányoztak”. Állítását példákkal igazolja.

Az összehasonlításokból levonható részlet-tanulmányokat azonban néha nem összegezi a szerző, s így az eredmény kevésbé szembeszökő. Például *Simai* *Gazdag* Szótára két részletének egybevetéséről helyesen állapítja meg, hogy „*Simai* kéziratosa szótára új lexikográfiai hagyomány kiindulópontja lett” (283), de nem említi, hogy adatai szerint az *ablakatlan* — *ablak-vasalat* szavakkal határolt betűrendi részben a Tsz. és a CzF. anyagából *Simai* szótára 7 első adatot tartalmaz (282—3), s ez az összes többi szótár 14 első adatához viszonyítva igen jelentős szám; az *ajtó-alja* — *ajtóörgettyű* szavakkal határolt részben *Simai* szótára 10 első adatot tartalmaz (283—5), az összes többi szótár és szójegyzék 16-ot. Ez az arány tehát még inkább *Simainak* kedvez.

Kassai purizmusával (432—3) kapcsolatban helyes lett volna annak kiemelése, hogy a purizmus olyan jelenség a nyelv életében, amely bizonyos korokban, korszakokban nagy erővel jelentkezik, másokban háttérbe szorul, s ugyanabban a korban is egyes személyek és csoportok inkább pozitív, mások inkább negatív irányban foglalnak állást, ismét mások viszonylag semleges magatartást tanúsítanak vele kapcsolatban. *Kassai* szótárának készülésekor még erősen benne volt a nyelvújítási törekvések levegőjében a nyelvtisztítás, a fogalmaknak magyar szóval való kifejezése. Ennyiben *Kassai* is kora hatása alatt áll, de nem tudott különbséget tenni meghonosult és meg nem honosult

idegen szavak közt, s nem ismerte fel, hogy az általános szótár szerkesztőjének másként kell állást foglalnia ebben a kérdésben, mint a nyelvtisztító harc ama képviselőinek, akik nem általános szótárt írnak. Azt viszont Vörösmarty nyomán helyesen emeli ki GÁLDI, hogy Kassainak nem volt elég fejlett stílusérzéke, sem elég súlya ahhoz, hogy sajátos, szélsőséges purizmusa termékeny legyen. Hihető az a feltevése is, hogy Kassai „minden bizonnyal ... a megtisztított magyar nyelvnek az akkori nemzetiségi vidékeken való terjesztését tartotta egyik legsürgősebb nemzeti feladatnak” (432).

Összefoglalásában világosan vázolja GÁLDI a tárgyalt korok legfontosabb jellemző sajátosságait. A visszatekintés azonban néhány részletre vonatkozólag beszédecsobb lett volna, ha röviden feleleveníti a fejlődés jellemző tényeit, esetleg egy-két új adattal is kiegészítve.

Hiányát érezzük az összefoglalásban pl. a tárgyalt szótári műfajok áttekintésének. Az érdeklődés, az egyéni kezdeményezés sokféleségét és a szótár fogalmának, a szótárról való felfogásnak bővülését szemléletesen bizonyítja a szótári műfajok változatos képe: 1. tárgykörök szerint rendezett, gyakorlati célú szójegyzékek (Beregszászi 1797, Versegi 1805); 2. „hexameteres” szótár és szójegyzék (Baróti Szabó 1784, Takáts Rafael 1811); 3. szövegek szerint rendezett „rímszótárak” (Versegi 1805, Simai 1809—10, Takáts Rafael 1811); 4. két- és többnyelvű szótárak (a tárgyalt korokban mindvégig, a) latin vezérnyelvvel (a tárgyalt korokban végig), b) német vezérnyelvvel (terv 1781 óta, kiadott kétnyelvű, német—magyar szótárak 1788 óta), c) magyar vezérnyelvvel (latinra a tárgyalt korokban végig, németre Adámi 1763, illetőleg Márton 1800 óta) 5. egynyelvű (anyanyelvi) szótárak (Baróti Szabó 1784, 1792 óta, illetőleg „írói szójegyzékek” 1779 óta); 6. frazeológiai gyűjtemények (a tárgyalt korok mindegyikében); 7. tájszógyűjtemények (a tárgyalt korok mindegyikében) és tájszótár (1838); 8. műszógyűjtemények (1793 óta) és műszótárak (Versegi 1820—2/6 óta); 9. idegen szavak szótára (Gyarmati 1816, illetőleg Kunoss Gyalulata 1835); 10. nyelvújítási szótárak (a két Mondolat kis szótára 1810, 1813; Szemere Pál 1816 körül, Kunoss Szófüzére 1834); 11. nyelvtörténeti szótárak (Fábchich 1789—95 ?, Kresznerics 1812 ?—30/31—2); 12. etimológiai szótártervek (Kalmár György 1778, 1780—1, Kazinczy 1810—6 ?) és etimológiai szótárak (Gyarmati 1816, illetőleg Dankovszky 1833, Kassai 1833—6); — terjedelem szempontjából: 1. egészen kis szójegyzékek (a tárgyalt korok mindegyikében); 2. kis (terjedelmű) szótárak (25—30.000 szóig; Baróti Szabó óta); 3. közepes (terjedelmű) szótárak (30.000—45.000 szóval; a tárgyalt korok mindegyikében); 4. nagy (terjedelmű) szótárak (terv, ill. töredék: Kalmár 1780 ?; befejezetlen kézirat: Simai 1814—33; kiadott szótár: Kresznerics 1812?—30/31—2, Kassai? 1810?—6?/33—6, Tzs. 1838).

Érdeemes lett volna megemlíteni s adatokkal szemléltetni, hogy szótáriróink a magyar szókincsnek fokozatosan növekvő mennyiségét szótározzák. A Pápai Páriz—Bod Péter-féle magyar—latin szótárnak 1782-i szebeni kiadásában például Fábchich József 30.032 magyar szót számlált meg (Fábchich Kengyelfutó 1794/5, 32r; Kreszn. I. k. XLVIII, 1.; HADNAGY L.: MNyTK. 71. sz. [1944] 19; KELEMEN: Nyr. LXXVIII [1954], 72; GÁLDI 386). — Baróti Szabó Dávidnak a PPB. kiegészítésül szánt Kisded Szótára első kiadásából (1784) TOLNAI VILMOS a készülő Akadémiai Nagyszótár részére 2624 adatot, a második kiadásból (1792) pedig 10.183 adatot írt ki. — Fábchich saját feljegyzései szerint kilenc XVI—XVII. századi forrásműből 1789—95 közt 18 693 adatot írt ki; ezek közül 4914 nincs meg PPB. idézett kiadásában (MKálep. 1r—2r)¹. Takáts Rafael Toldaléka (1795 k.) mintegy 3600. szót közölt PPB. magyar címszavainak pótlásául (GÁLDI 255). Sándor István (Toldalék 1808) GÁLDI (233) szerint több mint 15.000 címszót pótol PPB. 1767-i és 1801-i magyar címszavaihoz. Ezt a becslést támogatja az, hogy az akadémiai Nagyszótár részére 19547 adatot írtak ki belőle. (Az adatok nagy részét PUTNOKY IMRE gyűjtötte.) Takáts Rafaelnek kéziratos Lexicon Ungaricum c. magyar-latin szótára (1810—1) kb. 42.000 címszót tartalmaz (GÁLDI 259). — Simai Kristófnak Végtagokra szedetett Szótárából (I. 1809. II. 1810) 23.675 adatot írtak ki a Nagyszótár számára (ebből 22.210 adatot TOLNAI VILMOS). — Simai Gazdag Szótára A—Ny-betűs részének (1814—33) címszavait GÁLDI (281) közel 70 000-re becsüli, Kresznerics Ferenc szótáráét (1812?—30/31—2) több mint 80 000-re. — A Tudós Társaság magyar—német zsebszótára (1838) mintegy 75 000 címszót tartalmaz (GÁLDI 474).

¹ GÁLDI (101) a Kengyelfutó bevezetése alapján (2r) 4616 új szóról tud, de Fábchich a Kengyelfutó után is folytatta gyűjtését. A fent közölt szám a későbbi gyűjtés adatait is magában foglalja 1795. okt. 17-ig, s valószínűleg a többi (13779) adat közt is sok olyan van, amely az alapul vett szótár címszavaihoz képest új szónak minősül.

A szótározott magyar szókincs a XIX. sz. első felére tehát PPB. magyar címszóanyagához viszonyítva több mint kétszerezére emelkedett.

Lényegesen változáson ment át a szótározott szókincs minősége is. A XVIII. sz. vége felé egyre gyakoribb a panasz, hogy a hagyományos szótározott szókincs nem felel meg az új követelményeknek: szűk és nem eléggé változatos. A megújuló irodalmi nyelv számos új szót alkot, régi, elavult szókat, tájszavakat, műszavakat hozott forgalomba. A korszak jelentősebb szótárai a szókincsnek csekét a rétegeit is igyekeznek kiaknázni. Szabó Dávid mindegyik rétegből merít, ha nem is mindegyikből egyenlő arányban; Fábchich főleg a régi nyelvemlékekből. Márton József az új szavak, tájszavak felvételével színezi a hagyományos címszóanyagot; Sándor István, Simai Kristóf új, elavult, tájszavakkal és műszavakkal, Kresznerics főleg a régi nyelv szavaival és tájszavakkal, Kassai József első sorban tájszavakkal gazdagítja szótárát. A Tudós Társaság magyar—német zsebszótára az eddigi jelentősebb általános szótárak (Márton, Simai, Kresznerics, Kassai, Fogarasi) alapján, s főleg a tájszók és műszók (mesterség- és tudománybeli szók) egy részének felhasználásával bővítette a szótározott szókincset, az időközben elavultakat elhagyta, így az egész címszóanyag modernebb lett, felfrissült.

Határozott fejlődést mutat szótárirodalmunk a frazeológiai anyag bővítése terén is. Ezen a téren főleg Noszko Alajos (1791), Gyarmathi Sámuel (1794), Baróti Szabó Dávid (1803), Simai (Gazdag Szótár 1814—33) képviselik a fejlődést.

Fokozatosan kialakul a címszó jelentéseinek elemző, rendszerező kifejtése, a jelentésváltozatok gondosabb elkülönítése. Ezen a téren némi kezdeményezést találunk Adáminál (1763), Gyarmathinál (1794). A jelentéseknek számokkal való elkülönítését találjuk Fábchich Kengyelfutójában (1794). Ő az *adok* címszó alatt 1—14. számozott jelentést (6r—v), a *tartok* címszó alatt pedig 55-öt (uo. 30v—31r) különböztet meg. Számozott jelentések vannak Márton szótáraiban (1800, 1807, 1811, 1816), Simainál (Gazdag Szótár 1814—33), Verseginél (Lexicon Terminorum Technicum 1820—2/6); kevésbé következetesen Kassainál (1810?—6?/33—6), pl. „3) *Él*: 1) Vivit. 2) Utitur...” (II, 63), de: „2) *Ér*: Vena in Corpore. Item Vena, Scaturigo aquarum de terra erumpentium...” (II, 95), a jelentések számozása nélkül. A jelentésszámozás azonban csak a XIX. sz. második felében válik általánosan elfogadott hagyománnyá.

Erre az időszakra csik az igék címszóalakjának átalakulása. Még a régi hagyományt képviselik az ige első személyű alakjait címszóként közlő szótárak, mint PPB. (1767—1801), Fábchich József (Kengyelfutó 1794),² Simai Kristóf (Végtagokra szedetett Szótár 1809—10), Takáts Rafael (Lexicon Ungaricum 1810—1) szótára. A századfordulón megjelenik a főnévi igenév mint az igét elvszerűen képviselő címszóalak: Baróti Szabó Dávid (1792), Takáts Rafael (1795 k.), Márton (1800, 1807, 1811, 1816); Sándor István (Toldalék 1808), Gyarmathi (Vocabularium 1816). Kresznerics szótárával (1812?—30/31—2) indul meg az a hagyomány, amely az ige (tárgyatlan ragozású) jelentő módú jelen idejű egyes számú 3. személyét teszi meg címszóalaknak. Így jár el: Kassai 1833—6, Fogarasi 1836, Tsz. 1838. (KELEMEN: I. OK. VI, 156; GÁLDI 397. l. 76. j.; 536.)

A homonimáknak számokkal való elkülönítését találjuk Kassainál (1810?—6?/33—6), pl. „1) *Ék*: Decor, v. Decus, oris, Elegancia, Pulchritudo, Ornatus, Ornamentum, Venustus, Species, formae gratia...”, „2) *Ék*: Cuneus...” 3) *Ék*: Terminatio tam nominum, quam verborum.” (II, 52—3); „1) *Él*: Est formativum Verborum frequentativorum...”, „2) *Él*: Acies...”, 3) *Él*: [ige]...” (II, 62—3); 1) *Ér Terminatio*:...”, 2) *Ér*: Vena in Corpore. Item Vena, Scaturigo aquarum de terra erumpentium...”, „3) *Ér* ige: Tangit...”, „4) *Ér* ige: Meretur, Valet...” (II, 95, 102, 104); „1) *Fagy* Nomen Substantivum: Gelu...”, „2) *Fagy*: Verbum: Gelat...” (II, 135—6).

További részletek összefoglalása túlságosan sok helyet kívánna, azért ezt ezúttal mellőzzük. De néhány apróságot hadd tegyünk még szóvá.

Benne maradt Gáldi munkájában néhány apró sajtóhiba: Fábchich nem 1320, hanem 1520 adatot írt ki a nyomtatott Calepinusból (97). — Apáczai Csere

² Fábchich (MKál. 1789—95) rendszerint az ige első személyű alakját használja „címszóként” (pl. **Alá-harapozom* ACseréből; az idézetben „alá-harapozik...” 9v; *Alá-szállok* 10r), de előfordul a főnévi igenév is (pl. *Alá's fel lédelegni* 10r, „*Fel-bontani* az alkalmot” 90v) s ritkán a 3. sz-ű igealak is (pl. *Tsökönik* a munka 361v). Ez azonban csak a gyűjtéssel járó egyenlenség lehet, mert a Kengyelfutóban az első személyű alak a címszó.

Magyar Encyclopaediája nem 1633—35-ben, hanem 1653—5-ben jelent meg (98). — K r e s z n e r i e s Molnár Albert szótárának nem 1644-ben megjelent kiadását használhatta, mint GÁLDI (390. l. 46. j.) mondja, hanem a Frankfurtban 1645-ben megjelentet; ezt a kiadást Fábchich (MKÁl. 1v) alapján másutt GÁLDI is helyes évszámmal idézi (97).

Akad a munkában néhány következetlenség is: F á b c h i c h Magyar Kálcpinusa 5^r lapját a hasonmásan „1. lapja”-ként közli (104—5 közt), az itt előforduló *Abrones ugró* szót viszont nem 1, hanem „5^r” lapjelzéssel idézi. — T a k á t s R a f a e l nek Toldalék címen ismert szótárát hol „1794” (9), hol BARTHA és MELICH alapján „1794—1797 közt” (255), hol „1795 kör.” (262) évszámmal közli.

A név- és tárgymutató elkészítését ketten is javasoltuk a szerzőnek (510, 536), összeállítását meg is ígérte (536), de nem készítette el, pedig ez több következetlenségtől megmenthette volna. A részletes szómutató (540—86. l. FARKAS VILMOS és RUTSINCZY ÉVA munkája) sem pótolja a név- és tárgymutatót. A szómutatóban viszont olyan szavak is szerepelnek, amelyekről a szerző semmit sem mond, csak az idézetekben fordulnak elő, pl. *cincifanci*. Ezek a könyv használhatóságát nem érintő adatok nyugodtan elmaradhattak volna, ha már valamiben rövidíteni akart a szerző a mutatók terjedelmén. M o k r y B e n j á m i n n a k, a Cellarius-szótárak korszerűsítőjének tárgyalását pl. aligha jut eszébe valakinek a V e r s e g i szótárait tárgyaló részben keresni (359—60), különösen akkor, ha azt látja a tartalomjegyzékből, hogy a „Magyar Cellariumok”-kal külön fejezet foglalkozik (79—85). — S z e m e r e P á l n a k lappangó nyelvújítási szótáráról a S i m a i Gazdag Szótára tárgyalása közben, jegyzetben szól kissé részletesebben (295. l., 188. j.), tehát még csak nem is a „nyelvújítási szótár”-nak tekinthető Első és Második Mondolat kapcsán. Nem pótolhatja a tárgy- és névmutatót az sem, hogy később is többször (316. l. 278. j., 417. l. 133. j., 504. l.) szóba hozza ezt a munkát. — Aki meg akarja keresni, mit mind GÁLDI C s e h y J ó z s e f tervezett matematikai szótáráról, aligha fogja kitalálni, hogy „Kazinczy második írói szótára” egyik jegyzetében kell keresnie (316. l. 279. j.). — Néha saját korábbi megállapításáról is megfeledkezik: M á r t o n I s t v á n Cellarius átdolgozását (1808) tárgyalva (85), ezt M á r t o n J ó z s e f 1818-i latin—magyar—német szótára egyik forrásának sejtí; az utóbbinak forrásairól szóló részben (185—8) azonban M á r t o n I s t v á n t meg sem említi.

Ezek a kisebb fogyatékoságok nem érintik lényegesen a monográfia értékét. Az gazdag anyagával, finom érzékre valló elemzéseivel, a legtöbb esetben helyes értékelésével szótártörténeti irodalmunknak igen jelentős alkotása.

Mint minden jó összefoglalás, GÁLDI munkája is elért eredmények összegezése és az újabb feladatok sikeres megoldásának kiinduló pontja. Az elmondottakból kitűnik, hogy az ismertett mű mindkét szempontból nyeresége nyelvészeti irodalmunknak: nélküle a tárgyalt kor szótárirodalmáról alkotható képünk a mainál sokkal homályosabb, tisztázatlanabb lenne, s a jövő feladatait is kevésbé tisztán és határozatlanabbul látnánk magunk előtt. További szótártörténeti kutatásainknak GÁLDI munkája éppen úgy nélkülözhetetlen alapja, mint ahogyan az ő munkája is MELICH kutatásainak elméleti, módszertani és gyakorlati eredményeire támaszkodik.

Felvethetjük végül azt a kérdést, melyek a magyar szótártörténet legfontosabb feladatai az eddig feltárt anyag és problémák tükrében. Anélkül, hogy a felsorolással az elsőbbség kérdését is el akarnók dönteni, a következő főbb feladatokat jelölhetjük meg: 1. a szótártörténet a múlt század negyvenes éveitől napjainkig, 2. a szótártörténet kezdeti korszakainak modern összefoglalása a felújulás koráig, 3. egyes szótárak, főleg fontosabb szótárak részletes elemzése MELICH és GÁLDI módszertani eredményeinek felhasználásával, az elemzett szótár egész szókincsére való tekintettel, figyelembe véve a több kiadásban megjelent szótárak egyes kiadásai közti különbségeket, összehasonlítva a megelőző és a következő szótári hagyomány eredményeivel, 4. egyes szótárcsoportok (pl. egyidejű és egy műfajhoz tartozó szótárak; egységes fejlődést képviselő szótárak, szótári műfajok) szókincsének, szótári technikájának összehasonlító vizsgálata, 5. a kéziratok szójegyzékek, szótárak kiadása, lehetőleg hasonmásban és betűhív kiadásban, kritikai apparátussal, a nem betűrendes („gyökereszd”, „bokrosító” stb.) szótárakat szómutatóval v. betűrendes résszel kiegészítve, 6. az egyetlen vagy nagyon kevés példányban ismeretes v. csak külföldi könyvtárakban hozzáférhető nyomtatott szójegyzékeknek, szótáraknak kiadása hasonmásban, az 5. pont alatti figyelembe vételével, 7. a szótáriró szótári szókincsének és műveiben, nyilatkozataiban használt szókincsének részletes összehasonlítását és elemzését tárgyaló monográfiák készítése (pl. Szenczi Molnár Albert, Baróti Szabó Dávid, Simai Kristóf munkássága alapján), 8. szótártechnikai és egyéb részletkérdések történetét tárgyaló tanulmányok, pl. a címszóalak kérdése, a szótározott alakváltozatok kérdése, a nyelvtani alakok megadásának és kiválasztásának kérdése, a bokrosítás kérdése, a származékszók, az összetett szók szótározásának kérdése, az értelmezés módjának és a jelentés-

tagolás elveinek, technikájának kérdése, a rokonértelműség figyelembe vételének vagy mellőzésének kérdése, a frazeológiai anyag mértékének, a szókapcsolatok értelmezésének és elhelyezésének kérdése, az idézetek mértékének, jellegének, az idézés módjának kérdése; a stilisztikai különbségek szótári érzékeltetésének kérdése, a normatív célkitűzés és e cél megvalósításának kérdése; az általános szótárak speciális (tájszó-, műszó-, idegen szó-, elavult szó-) rétegeinek kérdése; a betűrend kérdése; a szótári utalások kérdése, 9. a szókincs egyes elemeinek vagy csoportjainak szótártörténeti tanulságai, pl. az első szótározás szempontjából, egy-egy alakváltozat, egy-egy jelentésváltozat, egy-egy frazeológiai kapcsolat szótározását vizsgálva, elavult szavak, alakváltozatok, jelentések, kapcsolatok utolsó szótári adatainak összegyűjtése; felújított és elterjedt elavult szavak, alakváltozatok, jelentések, kapcsolatok esetén a legrégebb és az (első) elavulás jellemző adatain kívül a felújítás első adatai, a terjesztés adatai — mindez különös tekintettel a nyelvtörténeti, művelődéstörténeti szempontból fontos szavakra és szótározott mozzanatokra, 10. áttekintő szótár a szótározott szókincsről szótártörténeti magyarázatokkal, 11. a szótározott szókincs szótártörténeti adatainak nyelvtörténeti és művelődéstörténeti tanulságai ezek közül a feladatok közül a 10. és 11. helyen említettek eredményesen nem oldhatók meg az 1—9. helyen említett feladatok elvégzése nélkül), 12. szótártörténeti összefoglalás, a részletkutatások új szintézise.

Reméljük, hogy egyik-másik feladatot maga GÁLDI fogja megoldani, s hogy várható összefoglalásában a szövevényes összefüggéseket is azzal a leleménnyel, széles látókörrrel és avatott kézzel tisztázza majd, amellyel most ismertetett művében találkozunk.³

KELEMEN JÓZSEF

Bálint Sándor: Szegedi szótár I—II.

Bp. 1957, Akadémiai Kiadó. 864 + 704 l.

1. A nyelvjárási jelenségek szüntelen gyűjtésének és közreadásának rendkívüli fontosságát az általános nyelvészet, a magyar történeti nyelvkutatás, a szinkron rendszervizsgálat és az alkalmazott nyelvtudomány szempontjából egyaránt világosan látjuk. BÁRCZI, a magyar nyelvjáráskutatás idősebb feladatairól szólva, a nyelvjárási anyaggyűjtést mint egész nyelvtudományunk előrendelésének fontos feltételét jelöli meg: „A nyelvtudomány anyaggyűjtésén alapszik, s az eddig föltárt és fölhasználásra előkészített anyag jelentékeny részben föl van dolgozva, de ezzel problémáinkra jobbjára csak ideiglenes feleletet tudunk adni. Valóban új, gazdagabb és helyesebb eredmények új anyagtól várhatók elsősorban. A nyelvjárások nyújtotta anyag azonfelül múltó, enyésző valami, s ennek megmentésével várni nem szabad” (I. OK. VI, 71). Azt mondhatnánk, minden adatközlés olyan tudományos beruházás, mely a későbbiekben dúsan fog kamatozni. Ilyen szempontból kell megítélnünk és nem közönséges nyereségnek tartanunk a Szegedi Szótárt (a továbbiakban SzegSz.) is.

2. Nyelvjárási adatközlésünk mennyisége az utóbbi évtizedekben sajnálatos módon megcsappant. Annak ellenére, hogy folyóirataink, különösen a felszabadulás óta, számban és terjedelemben is növekedtek, egyre kevesebb nyelvjárási anyag lát bennük napvilágot. És ebben nemcsak az játszhatik közre, hogy a történeti és elméleti cikkek „kiszorítják” a nyelvjárási anyagközléseket, hanem az is, hogy nem folyik kellő mértékű, szervezett, irányított gyűjtőmunka. BÁRCZI idézett munkájában felvázol egy elképzelést az országos méretű, egységes szempontú nyelvjárási gyűjtés megszervezésére (i. m. 67),

³ SÁGI ISTVÁN, az Akadémiai Nagyszótárnak hosszú időn át előadója, a Magyar Szótárak és Nyelvtanok Könyvészetének egybeállítója, szintén tervbe vette a magyar szótáriróladalom történetének feldolgozását MELICH tanulmányának kiegészítéseként. Hagyatékában LOVÁNYI GYULA 1955. december 14-én a következő feljegyzést találta: „A szótártörténet Melich alapján. Folytatása: a) Egynyelvű szótárak írására való törekvések: Kármántól, Makó, Teleki stb. Szótárak: Baróti Szabó, Sándor István, Kresznerics, Kassai, CzF., Ballagi, Akad. történeti szótárai. — Jermey, Kubinyi. b) Két v. többnyelvű: Márton, Akad. 1835, 38. Ballagi, Simonyi—Balassa, Kelemen. Latin, francia, angol, olasz. Hazai nyelvek szótárai: oláh, tót, szerb, horvát, kisorosz stb. c) Szakszótárak: Tiszti szótárak, Verseggy Lexicon, Akad. műszótárai és így tovább.”

Úgy érezzük, e vázlatos feljegyzések közreadásával egy érdekes magyar szótártörténeti tervet mentünk meg a feledéstől és a magyar szótáriróladalom egyik érdemes munkásának emlékét ápoljuk.

de — legjobb tudomásom szerint — ebből semmit sem sikerült valóra váltani. A harmincas és negyvenes években felrótt nyelvjáráskutató gárda jelenleg nyelvatlaszunk körül tömörül. E munkájuk melléktermékeként értékes nyelvjárási közlések is születnek. Utánuk azonban nincs felnövő új gyűjtőnemzedék. Pedig ma már sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk a gépi segédeszközök terén is: belföldön gyártott hangfelvevő készülékek segíthetnek bennünket a terepen végzett munkában. Szerencsére nyelvtudományunk illetékesei is jól látják a helyzet megváltoztatásának szükségességét. Erre vall a Nyelvőr pályázati felhívása nyelvjárási anyag gyűjtésére (Nyr. LXXXI, 449—457). Hiszen még nagyon távol vagyunk attól, hogy megközelítőleg is teljes képünk lenne nyelvjárásainkról. Elég egy példa. Ha elővesszük az 1956-ban kiadott Helységnévtárt, és találomra a *b-s* kezdetű helyneveket összevetjük az 1951-ben megjelent Nyelvjárási bibliográfiával, a következőket tapasztaljuk: mai országhatárainkon belül, a külterületi lakott helyeket nem számítva, mintegy 310 *b-s* kezdetű önálló település van. Ezeknek valamivel több mint feléből nem ismer közlést a nyelvjárási bibliográfia! Persze, be kell számítanunk, hogy bizonyos vidékek összefoglaló ismertetésében ezek is szerepelhetnek. Ugyanakkor azonban sok közlés mögött nincs használható nyelvi anyag, csupán néprajzi, vagy más jellegű említés. A területi gyűjtés fehér foltjai szinte ma is megvannak, úgy, ahogy BALASSA (Nyr. XXVII, 316), ERDÉLYI (MNy. I, 346—9), CSÜRY (A népnyelvi búvárlat módszere Bp. 1936, 21—2) és utánuk KÁLMÁN BÉLA megrajzolta (Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai Bp. 1949, 19).

Azt mondhatnánk ugyan, hogy a nyelvatlasz befejeződő gyűjtéseivel mindeneddiginél terszerveibb, rendszeresebb és egységesebb nyelvjárási anyag birtokába jutunk, hiszen az atlasz kutatóponthálózata a lakott helységeknek kb. 10 százalékát felleli. Ez sem teheti azonban fölöslegessé pl. a korszerű szöveggyűjtést, annál kevésbé, mert számos nyelvi jelenség nem vizsgálható az elszigetelt, címszószerű adatokon.

3. Mindezek érthetően teszik örömrünk, amit a SzegSz. megjelenése keltett bennünk. Egy nyelvjárás megismerésének leghatékonyabb eszköze a szavakat betűrendbe foglaló, példamondatokkal illusztráló, teljes szókinceset bemutató regionális szótár. A magyar nyelv kutatói között régi „pium desiderium”, hogy a szavakat az ország különböző vidékeiről kellene feljegyezni és szótárba foglalni, az összehasonlítás kedvéért. MAKÓ PÁL már 1793-ben úgy gondolta, hogy a szavakat legalább négy helyről kellene közölni (Erdélyből, a Tisza, illetőleg a Duna mellékéről és Szombathely vidékéről. — Egy magyar szótárnak készítésére intéző vélemények: Magyar Hirmondó 1793: 538—41). Lényegében ugyanezt ismételte meg még GOMBOCZ ZOLTÁN is, amikor, 1908-ban, új nyelvjárási gyűjtőmódszert ajánlva, ezt mondta: „Magyar nyelvtörténeti, kül. hangtörténeti kutatásainkban is egyre jobban érezzük az olyan népnyelvi monográfiák hiányát, a melyek nemesak az ill. nyelvjárás »különlegességeit« jegyzik össze, hanem kiterjeszkedve az egész szókészletre, hű képet nyújtanak a nyelvjárás hangállapotáról s a nép képzetvilágáról. Egyelőre beérhetnők négy v. öt nyelvterület szókészletének rendszeres összegyűjtésével, pl. egy nyugoti v. dunántúli, egy palóczi, egy felső-tiszai és egy székely nyelvjárás szótárával. Természetesen e monográfiáknak csak akkor lenne tudományos értékük, ha írójuk a megkívántató általános nyelvtudományi és fonetikai ismeretekken kívül a magyar nyelvtörténet kérdéseiben is járatos.” (MNy. IV, 191).

Mikor GOMBOCZnak e szavai elhangzottak, már készen volt SZINNYEI Magyar Tájsszótára (1893—1901), mely az egész ország területéről közölt tekintélyes tájsszóanyagot. Sőt, éppen ez tette nyilvánvalóvá, hogy nem elég csupán szembeötlő, kirívó sajátosságokat gyűjteni.

Közel három évtized telt el GOMBOCZ fenti szavai után, mikor végre megszületett az első, teljes népi szókinceset felölelni törekvő nyelvjárási szótár, CSÜRY BALINT Szamosbáti Szótára (1935—36). A SzamSz. mintaszzerű valóraváltása az idézett elméleti követelményeknek. Fonetikus átírása igen szerencsés: pontos és mégis könnyen olvasható. Külön érdeme, hogy a fő- és mellékhangsúlyt jelzi, ezáltal példamondatai hanglejtés-vizsgálatokra is alkalmasak.

Ugyancsak 1936-ban jelent meg WICHMANN csángó szótára Helsinkiben: Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes. Ez jóval szerényebb, teljességre nem törekvő, szigorú finnugor jelölése miatt kevésbé könnyen olvasható, de izzig-végig nyelvész munka.

Harmadiknak, hosszú szünet után, 1952-ben KISS GÉZA Ormánysági Szótára látott napvilágot, KERESZTES KÁLMÁN szerkesztésében. A szótár — BÁRCZI rövid jellemzésével szólva (vö. I. OK, VI, 64) — „nem adja az ormánysági terület teljes szókincesét, anyaga nem is egészen szinkronikus; csupán egy lelkes és szorgalmas gyűjtő nagyon értékes és gazdag munkáját teszi hozzáférhetővé mai igényeket kielégítő formában...” Nyelvtudományunk szerencséjének kell tartanunk, hogy KISS GÉZA fonetikus jelölésének

hiányait a vele azonos községből származó, kiváló nyelvjáráskutató szerkesztő kipótolhatta. Ezáltal a szótár hangtanilag hitelessé vált, és elesett az az időnként megismétlődő panasz, hogy a néprajzosok és a nyelvjáráskutatók feljegyzései egymás számára gyakran nem használhatók (vö. I. OK. VI, 85).

4. Ennek a regionális szótársorozatnak negyedik tagjaként született meg BÁLINT SÁNDOR műve. A szótár iránti érdeklődést eleve biztosítja az a tény, hogy egy közismerten jellegzetes nyelvjárási terület, az alföldi *ö-ző* vidék anyagát öleli fel. Nyelvjárásainknak köztudomásúlag az a legfeltűnőbb színező sajátysága, hogy bennük egy-egy — általában másutt is meglevő — hang jóval nagyobb megterheltségű. Így szoktunk beszélni *i-ző*, *é-ző*, *ö-ző*, *e-ző*, *a-zó* stb. nyelvjárásról (vö. DEME LÁSZLÓ, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái Bp. 1956, 99 k.). Szeged mint az *ö-zés* gócpontja él az országos köztudatban a fonetikailag iskolázatlanok körében is.

Az *ö-zés* nyelvünknek egyik legérdekesebb sajátysága. E hang finnugor kori meglétét a STEINITZ által feltett fgr. redukált *ö*-ben (vö. Vokalizmus 89, 90 stb.) kutatóink zöme nem látja bizonyítottnak (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 25.) Nyelvelméleinkben is csak viszonylag későn mutatható ki teljes biztonsággal. Legnagyobb valószínűség szerint belső fejleménynek kell tartanunk. Létrejöhett nyiltabbá válás (*ü > ö*), labializáció (*ē > ö*), bizonyos hangkapcsolatok (pl. *-ll-*) labializáló hatása, nyelvjárásközi analógia stb. eredményként. A mai köznyelvhez és más nyelvjárásokhoz mért terheltségbeli többlete — a tulajdonképpeni *ö-zés* — jelentkezési helyzete változatos. Feltűnik hangsúlyos helyzetben (*böcsület*, *öveg*), hangsúlytalan szótagban (*köröszt*, *embör*), szuffixum előtt vagy szuffixumban (*kényös*, *meszöl*, *büvön*, *néztök* stb.) és abszolút szóvégen (*összö*) is. E típusok nem jelentkeznek mind együtt, egy nyelvjárásban. Az abszolút szóvégi és az illeszkedéscs *ö-zés* pl. hiányzik éppen a szegedi, egyébként legerősebben *ö-ző* nyelvjárásunkból; itt tehát *össze*, *büvenn* stb. található. Ez világosan utal az *ö-zés* kialakulásának hangtani és területi eltéréseire. (Az *ö-zés* újabb összefoglaló tárgyalását lásd DEME LÁSZLÓ, NyAF. 106, 156, 272 stb. és BÁRCZI, Hangtört.² 25, 58 k.). A SzegSz. egyik nagy haszna éppen az lesz, hogy színes és gazdag anyaga módot ad majd a kutatóknak e sokszor tárgyalt, de maradéktalanul máig sem tisztázott kérdés tüzetes tanulmányozására is.

5. BÁLINT SÁNDOR a néprajz professzora a Szegedi Tudományegyetemen. Személyében minden feltétel együtt volt ahhoz, hogy kiváló népnyelvi szótárt alkosson. Születése óta benne él a szegedi nyelvjárásban. A szótár Bevezetésében ezt írja: „Törzsökös szegedi, alsóvárosi parasztszülék[!] gyermekének születtem, tehát a szegedi népnyelv anyanyelvem. . . Kapcsolataim azóta sem szakadtak meg egy pillanatra sem a szegedi nyelvi hagyományokkal, a tájszólás közösségével.” Több mint három évtizede szorgalmas kutatója a szegedi nép életének, körülményeinek, regisztrálója nyelvének. Időközben több tucatnyi kisebb-nagyobb, népével foglalkozó írása is napvilágot látott, köztük számos nyelvjárási tárgyú is, mint pl. A szegedi népnyelv (Délvideki Szemle 1942), Szegedi tájszavak (SzegFüz. 1935, 1936; Nép és Nyelv 1941), A szegedi népnyelv szólásai (MNy. XXXV, 333), Rokonságnévek és kapcsolatok Szegeden (Nyr. LXXVII, 241) stb. Ezek nemcsak a szerző jó nyelvészeti felkészültségének bizonyítékai, hanem a néprajzi és nyelvtudományi komplex kérdésfeltevés követendő példaképei is.

Bízást mondhatjuk, hogy BÁLINT professzor a szegedi nép, Szeged városa jelenének és múltjának egyik legszakavatottabb ismerője. Sok évtizedes gyűjtőmunkájával fölhalmozott és történeti kutatások útján megteremtett hatalmas anyaga arra indította, hogy a szinkron nyelvkincsen kívül a nyelvjárás történeti anyagát is belefoglalja szótárába, s e téren túlmenjen a korábbi, hasonló szótárak gyakorlatán. A SzegSz. tehát leíró és történeti regionális szótár.

6. A szegedi nyelvjárás történeti anyagának összegyűjtésével a szerző rendkívül nehéz és kényes feladatot vállalt magára. Mai nyelvudományunknak egyik vezérgondolata, hogy régi nyelvünk vizsgálatában fokozottan kell figyelniünk a nyelvjárásosság szempontjaira (vö. DEME, NyAF. 289—305 stb.; BÁRCZI, uo. 327—8). Ez esetben arról van szó, hogy egy nyelvjárás saját nyelvelmélek-anyagát kellett a szerzőnek körültekintő forráskritikai munkával összeválogatnia, illetőleg az e nyelvjárással kapcsolatba került szépírók műveiből kiszemelgetnie, mi az, amit e nyelvjárás sajátosságai közül felhasználtak.

BÁLINT professzor a középkori latin oklevelek magyar szórványaitól elindulva, a kódexirodalom szegedi származásának valószínűsíthető darabjain keresztül, majd a XVII—XVIII. század szegedi nyelvjárásban író tollforgatóin át eljut a XIX. és XX. századi kisebb-nagyobb mértékben szegedi nyelvi hatást tükröző írókig és tudósokig. Ezek közt — a régebbi, kevésbé ismerteket nem számítva — olyan kiválóságok nyelvkincsét szűrte meg, mint Dugonics, Tömörkény, Móra, Juhász Gyula,

Móricz Zsigmond, aki Rózsa Sándorról szóló regényében éppen a szerző nyelvi gyűjtéseit használta fel; vagy a tudósok közül Révai Miklós, Jerney János, Csaplár Benedek, Kálmány Lajos stb. Szinte emberfelettinak látszik az a munka, amit a Bevezetésben vázolt diakrónikus anyag forráskritikai és szókinccselemző elbírálása jelentett.

Nem kevésbé súlyos feladat volt a helyi levéltári és sajtóirodalom megrostálása sem, hiszen Szeged szellemileg is régóta termékeny központja a déli országrésznek.

Hogy az efféle munkának mennyi buktatója van, nem kell bőven fejtegetni. Ha a kutatás megcáfolja is majd egy-egy ponton a szerző ítéletét, a bátor vállalkozás érdemét semmiképpen sem lehet elvitatni tőle. A történeti anyag pedig, amely a mai szavak sorsát gyakran első előfordulásuktól kíséri nyomon, a nyelv élő, áramló dinamizmusát érzékelteti.

A történeti adatok származási helyére a szótár minden esetben utal, így az ellenőrzés, illetőleg a forráskritika felülvizsgálatának lehetősége megvan.

7. A SzegSz. élő nyelvi anyaga — a szinkron jelleget persze évtizedekben mérve — minden eddigi hasonló szótárunkénál színesebb és gazdagabb. Tudnunk kell, hogy a gyűjtés területileg sem szorítkozott csupán Szeged városára. A szerző kitűnő településtörténeti tájékozottsággal gyűjtötte csokorba azokat a helységeket, melyek szegedi telepések XVIII—XIX. századi kirajzása folytán keletkeztek, s így nyelvükben a várossal azonosak maradtak. Amennyire módjában állott, e településekben végzett gyűjtésekkel kiegészítette szegedi anyagát (vö. Bevezetés 7—9). Saját gyűjtésein kívül beledolgozta szótárába mások megjelent vagy kéziratot megfigyeléseit is, pl. Kálmány Lajos hatalmas adatanyagát.

Az előd-szótárokhoz képest jóval bonyolultabb munka volt a szinkron anyag összehordása is, hiszen a város társadalma igen sokrétű és színes szókinccsbeli tagolódást mutat. Noha a szótár anyagának zöme a szegedi népnyelv, a *célszerű szögény embőr* szókinccse (vö. Bevezetés 7, 16—7), címszóhoz jutnak a paraszti önellátás (gyékényszövés, kosárfonás, halászat, vadászat, madarászat), a hagyományos helyi kisiparok (paprika, szappan, papucs, talicska, bicska, illetőleg a szűcs, szíjjártó, bocskoros, kékfestő, gombkötő, kötélverő, zsendelyvágó stb., stb.) szakmai kifejezései is, melyeknek mélyreható néprajzi ismereteken alapuló nyelvi feldolgozása a szótárnak komoly nyeresége, hisz nagy részük kihalóban van.

Külön érdeme a műnek a régi és a mai családnevek, valamint a földrajzi nevek teljességre törekvő összegyűjtése. Ezáltal a napjainkban gyorsan fejlődő névtan művelőinek is nagy szolgálatot tesz.

A köznevek összegyűjtésében a szótár „csak viszonylagos teljességre” törekszik. Ez természetesen, hiszen az abszolút teljesség amúgy is elérhetetlen.

8. A fentiekben vázolt történeti és élőnyelvi anyag megszerkesztésében a szótár igyekszik minden filológiai követelménynek cleget tenni. A szavak első nyelvjárásbéli előfordulását évszámokkal jelzi, a régi nyelvi vagy újabb írásos forrásból vett adatok leelőhelyére rövidítésekkel utal. A szófaji megjelölésen túl a szavak társadalmi helyzetét (pl. polgári, alvilági, félnépi, szakmai stb. voltát) és történeti sorsát is jelzi (pl. régi, elavult, új). Közli az egyes szavakkal kapcsolatos szólásokat, közmondásokat stb., sőt, számba veszi a néprajzi és egyéb vonatkozásokat is, továbbfejlesztve és bővítve a SzamSz. efféle hagyományait. Dicséretes hagyományt ápol abban is — ez főleg az OrmSz. erénye —, hogy a szöveg közé rajzos illusztrációkat iktat. E tekintetben talán még bőkezűbb lehetett volna, hiszen a sok feldolgozott népi mesterség eszközei lassan eltűnnek. A bővebb illusztrációt a szerző maga is fontosnak látja, és ígéri is készülő néprajzi monográfiájában.

9. A szótár adatainak fonetikus átírásában — talán kissé elfogult szemmel — nem tudunk egészen megnyugodni. Erre vonatkozó elvi álláspontját a szerző így fejti ki: „A fonetikus jelek alkalmazásában a minél szélesebbkörű használhatóság érdekében csak a legszükségesebbekre szorítkoztam.” (Bevezetés 21).

A magánhangzók jelölésére a köznyelvi betűkön kívül az *ā*, *ē*, *ā* és a variánsként előforduló nazalizált hang jelét használja. A köznyelvi helyesírásra hivatkozva nem jelöli a mássalhangzók asszociatív változásait, tehát a mai lejegyzésünkben szokásos *áddob*, *szapta*, *annya*, *othon*, *halgat*, *aluttéj* helyett a szótárban *átodob*, *szabta*, *anyja*, *othon*, *hallgat* *aludttéj* található. A köznyelvi *ly*-t átírja a nyelvjárás ejtése szerint *j*-re, viszont a hiátustöltő *j*-t nem jelöli, „mert helyesírásunk sem jelöli, bár a köznyelv is mindig használja” (Bevezetés 21).

Bár ez utóbbi megállapítással nem egészen értünk egyet, azt mindenképpen világosan látjuk, hogy a fonetikus átírással a szerző rendkívül nehéz helyzetbe került. Mint-hogy nemcsak szinkronikus adatokat és nem is csupán saját adatait dolgozta fel, a rendel-

kezésére álló anyag jelölése igen heterogén lehetett. Az egységesítő átírás, különösen a már nyomtatásban is megjelent anyagon semmi esetre sem lett volna helyes. Azt is számításba kell vennünk, hogy nyelvújrási jelölésünk tulajdonképpen csak az 1941-es népnyelv-kutató értekezlet óta törekszik határozott elvi alapokon nyugvó, a finnugor átírás jelbozóját megritkító, folyamatosan olvasható átírási rendszer kialakítására. Ez szinte csak most, a nyelvátlasz munkálatai során valósul meg (vö. erre DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvújrási hangjainak jelölése: MNyelvj. II, 18; KÁLMÁN BÉLA, A hangjelölés: A Magyar Nyelvátlasz munkamódszere. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Bp. 1955, 93). Márpedig BÁLINT professzor adatainak tekintélyes része nyilván régebbi feljegyzés. Ennek ellenőrző újra-jegyzése sem az időt, sem a fáradságot nem érte volna meg. Mindencetre megnyugtató, amit még erről a szerző mond: „Ismételten hangsúlyozom azonban, hogy ahol a legcsekélyebb eltérés, sajátosság, illetőleg kétség mutatkozik, ott természetesen mindig a fonetikus jelöléshez folyamodom.” (Bevezetés 21.) Ilyenformán ugyan a kitérőt elv gyakran szenved csorbát a hangtani hűség javára, de ez — minthogy az elv helyessége amúgyis vitatható — inkább javára válik a szótárnak.

Van azonban a nyelvújrásnak néhány olyan hangtani jellemvonása, melyeknek tisztázása szükségesnek látszik legalább kiegészítőleg. Ilyen pl. a zártszótagi *-l*, *-r*, *-j* nyújtó hatása. Magam a szótár *szalma*, *pólya*, *sárjú*; *téjöl*, *konkój*, *vödör* adataival ellentétben *szalma*, *pólya*, *sárju*; *téjjöl*, *konkój*, *vödör* alakokat jegyeztem. A jelenség, megfigyelésem szerint eléggé általános Szegeden és Tápén (csak itt jártam) egyaránt. Ugyanott több ízben hallottam legalább variánsként magasabban képzett *é-t*: *szép*, *méz*, *lélek*, *édességét*, *ékeségét*, *ékeségős* stb. Érzésem szerint a vegyes hangrendű szavak *é*-je gyakran zártabb a szokásosnál: *dészka*, *szérda*, *szécska*, *gyertyával* stb. Az effélék jelöletlenül maradását bizonyára a szerző tudatosan — talán túlságosan is — egyszerűsített átírási módszere magyarázza, de mégis megvan az a sajnálatos következménye, hogy a szótár nem minden hangtani jelenség vizsgálatára alkalmas.

10. Mindent összevetve, a legnagyobb öröm hangján üdvözöljük BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótárát. A benne foglalt, minden eddigi hasonló szótárunkénál gazdagabb leíró és történeti nyelvi anyag nélkülözhetetlen kézikönyvvé avatja mindazok számára, akik nyelvünk történetével vagy mai állapotával kívánnak foglalkozni.

Külön hálával tartozunk az Akadémiai Kiadónak, mely — mint DEME utószavából (I, 41—2) kiderül — terven fölül vállalta a kiadás áldozatát. Bár a megszerkesztésre és nyomdai előállítására a sietség itt-ott rossz hatással volt — elég sok pl. a betűhiba —, BÁLINT SÁNDOR szótárában nyelvtudományunk művelői eléggé nem értékelhető és bizonyára majd bőven kamatozó, értékes tudományos befektetést nyertek.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei

Az alábbiakban a Nyelvtudományi Közlemények LIX. kötetében (217—22. l.) közöltek folytatásaként a címben jelzett folyóirat legutóbbi három kötetének nyelvészeti vonatkozású cikkeit, értekezéseit ismertetem.

X. kötet. 1956.

1. Az I. Orientalisztikai Konferencia anyaga.

a) NÉMETH GYULA: Bulgária török nyelvújrásainak felosztásához (1—53, térképmelléletek szójegyzékekkel 54—60. l.). Hozzászólások (61—9. l.).

Bulgária (és az egész Balkán félsziget) török nyelvújrásai két nagy csoportra: egy keletire és egy nyugatira oszthatók. Az értekezés tárgya a Bulgária kisebb, északnyugati részén beszélt nyugat-ruméliai nyelvújrás. A határvonal, amely ezt a keleti nyelvújrástól elválasztja, egybeesik a bolgár nyelv két fő nyelvújrása közti határral, nyilván azonos földrajzi és történeti tényezők eredményeként.

NÉMETH GYULA megrajzolja a kérdéses nyelvújrás fő sajátosságainak hangtörténeti hátterét: nagy részük igen régi korokra visszavezethető hangfejlődési tendenciák eredménye.

A nyugat-ruméliai nyelvjárás feltűnő egyezést mutat északkeleti Anatólia nyelvjárásával. A két nyelvjárás között történeti összefüggés található: az oszmán törököktől Anatólia északkeleti részéről (elsősorban a trapezunti, rizei, čoruhi és karsi vilájektékből) Nyugat-Ruméliába áttelepített török népelemeknek lehetett döntő szerepük a nyugat-ruméliai nyelvjárás kialakulásában.

NÉMETH GYULA kutatásainak eredményei jelentősek az ótörök feliratok olvasásának szempontjából is.

Hozzászólások: N. KAKUK ZSUZSA (61—4) a kérdésnek oszmán-török jövevényszó-kutatásunk számára való jelentőségéről, RÁSONYI LÁSZLÓ (64) a nyugati források vizsgálatának szükségességéről és a török — balkáni telepítésekről, HAZAI GYÖRGY (63—6) a bulgáriai török nyelvjárások további osztályozásáról, az előadottaknak a balkáni nyelvek török elemei kutatásában várható szerepéről és a bolgár dialektológiával való kapcsolatáról, FEKETE LAJOS (66—9) a török telepítések történeti vonatkozásairól beszélt.

b) LIGETI LAJOS: A magyar orientalisztika időszzerű kérdései (71—9. l.).

Beszámol a magyar orientalisztika fejlődéséről és az 1950-ben tartott I. Orientalisztikai Kongresszus óta elért jelentős eredményeiről. Vázolja a további feladatokat a tudomány szervezeti és elméleti fejlesztése és a népszerűsítő munka terén.

2. HADROVICS LÁSZLÓ: Szláv jövevényszavaink kérdéséhez (Hozzászólás KNEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai című könyvéhez, 133—68. l.).

A cikk célja — a bevezető részben mondottak szerint — annak a bemutatása, hogy milyen módszerekkel fejleszthetők tovább KNEZSA kitűnő művének eredményei szláv jövevényszavaink kutatásában.

Az egyes szófejtések legfontosabb eredményei: a *dávidó* szó a ča-horvát *dari do* 'egészen vmeddig' csonka szókapcsolat átvétele; a *kunyhó* szerb-horvát jövevényszó, s etimológiailag azonos a *konyha* szóval, *násja* < szl. **nasbva* (< *nasiti* 'rávarrni'); *pala* < ném. *Blatt* (bajor—osztrák *plat*) 'réteges kő, leveles kő'; *viskó* < nyugati v. keleti szl. *vyška* 'kamra, élestár stb.' Foglalkozott még az előadó az ószláv redukált hangoknak a szerb-horvátban való fejlődésével és a szóvégi szl. -a > m. -ó hangmegfelelés (*kunyhó*, *viskó*) kérdésével. Egyes szavak átadó nyelvét az eddiginél pontosabban meghatározta, illetőleg néhány esetben más átadó nyelvet mutatott ki (pl. *fosztány*, *szégye*).

Összefoglalásul a szerző rámutat a széleskörű szótörténeti filológia megteremtésének feladatára. Ezen belül: mivel jövevényszavaink élete a latin és a magyar nyelvű forrásokban ellőéséget alkot, fontos a latin oklevelek figyelembevétele. A jövevényszó-kutatásban mellőzhetetlen szőföldrajzi elveket új szemponttal, a legrégibb magyar adatok földrajzi elhelyezkedésének vizsgálatával egészíti ki. E téren HADROVICS szófejtései úttörő jellegűek (vő. pl. *barkóca*, *lanka*, *szégye*, *szelemen*). — A cikk eredményei ékes szőlóan bizonyítják a HADROVICS-tól felvetett gondolat helyességét: bizonyos forrásokpor-tok (ezúttal a délszláv anyag) rendszeres átkutatása az elsősorban szőtárakra támaszkodó vizsgálatokon túlmenően új területeket nyit meg a jövevényszó-kutatás számára.

3. WOLFGANG STEINITZ: A finnugor rokonsági elnevezések rendszere (321—34. l.).

Az osztják rokonsági terminológiában az egyes rokonságnevek sokféle jelentésének (pl. osztj. Kaz. *jaj* 'bátya', 'az apa öccse', 'az apa bátyjának a fia', 'mostohaapa') magyarázatát — ellentétben KARJALAINENNEL — a társadalmi szervezetben találja meg.

Az osztjákok társadalmi szervezetét két frátria alkotja, amelyek apajog szerinti exogám nemzetségekből állanak. Az osztják rokonsági elnevezések besorolásának az alapja a nemzetséghez való hozzátartozás vagy hozzá nem tartozás. A nemzetségi rokonok osztályozása három ismertető jegy szerint történik: aszerint, hogy az illető férfi-e vagy nő, idősebb-e, vagy fiatalabb a viszonyítás alapjául szolgáló személynél (vagyis az é n-fogalom megtestesítőjénél, az e g o-nál), hogy egyenes ági, vagy oldalági rokon-e. Pl. nemenként azonos név szolgál minden, egy vagy két nemzedékkel idősebb avagy fiatalabb, nem egyenes ági rokon megnevezésére.

Megkülönböztető jegy továbbá a nemzetségi rokonság, illetve a házassági rokonság; ezen belül a közvetlen házassági rokonok külön névvel különböztetendők meg a nem közvetlen házassági rokonoktól (az anya és a feleség, ill. a férj rokonai).

Ez az osztályozó rokonsági rendszer nem mutat absztrahálásra való képtelenséget, sőt bonyolultabb absztrakciót igényel, mint az „európai” rokonságrendszer. Az egész bonyolult terminológia a társadalmi szervezet bizonyos tagjai iránti kötelezettségeket, tilalmakat és jogokat tükrözi.

4. LAURI HAKULINEN: A jelentéstan szerepe a lexikológiában (A finn nyelvészet szempontjából. 335—45. l.).

A finn lexikológiának kezdetben a hangtörténettel szoros kapcsolatban levő jövevényszó kutatás volt a fő ága. Újabb törekvések inkább a tükörszók és tükörjelentések vizsgálata terén találhatók. — A hangtörténethez kapcsolódó lexikológiai kutatás nem alkalmas a mai nyelv szókészletének teljes, rendszeres vizsgálatára. Ez a szematika feladata.

A jelentéstan fontos szerepet játszik az etimológiai vizsgálatásokban. WEISGERBERNEK az a nézete, hogy a nyelv, a gondolat kifejező eszköz, egyben a fogalmak megteremtője és a gondolkodás előfeltétele is, a lexikológiára alkalmazva azt jelenti, hogy a jelentésváltozások kutatása egyúttal világot vet a fogalmak születésére is. HAKULINEN kiemeli a nyelv jelentésfejlődés útján való lexikális gazdagodásának jelentőségét.

Kitér az onomasziológiának mint a jelentéstani kutatás egyik ágának problematikájára. Ez szerinte akkor a legeredményesebb, ha kiterjed a rokonértelmű szóanyag szócsaládonkénti szemantikai-etimológiai elemzésére is.

A jelentéstan szempontjából is szükséges az egész nyelvterületet átfogó, a rejtett nyelvi jelenségeket feltáró adatszolgáltató hálózat. Így egy nyelv szűkebb keretek közt mozgó, de elmélyült jelentéstani lexikológiája és az egész nyelvcsaládra vonatkozó hangtörténeti-etimológiai szókincskutatás végeredményben kiegészítik egymást.

5. BEKE ÖDÖN: Az uráli és indoeurópai duális történetéhez (347—66. l.).

Az obi-ugor és az indoeurópai nyelvek egy része gyakran használja a duális két azonos funkciójú főnév, tehát két mellérendelt mondatrészes szoros összetartozásának kifejezésére (pl. vog. *ėkwaii' ajkai'* 'öregember, öregasszony' stb.), sokszor olyankor is, mikor a két főnév kollektívumot fejez ki (vog. *suppi' unsi' alawei'* 'tokhalat, nyelmalazacot fognak', — a kettős szám ilyenkor is a szoros kapcsolat jelölője).

Előfordul az elliptikus duális is mind az indoeurópai, mind a sémi nyelvekben, s az uráli nyelvek közül az osztjakban (pl. ... *ásniηηη χοζα* ... 'a medvé[ék]hez (ti. a medvéhez és a farkashoz)').

Az ilyen egyenrangú főnévi mondatrészeket a duális nem ismerő finnugor nyelvek gyakran többes számmal fejezik ki (pl. f. *siellä oli Matit ja Paavot* 'ott volt Mátyás és Pál'). Megvan ez a latinban is. Egyes indoeurópai nyelvekben lehetséges elliptikus plurális is.

Annak a bizonyítására, hogy nem a páros, hanem az ún. elliptikus duális az eredetibb, a következő kifejezésmódokat tárgyalja BEKE bőséges példaanyag alapján:

Azt, hogy egy személyen, ill. élőlényen kívül még egy (esetleg több) vele szoros kapcsolatban álló személyről stb. van szó, a finnugor és az indoeurópai nyelvek általában genitívusszal vagy többes jellel fejezik ki (az utóbbi a magyar nyelvjárásokban is előfordul, pl. *Sándorokhó, Orség, Hetés; Ormányság*). A többes számnak ilyen használata megvan a török, az indoeurópai és a sémi nyelvekben is. A permi nyelvekben *-a, -o* melléknév-képzős alak is kifejezheti az összetartozást (zürj. *V. nyla pia* 'gyermekek'; csak az egyik tag képzős: *luna-voj* 'éj és nap'). Az egyenrangú mondatrészeket a finnugor és egyes török nyelvek komitatívusz-raggal is összekapcsolhatják; ez is előfordulhat mindkét tagon vagy csak az egyikén (pl. ész. *ándis meile Karliga* 'er gab mir und Karl'). Az a körülmény, hogy a mellérendelt mondatrészek két tagjának szoros kapcsolatát nemcsak a páros duális (vagy plurális) fejezheti ki, hanem összetartozást jelentő képzők, illetőleg komitatívuszrag is, továbbá az a tény, hogy ezeket eredetileg csak az egyik tag vehette fel, BEKE szerint azt bizonyítja, hogy a (finnugor és az indoeurópai) páros duális az ún. elliptikus duálisból fejlődött, amely már maga is kifejezte, hogy a megnevezetten kívül még egy személyről stb. van szó.

XI. kötet. 1957.

1. ELEKFI LÁSZLÓ: A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó (95—149. l.).

ELEKFI a névszói állítmányú mondatok elemzésében mutatkozó zűrzavar tisztázását tűzi ki céljául. Az első lépés: rámutatni a problémák gyökereire. Az elemzési nehézségek a szerző megállapítása szerint végső fokon abból adódnak, hogy a logikában is tisztázatlan az alany és főleg az állítmány fogalma; az a l a n y és az állítmány műszavakat többféle értelemben használják. A kérdés megoldása: külön kell választani azt a két mozzanatot, amelyet a mondat két tagjának predikatív értelmű egymás mellé helyezése

kifejez. Ezek: 1. a két fogalom objektív összefüggése (a dolgok logikája), 2. az ennek közlésére szubjektív módon felhasznált nyelvi ábrázolás (a közlés logikája).

E kérdés fejtegetése során ELEKFI részletesen elemzi a logika különféle irányainak alany- és állítmány-értelmezéseit. Megállapítja, hogy az alany és az állítmány műszó kétféle értelemben való használata (állítmány 1. a. m. járulékfogalom, 2. a. m. a mondat tulajdonképpen mondanivalója, újságoló rész) *Arisztotelés* zig vezethető vissza, mint ahogy a logika mint tudományág kettős természete is az ókorból eredeztethető, forrása a gör. *λόγος* szó sokértelműsége.

A cikk a továbbiakban a nominális predikatív szerkezetek mondatbeli szerepével foglalkozik, meghatározva a mondat, ill. szerkezet két tagja közti objektív logikai viszony típusait. Ebből a szempontból megkülönböztet *m e g j e l ö l ő t* (szubsztancia) és ennek különféle határozóit (járulékfogalom). Ezen belül minden egyes esetben megállapítja a megjelölő és határozója közti logikai viszony konkrét mondatbeli előfordulási lehetőségeit, nemcsak az alany és állítmány, hanem a jelző és az értelmező vonatkozásában is. Megkülönböztet tulajdonság-, mennyiség-, helyzet- és birtokoshatározót, továbbá fogalomhatározót (osztályhatározó, szűkített körű és egyedített fogalomhatározó, egyedi fogalomhatározó, viszonyhatározó), szerephatározót (színjátszó szerephatározó, foglalkozáshatározó, ragtalan állapothatározó stb.), névhatározót (egyedi és köznévhhatározó) és egyéb, ritkább típusokat. A predikatív szerkezet e különféle „határozóinak” összefoglaló nevéül a kissé nehézkes, de kifejező *t u l a j d o n í t m á n y* műszót eleveníti fel.

Végül felsorolja ELEKFI a mondatelemzésben szokásos ötféle állítmány-fogalmat, s mindegyiknek kijelöli a helyét. Ezek: 1. a mondat igéje, 2. a mondat tulajdonképpen mondanivalója („lélektani állítmány”, tkp. a mondat állítmánya), 3. a tulajdonítmány, 4. ezek valamelyikével egybeeső nyelvtani-gyakorlati állítmány, 5. igei-névszói állítmány.

A probléma megoldása során számos általános jellegű és részletmegfigyelés teszi még értékesebbé a tanulmányt (pl. az attributum, a jelző, az értelmező mibenlétéről, a beszéd és a nyelv funkciójáról stb.). Ezek közül egyik-másikkal talán lehetne vitatkozni, de az egész cikk jelentősége vitathatatlan.

2. *Mutatvány az Akadémiai Nagyszótárból* (A Nagyszótári Osztály részéről közléteszi GÁLDI LÁSZLÓ és WACHA IMRE: 151—72. l.).

A mutató a *ja* főnév minta-szócikke (157—72. l.). Az ezt megelőző bevezető részben (151—6. l.) a Nagyszótár történetének, tervének és az eddig végzett munkának a rövid összefoglalását kapjuk, továbbá a Nagyszótár feladatának és az Értelmező Szótárhoz való viszonyának tisztázását. A bevezető a minta-szócikk helyes megértéséhez szükségesnek vélt, a szócikk felépítésére, tipográfiai megoldásaira és általában bizonyos szerkesztési elvekre vonatkozó megjegyzéseket is tartalmaz. Ezeknek jórésze akár el is maradhatott volna, hiszen a rendkívül alaposan kidolgozott, hatalmas példaanyaga ellenére is világos felépítésű, áttekinthető címszó önmagát magyarázza.

XII. kötet. 1958.

1. Szlavisztikai napok (1957. december 18—19.)

a) KNEZSA ISTVÁN: A magyar szlavisztika problémái és feladatai (68—90. l.). Hozzászólások, válasz, elnöki zárszó (91—124. l.)

Az előadás fő részében tudománytörténeti összefoglalást ad a magyar szlavisztikáról.

Az Akadémia szerepe a szlavisztika terén a felszabadulásig nem olyan jelentős, mint az egyetemé. A kutatások két fő témaköre eddig az ideig hungaro-centrikus: a szláv jövevényszavak és a szláv eredetű hely- és személynévek vizsgálata állott előtérben. A magyar szlavisták ritkán fordultak más, pl. nyelvjáráskutatási témák felé.

A felszabadulás után a tudományos munka irányítója és fellendítője a szlavisztika terén is az Akadémia lett. A fiatal nyelvészgeneráció tematikája is eltér a hagyományos: úgyszólván teljesen szláv szempontú kérdésekkel foglalkoznak. A magyarországi szláv nyelvészet legfontosabb tervmunkáival (szláv nyelvatlások, szláv nyelvemlékek gyűjtése, szlovák nyelvtörténeti szótár) kapcsolatban ismerteti az előadás a kutatások jelenlegi állását és a további feladatokat, emellett kitér a szlavisztika egyéb ágaiban (irodalomtörténet, történelem, néprajz) jelentkező feladatokra is.

Az előadást tartalmaz, a szlavisztika sajátos területeinek problémáit kisebb előadások formájában feldolgozó hozzászólások követték.

b) GÁLDI LÁSZLÓ: A szlavisztikai jövevényszó kutatás néhány problémája (125—42. l.). Hozzászólások, válasz (143—59. l.).

Kívánatos a „budapesti iskola” helyes módszereinek alkalmazása más nyelvcsaládok, tehát a szláv nyelvek vizsgálatában is.

A szlavisztikai lexikológia eddigi gyakorlatának egyik hiányossága, hogy kevés az egy-egy szónak vagy szócsoporthoz szentelt monografikus cikk. A jövevényszavak vizsgálatában feltétlenül és a legteljesebb mértékben figyelembe kell venni a korábbi kutatásokat is. Az egyes szavak irodalmát legalább három oldalról kell szemügyre venni, ti. az átadó, az esetleges közvetítő és az átvevő nyelv szempontjából. Ezenkívül nem szabad elhanyagolni azoknak a nyelveknek az etimológiai szakirodalmát sem, amelyekben a kérdéses jövevényszó vagy -réteg szintén megvan. A jövevényszavak kutatásában megszokottabb az átvevő nyelvből kiinduló aszcendens tárgyalásmód. Ehhez az átvevő nyelv minél tökéletesebb és sokoldalúbb ismerete szükséges. Figyelembe kell venni a jövevényszavak stilisztikai vonatkozásait is.

A szövegemlékekre kell támaszkodni, de a szótári dokumentáció sem mellőzhető.

Az alaki vizsgálatok mellett gondot kell fordítani a jelentéstani mozzanatokra is. A továbbiakban GÁLDI az átadó és a közvetítő nyelvek, valamint a tükörszavak és tükörkifejezések problematikájával foglalkozik. A jövevényszavak vándorlása nemcsak nyelvtörténeti, hanem történeti megvilágítást is igényel.

c) SIPOS ISTVÁN: Népdalok a magyarországi szlovák nyelvjárás kutatásában (203—30. l.).

A bükki Huták és Hámorok mai nyelvjárása a három szlovák nyelvjárás, valamint cseh és lengyel elemek keveredéséről tanúskodik. A bükki szlovák népdalok (és szlovák, morva, cseh, lengyel stb. változataik) vizsgálata is ezt bizonyítja, vagyis: a Huták és Hámorok benépesítése nem egyszerre és nem egy helyről történt. Az első telepek az iparilag fejlett morva területről kerülhettek ide, a morva nyelvjárás volt a bükki Huták és Hámorok alapnyelvjárása.

2. NÉMETH GYULA: Egy jáász szójegyzék az Országos Levéltárban (233—59. l., két hasonmással).

A valószínűleg a XV. sz. végéről vagy a XVI. sz. elejéről származó szójegyzék egy köszönési formulát, étel- és italneveket, a főzéshez, étkezéshez szükséges tárgyak és ehető húsú állatok nevét tartalmazza.

A szójegyzék jáász szavainak és ezek latin vagy néha magyar megfelelőinek elemzése után a hangjelölés vizsgálata következik. A Jáász Szójegyzék hangjelölésének alapja a korabeli magyar és latin hangjelölés.

A szójegyzékhez való hangtani viszonyuk szerint megvizsgálja az előadó a más forrásokban előforduló jáász tulajdonneveket. Ennek kapcsán kritikával ismerteti a jáász személynéveknek eddigi, LAMANSZKIJTÓL és GOMBOCZTÓL származó megfejtési kísérleteit, majd közli saját magyarázatait néhány névre vonatkozólag.

A jáász nyelvnek az oszétéhoz való hangtani viszonya alapján levont következtetés: a jáász igen közel áll az oszétéhoz, a jáász és az oszét két nem különösen eltérő nyelvjárás. Az oszét két dialektusa közül a digorhoz csatlakozik a jáász.

3. PAIS DEZSŐ: A táltos meg az orvos (261—95. l.).

A dolgozat első része a török *tal* 'ermüden, ermatten' és 'in Ohnmacht fallen, die Besinnung verlieren' szócsaládjának összeállítását tartalmazza. Ide tartozik a kikövetkeztetett török **taltis* v. **taltus* és a **taltıryan* ~ **talturyan* 'ütő, verő' — 'ütött, vert' v. 'kábultra, ájultra ütő, verő' — 'kábultra, ájultra ütött, vert' származék. A *tal* ige -*t* műveltetőjéből -*is* vagy -*us* képzővel származik a tör. **taltis* ~ **taltus* > m. *táltos*, a *taltır* műveltető formából pedig -*yan* képzővel a **taltıryan* ~ **talturyan* > m. *tátorján* 'szélvész'.

A 'szélvész' jelentésű *tátorján* jelentésánilag könnyen magyarázható az 'üt, ver' jelentésű alapigéből. [Nem tartozik ide — RAPACUS nézetével ellentétben — a *tátorján* növénynév, ez ui. < tör. *tatur* 'ízletet, ízelít' (< *taty* 'ízlik, édes') + *yan*, vö. m. *izelítő* 'étvágygerjesztő.] Csupán 'szélvész' jelentésben vehettük át, valószínűleg a kunoktól.

A *táltos* szó kb. 'sámán' jelentése többféle mozzanattal is alátámasztható. A néprajzi irodalom tanúsága szerint a táltos egyik fő jellemzője a levegőben való viaskodás. Elsősorban azonban a varázsdob veréséről kaphatta a nevét a táltos: „(dob)verő”. A verés ténye számba jöhet még olyan vonatkozásban is, hogy annak a sámán volt az elszenvedője.

A táltos a fehér sámán, vagyis a jó szellemek képviselője. Hatáskörébe tartozik a gyógyítás is.

Az *orvos* (eredetileg *v*-tlen: *urus*) szó talán a tör. *ur* 'üt' igével függ össze, s olyan alakulat, mint a *taltis* ~ *taltus* főnév. Jelentésánilag is kb. hasonlóan magyarázható.

A *táltos* szó '(csoda)paripa' jelentése a totemizmussal függ össze: a táltosnak állat (elsősorban ló) alakjában való viaskodása hiedelmével.

A táltos-hiedelemkör a török népelemekkel való honfoglalás előtti érintkezések, kapcsolatok emlékét őrzi.

A fő gondolatmenet mellett, a PAIS DEZSŐTŐL megszokott bőkezűséghez híven a cikk számtalan részletproblémát is — érdemben — érint.

MEGGYES KLÁRA

Народы Сибири.

Под редакцией М. Г. Левина, Л. П. Потапова. Москва—Ленинград 1956, Издательство Академии наук СССР. 1083 l. + 1 térképmelléklet.

1. Ez a hatalmas mű az Sz. P. TolsztoV szerkesztette Народы Мира című sorozat egyik köteteként jelent meg s az első teljes, modern összefoglaló néprajzi munka Szibéria népeiről. Szerzői munkaközösség írta: a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetének munkatársai. A kötet összefoglaló munka. Feldolgozza az etnográfusok, az archeológusok és az antropológusok által az utóbbi három-négy évtized során gyűjtött anyagot, a múzeumok anyagát, a cári és a szovjet korszakban megjelent hatalmas néprajzi irodalmat s az expedíciók által gyűjtött anyagot. Nem csupán és nem elsősorban a szakemberek számára készült, nem is szolgál az egyes népekről kimerítő ténybeli anyaggal, kitűnő áttekintést ad azonban a forradalom előtti és utáni állapotokról, egészen az ötvenes évek elejéig. Ezért a néprajz, antropológia, archeológia és a nyelvészet szakemberei is nagy haszonnal forgathatják. Igaz ugyan — s erre már itt előljáróban rámutatunk —, hogy a munka éppen Szibéria népeinek nyelvi viszonyaira vonatkozólag meglehetősen sovány anyagot ad. Nem ártott volna a kötet anyagát megtoldani még egy külön fejezettel, amely részletesebb áttekintést nyújtott volna a szibériai nyelvekről. Ez a fejezet nyilván néprajzi szempontból sem lett volna érdektelen és felesleges, hiszen a nyelv, a nyelvi hovátartozás eléggé lényeges etnográfiai karakterisztikum. A munka keretei közé szorosan beleillett volna tehát egy ilyen tájékoztató. Hiányát mi magyar nyelvészek különösen fájjaljuk. A hiányért azonban jelentős mértékben kárpótol bennünket az a hatalmas anyag, amelyet Szibéria múltjáról és jelenéről, az egyes népek életéről és hagyományairól kapunk.

2. A könyv külsőleg a következőképpen tagolódik: 1. az Előszó (Предисловие, 5—8. l.) tájékoztat a kötet létrejöttének körülményeiről s munkatársairól; 2. a Bevezetés (Введение, 9—20. l.) általános áttekintést ad Szibéria természeti, néprajzi és gazdasági viszonyairól és igen vázlatosan a szibériai népek nyelvi hovátartozásáról is; 3. a következő nagy fejezet Szibéria őstörténetét ismerteti (Древнее население Сибири и его культура, 21—107. l.); 4. az ezt követő fejezetben (Антропологические типы Сибири, 108—114. l.) Szibéria antropológiai típusairól kapunk vázlatos áttekintést; 5. az ezután soron következő fejezet (Историко-этнографический очерк русского населения Сибири в дореволюционный период, 115—214. l.) Szibéria felfedezésének, meghódításának és kolonizálásának történetét ismerteti s megrajzolja a forradalom előtti Szibéria orosz népességének néprajzi képét. Az általános jellegű fejezetek után kerülnek sorra az egyes nem- orosz szibériai népek, mégpedig két csoportban: 6. Dél-Szibéria népei (Народы Южной Сибири, 215—539. l.); itt a következő népek kapnak egy-egy fejezetet: бурятok, jakutok, altaji törökök, hakasok, tuvaiak, nyugati szibériai tatárok, sórok, tofalárok; 7. a következő rész Észak-Szibéria és a szovjet Távol-Kelet népcineinek leírását adja (Народы Северной Сибири и Дальнего Востока, 541—990. l.); az egyes ittlakó népek ismertetését ebben a részben egy nagyobb áttekintés előzi meg, mely számot ad a szovjet korszak észak-szibériai és távol-keleti vívmányairól, eredményeiről (Социалистическое строительство у народностей Северной Сибири и Дальнего Востока, 543—569. l.); közvetlenül ez után a bevezető rész után kerülnek tárgyalásra az egyes népek, mégpedig a következő sorrendben: osztyákok és vogulok (közös fejezetben), nyenyecsek, nganaszánok, enycek, szelkupok, ketek, evenkik, dolgánok, evenek, negidálok, nanájok, ulcsák, udegék, orocsok, orokok, nivhek, jukagírok, csukcsok, eszkimók, korjások, itelmének, aleutok. — 8. A kötetet kiegészíti egy jól megválogatott bibliográfia (993—1016. l.), a helyi szavak és speciális terminusok jegyzéke (1017—21. l.), az illusztrációk és a térképek jegyzéke (1022—38. l.), az egyes népek népművészeti anyagából vett fejlécek és záróvinyetták jegyzéke (1039—41. l.), a név- és tárgymutató (1042—81. l.), tartalomjegyzék

(1083. l.) s egy különálló színes néprajzi térkép. — Meg kell még említenünk, hogy a kötet igen gazdag és szép illusztrációs anyag teszi még teljesebbé. Az illusztrációk jobbára az antropológiai és a néprajzi múzeumok anyagából valók.

3. Az ember aránylag későn, a felső paleolitban, mintegy 30—40 ezer esztendővel ezelőtt jelenik meg Szibériában. Mindenesetre legkorábbi nyomai ebből az időből valók. Az eddigi kutatások ennél régebbi nyomokat nem tudtak kimutatni, úgyhogy igen valószínűnek látszik, hogy — bár a természeti adottságok már az alsó és középső paleolitban is lehetővé tették volna itt az ember megélhetését — Szibéria és a Távol-Kelet vidéke akkor még néptelen volt. A felső paleolítból eddig mintegy 150 emberi lakóhely maradványai kerültek felszínre. Majdnem mindegyik a nagy szibériai folyók völgyében található: az Ob és a Jeniszej felső folyása mentén, a Bajkál-tó és az Angara, Belaja, Irkut, Szelenga, Onon folyók s a Léna felső szakasza környékén. A Léna mentén a legutóbbi időkben feltárt települések egészen az északi szélesség 61°-ig nyúlnak. Ez a legészakibb pont az egész világon, nemcsak Szibériában, ahol mindeddig paleolit kori emberi települést találtak. A paleolitban eleinte azonos a fejlődés Szibériában, a Duna, Dnyeper, Don és a Volga medencéjében, tehát ezeknek a területeknek a lakossága kezdetben kapcsolatban volt egymással. Később azonban a kapcsolatok az Uráltól nyugatra lakó csoportokkal megszűnnek, s a szibériai fejlődés egyre sajátosabb jellegűvé válik. Szibériában egy jellegzetes, eredeti paleolit kori kultúra alakul ki. A felső paleolit vége igen fontos időpont Szibéria és a Távol-Kelet népességének történetében: ekkor alakulnak ki az egyéni fizikai tulajdonságokkal és sajátos kultúrával rendelkező ember típusok ezeken a területeken. A neolitikus korba való átmenetet itt is, miként a Föld egyéb pontjain, a termelőerők gyors fejlődése jellemzi. Új, tökéletesebb munkaeszközök jelennek meg, feltalálják az íjat és a nyílat. Sajnálatos módon Szibéria korai neolitikus kori múltjáról eddig még igen keveset tudunk. A neolitikus kor legrégebbi népességét az Ob északi szakasza mentén számos adat alapján azonban kapcsolatba lehet hozni a vogulokkal és az osztjákokkal, ennek a területnek későbbi lakóival. Az úgynevezett keleti-uráli (vagy nyugat-szibériai) kultúra kelet felé messze túlterjed az Ob folyón. A késői neolitikus leletek a Jeniszej mentén, Krasznojarszk körzetében azt mutatják, hogy itt a neolitikus kor végén sok egyezési volt az Urál menti és az Ob menti kultúrával. A Jeniszej középső szakaszának törzsei kapcsolatban lehettek az Urál vidékének, sőt nyugatibb területeknek a törzseivel is. Az is lehetséges, hogy bizonyos törzsek nyugatról vándoroltak kelet felé, s az ő hatásukkal magyarázhatóak a szibériai törzsek kultúrájának nyugati vonásai.

Szibéria őslakossága már a neolitikus kor végén kialakult, s a kelet felé előnyomuló orosz hódítók lényegében véve ezeknek a népeknek az utódait találják Szibéria területén. Az őslakók többsége a mongoloid rassz képviselője. A mongoloidok Szibéria középső és keleti részét népesítik be. Nyugat-Szibéria lakói az uráli rasszhoz tartoznak. Az uráli típus elterjedésének keleti határvonala nagyjából a Jeniszej folyó.

4. Szibéria területét a közmúltban két részre lehetett osztani: a déli és az északi részre. A déli területeken az állattenyésztés és a földművelés, az északin pedig a vadászat, halászat és a rénszarvas-tenyésztés volt a jellegzetes gazdasági forma. A két terület története már a legrégebbi időkben eltér egymástól.

A déli részt már a felső paleolitban benépesítette az ember, viszonylag fejlett kultúra jött itt létre. Ez a terület a történeti korokban török és mongol államalakulatok kötelékébe tartozott.

Az északi területek fejlődése más. A fejlődés itt sokkal lassúbb ütemben ment végbe. Itt úgyiszlóván a mai napig számos archaikus forma maradhatott fenn. Az itteni kis népek egymástól többé-kevésbé elszigetelten éltek, nagyobb egységeket sohasem alkotak. Ettől függetlenül azonban a legrégebbi időkől kezdve érintkezésben voltak a déli területek lakóival s rajtuk keresztül a nagy kulturális centrumokkal. Prémjeik igen korán megjelennek Kína, India, Közép-Ázsia piacain. Külön figyelmet érdemelnek azok a kulturális kapcsolatok, amelyek már a neolitikus kortól kezdve kialakulnak Nyugat-Szibéria és Kelet-Európa népei között. Az északi területek történetére jelentős mértékben kihatottak az olyan események, mint a népvándorlás, a hunok nyugat felé nyomulása, a türk kánság létrejötte, Dzsingisz kán hadjáratai stb.

Az ősi életforma az északi és a déli területeken egyaránt egész az orosz hódításig fennmaradt. Dél-Szibéria állattenyésztő őslakói a földművelés fejlettebb formáit az orosz gyarmatosoktól tanulták el, de kultúrájuk lényegében véve csak a XIX. század folyamán válik földművelő-állattenyésztő kultúrává.

A gazdasági rendszer alapján Szibéria népei között a következő csoportok különböztethetők meg:

1. gyalogos vadász-halász népek a tajgában és az erdős tundrán;
2. megtelepedett halász népek a nagy folyók és tavak környékén;

3. megtelepedett vadász népek az arktikus tengerpartokon; ezek fókára, rozmárra, bálnára s egyéb tengeri állatokra vadásznak;

4. nomád tagjai rénszarvas-tenyésztő, vadász-halász népek;

5. nomád rénszarvas-tenyésztő népek a tundrán és az erdős tundrán;

6. állattenyésztő népek a sztyeppén és az erdős sztyeppén.

Tiszta típus azonban nemigen van. Egy népnél több típus is előfordul egyszerre. Így a voguloknál, osztjákoknál, nyenyecelnél, enyecelnél, szelkupoknál, nganaszánoknál kisebb-nagyobb mértékben mind az öt első típus kimutatható.

5. Köztudomású, hogy az orosz kolonizáció a XVI. század végével indul meg. A gyér őslakosságot az egyre keletebbre nyomuló orosz gyarmatosok a XVII. század végén már felülmúlták számarány tekintetében. Ettől az időtől fogva az oroszország szerepe Szibéria legújabbkori történetében egyre jelentősebb lesz. Az őslakosság az orosz telepek révén megismerkedik a gazdasági élet fejlettebb formáival. Bomlásnak indulnak az ősi életformák, s a sajátos ősi kultúrák minden megnyilatkozási formájukkal egyetemben egyre inkább a perifériákra szorulnak. Így az ősi hitéletnek, az animizmusnak, totemizmusnak, sámánizmusnak ma már csak a legeldugottabb népeknél élnek az emlékei.

Szibéria egyre szorosabb kapcsolatba lép a világ többi részével. Az oroszország egyre nagyobb tömegekben vándorol ki Szibériába. Különösen 1861 után érkezik nagy számban oroszok Szibéria területére. Az orosz telepek voltaképpen ekkor érik el nagyobb tömegekben a Csendes-óceánt. A városlakók túlnyomó többségét oroszok teszik Szibériában.

Ma Szibéria lakosságának túlnyomó többségét ugyancsak oroszok alkotják. Az 1897-es népszámlálás Szibériában 4,7 millió oroszot mutat ki. Ez azt jelenti, hogy akkor Szibéria lakosságának több mint 80%-át alkották az oroszok. Az orosz lakosság száma 1926-ra 9 millióra nőtt, az őslakosság viszont ez alatt az idő alatt vagy nem gyarapodott jelentősen, vagy egyik-másik nép egyenesen fogyott számbelileg. Ma Szibéria nem-orosz népessége mindössze körülbelül 800 000 főre tehető. Ez a szám is több mint harminc nép között oszlik meg. A nem-orosz lakosság többsége, 58% török nyelveken beszél, mongolul pedig 27%-nyi. Mandzsu-tunguz nyelveken beszél 6%, az obi-ugorok 3%-kal, a szamojédok 2,6%-kal, az ún. paleoázsiai népek 3%-kal, a ketek, az eszkimók és az aleutok együttesen 0,3%-kal szerepelnek. A legnagyobb szibériai népek (az 1926-os adatok szerint) így követik egymást:

burjátok	238 058
jakutok	237 222
tuvaiak	62 000
altajiak	50 848
hakaszok	45 870

A kisebb népek közül egyesek alig érik el az 1000-et, mások, mint például a jukagírok, enycek alig néhány százan vannak (az 1926-os adatok 443 jukagírt, 378 enyecet mutatnak ki).

6. Az 1917-es forradalom Szibéria őslakóinak az életében döntő változásokat idézett elő. Számos szibériai nép, különösen az elmaradottabb északi vidékeken még úgyszólván az ősközösségi társadalom keretei között élt. Sem írásbelisége, sem saját értelmisége nem volt. Azonkívül a több évszázados orosz gyarmatosítás bizalmatlanná tette ezeket a népeket az oroszországgal szemben. Mindez bizony igen nehéz helyzet elé állította a szovjet államot. A polgárháború és a külföldi intervenciók lezajlása után azonban az új állam bámulatos energiával látott hozzá, hogy polgárainak meghirdetett egyenjogúságát meg is valósítsa. Az elmaradott szibériai népeket különösen nagy körültekintéssel és tapintattal kellett hozzásegíteni ahhoz, hogy eltaláljanak a szocializmushoz. Ezért a fejlődés Szibériában természetesen lassúbb volt, mint a Szovjetunió európai részében. 1931—32-ben hozták létre a nomád és falusi szovjeteket, továbbá a kerületi és nemzetiségi körzeteket a területi elv alapján. Ezzel az új társadalmi rend győzedelmeskedett a régieken. Ma Szibériát óriási iskola-, kórház- és egyéb kulturális hálózat szövi át, Szibéria őslakóinak saját írásbeliségük, izmosodó saját irodalmuk, saját értelmiségük van. A szovjet kormányzat mindent megtesz annak érdekében, hogy a cári hódítások s az orosz gyarmatosítás rossz emlékeit elfeledtesse Szibéria népeivel.

7. Az uráli népek (osztjákok, vogulok, nyenyecsek, enycek, szelkupok, nganaszánok) együttvéve majdnem 120 oldalt kaptak ebben a munkában, tehát a kötetnek több mint egytizedét. Az egyes népeket tárgyaló fejezetek általában véve azonos séma szerint készültek. Ezért alkalmasint elég lesz, ha a Хангы и манси című fejezet (570—607. l.) szerkezetét ismertetjük. A fejezet előjáróban az osztjákok és a vogulok különféle külső elnevezéseivel foglalkozik, majd általános tájékoztatást (Общие сведения) ad számukról,

lakóhelyükről, különböző csoportjaikról, utána pedig történetükről (Историческая справка). Az eléggé részletes történeti tájékoztató után a különböző foglalkozási ágak kerülnek sorra: a vadászat és halászat (Охота и рыболовство), a rénszarvas-tenyésztés (Оленеводство), az állattenyésztés és a földművelés (Животноводство и земледелие). Külön esik szó a táplálkozásról (Пища), a közlekedési eszközökről (Средства передвижения), a településekről és a lakásról (Селения и жилища), a ruházatról (Одежда). Legvégül jön a társadalmi szervezetet és a hitéletet ismertető rész (Социальный строй и религия), majd külön fejezetként a szovjet korszak ismertetése (Социалистическое строительство).

Ezt a fejezetet E. D. PROKOFJEVA írta V. N. CSERNYECOV és N. F. PRITKOVA közreműködésével. A Ненцы c. fejezet (608—47. l.) írója ugyancsak E. D. PROKOFJEVA. Ehhez a fejezethez felhasználta G. D. VERBOV és G. N. PROKOFJEV anyagát is. A Нганасаны című cikk (648—60. l.) szerzője A. A. POPOV, az Энци című (661—64. l.) B. O. DOLGIN (G. N. PROKOFJEV anyaga felhasználásával), a Селькупы című (665—86. l.) E. D. PROKOFJEVA (G. N. PROKOFJEV anyaga felhasználásával).

8. Az eddigiekben igyekeztünk számot adni a szóban forgó munka arányairól, szerkezetéről és tematikájáról. A számadás természetesen csak igen vázlatos lehetett, hiszen egy több mint ezer lapos kötet részletes ismertetése nem férhet el néhány nyomtatott lapon. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézete kétségtelenül igen nagy szolgálatot tett a nemzetközi tudománynak azzal, hogy ezt a kötetet közrebocsátotta. A Szibériára vonatkozó ezutáni kutatásokat ez a munka nagymértékben meg fogja könnyíteni. A kötet bibliográfiája felöleli a Szibériára vonatkozó legfontosabb orosz és külföldi néprajzi, archeológiai, antropológiai és történeti munkákat, útleírásokat, egy kissé azonban mostohán bánik el a nyelvészeti munkákkal. Egy esetleges újabb kiadás során nem ártana revideálni a bibliográfiai részt, s a nyugati kutatók legújabb munkái közül is belevenni a legfontosabbakat. Hiányosságnak kell például tartanunk, hogy a jukagfrokrol szóló fejezet bibliográfiájában BJÖRN COLLINDER egyetlen munkája sem szerepel. Az sem helyeselhető, hogy a Ханты и манси című fejezet bibliográfiája egyetlen magyar szerzőnek, MUNKÁCSI BERNÁTNAK egyetlen, 1905-ben megjelent cikkét említi csupán. Még egyszer szövé tesszük a Szibéria nyelvi viszonyairól szóló külön fejezet hiányát. Nézetünk szerint ezt nem helyettesítheti az a rövid tájékoztató, amelyet a Bevezetésben a 10—12. lapon kapunk, de nem helyettesíthetik az egyes népek ismertetése során adott, túlságosan is sematikus, szűkszavú utalások sem. Hiányérzetünk van a könyvnek a szellemi néprajzra vonatkozó, ugyancsak eléggé szűkszavú anyaga tekintetében is. Azt viszont természetesnek tartjuk, hogy némi egyenlőtlenség van az egyes népek tárgyalásában, bár nézetünk szerint a szibériai ország túlságosan nagy fejezetet kapott (115—214. l.). Annál kevésbé indokolt dolog ilyen részletességgel foglalkozni ebben a kötetben a szibériai orosszággal, mert ugyanebben a sorozatban közelesen meg fog jelenni egy külön kötet az orosz népről (vö. 6. l.).

Külön elismeréssel kell szólnunk a gondosan összeállított név- és tárgymutatóról, a nagy gonddal összeválogatott, gazdag illusztrációs anyagról és a kötet megszerkesztéséről. Fájjaljuk, hogy a kötet mindössze 5000 példányban jelent meg. Ez a szám igen kicsiny, ha arra gondolunk, hogy egy ilyen munka világszerte nagy érdeklődésre tarthat számot. Reméljük azonban, hogy ezt az első kiadást közelesen követi a második, átdolgozott és bővített kiadás.

KOVÁCS FERENC

Sajnovics János emléktáblájának leleplezése.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat 1958. május 18-án a Fehér megyei Tordas községben emléktáblát helyezett el a Sajnovics-kastély falán. Az ez alkalomból rendezett ünnepségen megjelent a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke és számos tagja; SAJNOVICS érdemeit LAKÓ GYÖRGY méltatta.

V. E.

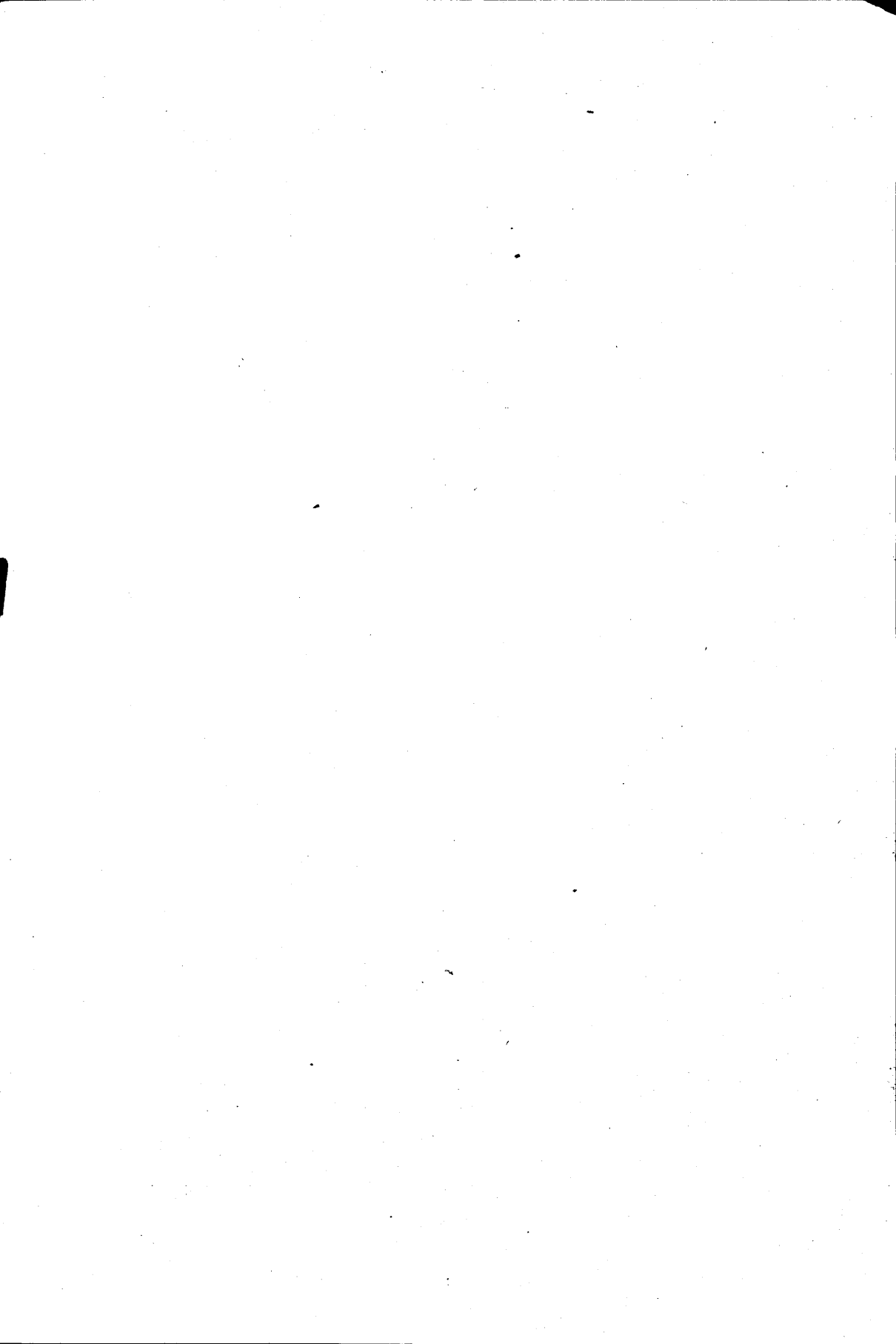
Reguly Antal emlékezete.

REGULY ANTAL halálának százéves évfordulója alkalmából a szülőfalujából, Zircről származó, Budapesten tanuló diákok a Kerepesi temetőben megkoszorúzták a nagy magyar népkutató síremlékét.¹ A kis ünnepségen részt vettek és koszorút helyeztek el a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai is. Itt említjük meg, hogy REGULY ANTAL halálának századik évfordulóját Zirc község az 1958. június 7-től 29-ig tartó „Bakonyi hetek” rendezésével ünnepelte meg. Az ennek keretében tartott REGULY emlékűnnepélyen, június 8-án, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából KÁLMÁN BÉLA debreceni egyetemi tanár tartott emlékbeszédet.

L. Gy.

¹ REGULY sírja a Kerepesi temető I/29. számú parcellájában (a Deák-mauzóleumtól jobbra) az első sorban van.

TARTALOM

HALTSÖNEN SULO: Reguly Antal vót gyűjtése 1841-ből	269
FOKOS DÁVID: A permi nyelvek határozói igeneveiről	275
VÉRTES EDIT: Nyelvtani adalékok a keleti chanti (osztják) nyelvjárásokhoz II.	321
FODOR ISTVÁN: A nyelvtani nem kialakulása I.	339
UJVÁRY LAJOS: A nyelvi jelek szerkezete és funkciója	369
GÁLDI LÁSZLÓ: Kassai József szláv-magyar szövegzetetesei	389

Kisebb közlemények

ANTAL LÁSZLÓ: Megjegyzések Kenneth L. Pike „egyesített” elméletéről	403
KÁLMÁN BÉLA: A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből	409
BEKE ÖDÖN: Anyagnevek állítmányul	415
BEKE ÖDÖN: Személynevek szórendje	419
RADANOVICS KÁROLY: A magyar -t, -tt igenévképző eredete	421
RADANOVICS KÁROLY: Obi-ugor etimológiák	425
SAL ÉVA: <i>Kür</i> 'befog'	433
KELEMEN JÓZSEF: Kalmár György szótártervének és szótártöredékének nyomai-ról	439

Ismertetések, szemle

LAVOTHA ÖDÖN: Johannes Voldemar Veski	447
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Fr. Kainz</i> , Psychologie der Sprache	448
FÓNAGY IVÁN: <i>G. Pütsch</i> , Grundfragen der Sprachtheorie	459
KÁLMÁN BÉLA: <i>A. H. Баландин—M. П. Вахрушева</i> , Мансийский язык	468
LAKÓ GYÖRGY: <i>K. Nielsen—A. Nesheim</i> , Lappisk ordbok IV.	470
ERDŐDI JÓZSEF: <i>Th. A. Sebeok—Fr. J. Ingemann</i> , Studies in Cheremis: The Supernatural	471
HAJDÚ PÉTER: <i>J. Angere</i> , Jukagirisch-deutsches Wörterbuch	473
KNIEZSA ISTVÁN: Egy új magyar történeti nyelvtan felé	475
KELEMEN JÓZSEF: <i>Gáldi L.</i> , A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban	488
SEBESTYÉN ÁRPÁD: <i>Bálint S.</i> , Szegedi szótár	498
MEGGYES KLÁRA: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei X—XII.	503
KOVÁCS FERENC: Народы Сибири	507
V. E.: Sajnovics János emléktáblájának leleplezése	511
L. Gy.: Reguly Antal emlékezete	511

Évi előfizetés: 28,— Ft.

Ára: 16,— Ft.